

Р. Әлмұханова, Е. Раушанов, Е. Омарханов

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің
қоғамдық-гуманитарлық
бағытындағы 11-сыныбына
арналған оқулық

11

*Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы

«Жазушы», 2020

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3 (5Қаз) я72
Ө 54

Шартты белгілер:

 БІЛУ	 ТАЛДАУ
  ТҮСІНУ	 ЖИНАҚТАУ
   ҚОЛДАНУ	 БАҒАЛАУ
 <i>Назар аудар!</i>	
 <i>Артық болмас білгенің</i>	
 <i>Оқу сауаттылығы</i>	
 <i>Оқушы күнделігі</i>	
 <i>Сұйытқы</i>	
 <i>Ғаламтор</i>	

Өлмұханова Р.

Ө 54 Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / Р.Өлмұханова, Е.Раушанов, Е.Омарханов. – Алматы: Жазушы, 2020. – 288 бет.

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен әдеби шығармаларды ғана қамтиды.

ISBN 978-601-200-699-5

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3 (5Қаз) я72

© Өлмұханова Р., Раушанов Е.,
Омарханов Е., 2020

© Жазушы баспасы, 2020

Барлық құқығы қорғалған
Басылымның мүлкітік құқығы
Жазушы баспасына тиесілі

ISBN 978-601-200-699-5

Құрметті оқушылар!

«Қазақ әдебиеті» оқулығы сендерге сенімді дос бола алады. Өйткені тарихтағы оқиғалар мен тұлғалар туралы көп білетін боласыңдар. Сендер ақпарат алып қана қоймайсыңдар, көркем оймен көмкерілген туындылар арқылы таным көкжиектерің кеңейе түседі. Солар арқылы ұлттық және адамзаттық құндылықты бағалай білуді үйренесіңдер.

Сондықтан өздеріңе арналған 11-сынып оқулығында бірінші бөлім «Тарихтың шертіп пернесін» деп аталады. Бұл бөлімде қазақтың көрнекті ақыны Сөкен Сейфуллиннің «Сыр сандық» өлеңі, жазушы Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романы, Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» атты шығармасы енгізілген.

Төл тарихымызды бағалау – әр адамның парызы. Әр дәуірдің әлі күнге бүккен сырлары бар, жазушылар оны зерттеп, көркем сөз арқылы ұрпақтарға мұра етіп қалдыруда. «Мың өліп, мың тірілген» халқымыздың, ата-бабамыздың бастан кешкен тағдырын, қадірін білу, тарих қатпарларын зерттеу еш уақытта тоқтамауы керек.

Оқулықтың екінші бөлімі «Парасат пен пайым» деп аталған. Бұл бөлімде қазақтың көрнекті ақыны Қасым Аманжолов «Өзім туралы» өлеңімен, жазушы Смағұл Елубай «Жалған дүние» романымен XX ғасырдағы жағдайлардан сыр шертеді.

«Ғасырлық туынды» деп аталған үшінші бөлім қазақтың мақтанышы – Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясымен таныстырады. Мұхтар Әуезов ұлы Абай туралы жастайынан өзінің атасынан естіп өсті, сондықтан ол дананың дара тұлғасын халыққа кеңінен таныстыруды мақсат тұтты. Осы мақсат жолында оның өмірі мен шығармашылығын толық зерттеді. Сол еңбектің нәтижесінде «Абай жолы» роман-эпопеясын жазу арқылы дананың көркем бейнесін сомдады. Енді осы оқу жылында сендер Мұхтар Әуезовтің қаламынан туған «Абай жолы» арқылы ұлы Абайды жақсы білетін боласыңдар.

Төртінші бөлім «Әдебиеттегі сын-сарын» деп аталған. Мұнда қазақтың көрнекті ақыны Тұманбай Молдағалиевтің «Бауырлар» өлеңі мен Таласбек Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» әңгімесін оқи аласыңдар.

Ал әлем әдебиеті айдары бойынша Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін оқисыңдар.

Қадірлі оқушылар, «Қазақ әдебиетін» жандарыңа серік етіңдер. Сонда ғана сендер қазіргі заманға сай боласыңдар.

Бұл оқу жылында сендер көлемді туындыларды оқисыңдар, сондықтан оқулықта берілген шығармалардың жалғасы хрестоматияда берілді. Өз беттеріңше ізденуге дағдылануларың үшін сілтемелер, тапсырмалар берілді.

Оқулықтағы бар мүмкіндікті пайдаланып, сабақты ұтымды әрі әсерлі етіп ұйымдастыра аласыңдар. Асықтардың суреті сендердің топтық жұмыстарда немесе өзара білім жарыстарыңда ұпай жинауға көмектесе алады.

Көркем әдебиетті көп оқыңдар, сонда басқа елдің ақын-жазушыларының шығармаларымен де салыстырулар жасап, ой-өрістеріңді кеңейте аласыңдар әрі сабақта белсенді болуларың үшін өте қажет болады. Рухани құндылық ұлтқа бөлінбейді, әдебиет те осы мақсатқа қызмет етеді.

«Оқушы күнделігіндегі» жазбаларың – өздеріңнің шығармашылық еңбектерің. Жазған дүниені талдай білу қазақ тілі мен әдебиеттану саласындағы білімдеріңді ширата түсері анық.

Оқу жылының соңында сендерге «Ойталқы» айдары бойынша тапсырма беріледі. Сондықтан «Қазақ әдебиетін» мұқият оқыңдар.

Іске сәт, достар!

Авторлар

I бөлім

ТАРИХТЫҢ ШЕРТІП ПЕРНЕСІН

Қазақ әдебиеті сөзді құрал ету арқылы бізді тарихтың тереңіне бойлатады. Әр дәуірдің айтар өз сырлары бар. Сол сырлардың бұрауын келтіріп, пернесін тауып, түсіне білуге ықылас керек. Ал қазақтың ақын-жазушылары өздерінің шынайы көңілдерін ұрпақтарға аманат етіп, өмірлік тәжірибелерін қолымызға ұстатып кеткен. Тек соларды ұғарлық жастарымыз саналы болсын.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН
(1894-1938)

Сәкен (шын аты – Сәдуақас) Сейфуллин – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, оның өмір сүрген уақыты кеңестік дәуірге сай келді.

Ол 1894 жылы 15 қазанда Қарағанды облысындағы Шет ауданына қарасты Қарашілік қыстағында дүниеге келді. Алғашқы білім баспалдағын Нілдідегі орыс-қазақ мектебінде бастап, кейін Ақмоладағы бастауыш мектепте, қалалық училищеде, Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған.

1914 жылы Қазан қаласында «Өткен күндер» атты тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көрді.

Ақын 1917 жылғы Қазан төңкерісін қуана қарсы алды, өйткені ол қазақ даласына өзгеріс, жаңалық, жақсылық келетініне сенді. Ол ақындық талантын халқының жарқын болашағына арнағысы келді. Енді оны кеңестік саясатты жырлағаны үшін біржақты кінәлауға, қаралауға болмайды. Өйткені бір дәуірді құрайтын кеңестік қазақ әдебиетін сызып тастауға болмайды.

Сәкен Сейфуллин кеңес саясатына зор үміт артып, оның идеологиясының толық орнауы үшін өзін сол бағытқа арнаған, бұл – анық нәрсе. Дегенмен ол кеңестік саясатқа соншалықты көзсіз байланбағанын да аңғару қиын емес. Оны «Қызыл ат» поэмасы мен «Біздің тұрмыс» повесі байқатады. Ол кеңестік кездегі келеңсіздіктерді поэзияда «Қызыл ат» кейіпкері – аттың сөздерімен, ал прозада «Біздің тұрмыс» кейіпкерлері – Аян мен Айназардың диалогі арқылы жеткізген.

«Қызыл ат» поэмасы тұңғыш рет 1933 жылы «Әдебиет майданы» журналының 4-санында жарық көрді. Ал 1934 жылы жеке кітап болып шықты. 1931-1933 жылдары қазақ халқы қолдан жасалған аштықтан қырылып жатқанда, С.Сейфуллин «Қызыл ат» арқылы ұлттың алапат зардап шегуінің түп негіздерін айтып берді.

Шындықты ол, сондай-ақ, «Біздің тұрмыс» деген повесі арқылы да жеткізді. Бұл туынды «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы №8, 1933 жылғы №1, 1934 жылғы №10 санында, яғни үздік-создық жарияланды. Ал мұндай шашыраңқылық шығармаға тиісті деңгейде мән берілмеуіне әкеліп соқты.

Автор бұл туындысын махаббат мәселесі сияқты бастағанымен, негізгі айтар ойы, жазудағы мақсаты Аян мен Айназардың диалогі арқылы танылады. Алғашында кеңестік саясатты жырлағанымен, кейін халықтың жағдайы дұрыс болмай бара жатқанын көріп, ащы шындықтарды жаза білгенін бағалауымыз керек. Ол осылайша өз халқына адал екенін дәлелдейді. Сондықтан Сәкен Сейфуллинді «кеңесшіл» деп, біржақты қаралауға болмайды.

Ал кеңестік өлең жазған кезде де оқырманның рухын түсірмейтін қайраттылық бар. Мысалы, 1918 жылы жазылған «Жас қазақ марсельезасында»:

Азамат, жүнжіме, жүрме бос,
Қол ұстас, бірігіп, тізе қос.
Ту ұстап, дұшпанға барайық,
Теңдіктің ұранын салайық.
Тізесін батырған залымнан
Күн туды – біз теңдік алайық!¹ –

деген ойлары ешқашан маңызын жоймайды. Өйткені мәселе тек кедейді ғана айтуда емес, қоғамдағы әділеттілік қай дәуірде де маңызды.

¹ Сейфуллин С. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004. Т. 2. – 87–88-беттер.

Оған қоса осы өлеңінде:

Қызыл ту – шылауың, қорғаның, –

десе де:

Патшадан әділдік жоқ еді,
Ұлықтар парақор тоқ еді.
Бұқара халықты кем тұтқан,
Жек көрген, итімен тең тұтқан.
Қоспаған санына адамдық,
Айламен ұстаған надан ғыш, –

деген сөздері де ескірмейтін ойлармен суарылған.

Поэзиясы. Кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиетіне С.Сейфуллиннің сіңірген еңбегі зор. Оның поэзиясындағы суреткерлік ерекше. Ал тақырыптық тұрғыдан алғанда, «кеңестік дәуірдің жыры» дегенмен, ақындық қуаттың молдығы көп жаңалық қосты. Соның бірі – «Советстан», бұл тек оның жеке шығармашылығындағы жаңалық емес, кеңестік дәуірдегі қазақ поэзиясына үлкен өзгеріс әкелген поэма болды. Ол екі ерекшелікті бөліп қарауға жол ашты, ақын кеңестік кезеңдегі өзгерістерді экспреске теңеді. Екінші жаңалығы: поэзия ырғағын жүйрік пойыз ырғағына үндестіре білді. Бұл орайда, әрине, оның замандасы, орыс ақыны В.Маяковскийге еліктеушіліктің болғанын жасыруға болмайды. Қазақ ақыны өзі өмір сүріп отырған кеңестік дәуір қазақ халқына жақсылық әкеледі деп сенген кезде, ақындық әрі азаматтық парыз ретінде шабыттана жырлауды ойлады.

С.Сейфуллин осы кезге дейінгі шығармаларында революциядан кейінгі өзгерістерді асау тұлпарға, аспанға шарықтап ұшқан сұңқарға, аэропланға ұқсататын.

Айда, отарба, аямай күш, айдап бақ,
Дөңгелегің зырылдасын, тақ-тақ-тақ!
Шаңқан жарық,
Шамға қарық
Болсын халық.
Электр жақ, тынбай айда.
Жол ұзақ!
Кондуктор

Қарап тұр!
Жол ұзақ,
Айдап бақ
Уклон бар,
Терең жар,
Сақ бол, сақ!
Тақ, тақ, тақ!
Айдап бақ
Рудзутак!¹
Трат-тат-тат!
Трат-тат-тат!

Бұл поэма Қазан революциясының 8 жылдығына арналып, 1925 жылы жазылған. Кеңес кезінде одақтас республикалардың қайсысы болса да, өздері өмір сүріп отырған заманның жарқын болатынына сенген. Орыс ақыны В.В. Маяковский де поэзияға ырғақ тұрғысынан жаңалық енгізді. Оның ырғаққа басымдылық беруін қазақ ақыны да техникалық ерекшелік ретінде пайдаланды, экспрестің ырғағын беруге бұл оңтайлы тәсіл деп қабылдады. Сәкен Сейфуллин поэзиясы жаңалыққа толы. Оны поэзиялық әр жанрдан да көруге болады. Ақынның кеңес идеологиясына сенген кездегі шығармаларында шабыттана жырлау басым болды. Өйткені ол жақсылыққа сенді.

Сәкен Сейфуллин – пейзажды суреттеудің шебері. Оның қаламынан туған «Аққудың айырылуы», «Көкшетау», т.б. қайталанбас көркем бейнелерге, суреттерге толы. Сұлулықты жырлай отырып, адамшылықты ұмытпауға үндейді. Мысалы, 1925 жылы жазылған «Аққудың айырылуы» атты поэмасы арқылы қараниетті мергенді сынайды. Ал аққудың өлімі кімкімді де бей-жай қалдырмайды. Оның поэзиясынан ақын жанының тазалығы сезіледі.

«Көкшетау» поэмасын ақын 1925 жылдан бастап жазып, оны 1928 жылы Ташкентте аяқтаған, ол 1929 жылы жарық көрді. Бұл поэмада туған жерге деген зор құрмет бар, сондықтан пейзаж ерекше суреттелген. Сұлу сөзбен сомдалған керемет образ оқырманның көз алдына келеді. Туған жердің ерекшелігін суреттеуде ақын фольклорлық аңызды да ұтымды қолданған.

Поэманың лирикалық кейіпкері – Көкшетау. «Оқжетпес», «Жұмбақтас», жеке батырға қатысты топонимикалық аңыздарды қолдануда ақын

¹ Қазақстан Автономиялық Социалистік Республикасының Жол қатынас министрі.

оны дәлме-дәл қайталамайды. Жаугершілік заманда қолға түскен қалмақ қызының жұмбағын шешкен Адақ батыр деп айтылады, ал бізге жеткен фольклорлық аңыздарда қыз жұмбағын ешкім шеше алмай, содан «Жұмбақтас», «Оқжетпес» атауының пайда болуын түсіндіретін кейбір аңыздарда басқаша баяндалған. «Оқжетпес» деген атаудың шығу төркіні осыны аңғартады. Ал ақын қазақ батырының ақылын оздырған. Сонымен бірге автор өзі өмір сүріп отырған заманға да үндестік қосқан. Осы поэмасы арқылы да:

Жұмсамақ еңбек табы жігер, күшін,
Жасамақ жер-дүниеге жаңа пішін... –

деп, романтикалық пафоспен жырлайды, жарқын болашаққа сенеді.

Сәкен Сейфуллиннің өлеңдеріне жазылған әндер де бар. Олар: «Біздің жақта», «Тау ішінде» (1919), «Көкшетау», т.б.

«Біздің жақта» өлеңінде:

Шалқыған біздің жақтың көлдері бар,
Ағашты, биік таулы жерлері бар.
Өзен, су, көлдер жайлап, тау қыстайтын,
Меймандос, берекелі елдері бар.

Думанды шалқар көлдер-ай,
Еркін дала белдері-ай.
Қаздай қатар мыңғырып,
Тізіліп көшкен елдер-ай... –

деп, табиғат лирикасымен туған жерге деген сағынышын шерткен. Ал бұл өлеңді 1919 жылы жазғанын ескерсек, бұл оның өміріндегі қиын кез болғанын білеміз. Соның өзінде ақын туған жерге деген зор құрметін осындай тамаша лирикамен, перзенттік адал көңілімен жеткізген.

Прозалық шығармалары. С.Сейфуллин проза саласында да жемісті еңбек етті. Ол «Айша» (1922), «Жер қазғандар» (1928), «Жемістер» (1935) атты повестер мен көптеген әңгіме жазды.

«Айша» повесі 1922 жылы жазылған. Тақырып жағынан сол кездегі қазақ әйелінің тағдыры, Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі», С.Көбеевтің «Қалың мал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» туындыларымен үндес. Дегенмен жазушы повесіндегі бас кейіпкер Айша тағдырын ақылмен ше-

шуге қауқарлы. Қазақ қызының бейнесін сомдаумен бірге жазушы Айша бейнесі арқылы қазақ даласына өндірістің келгеніне қолдаушылық та-
нытты.

«Жер қазғандар» өзінің аты айтып тұрғандай, жұмысшылар өмірінен алынған. Ал «Жемістер» повесі – Қазақстанның 15 жылдығына арнап жа-
зылған шығармасы.

«Тар жол, тайғақ кешу» – мемуарлық роман, 1927 жылы жарияла-
нып, 1936 жылы қайта өңделген. Осы шығармасын жазуда: «Мақсұт –
1916-1919 жылдардағы тарихи қозғалыстың, ұлы өзгерістің (револю-
цияның) Қазақстандағы өзім көрген, өзім білген оқиғаларынан баспа
жүзінде, әйтеуір, із қалдыру болды», – деп жазған. Мұнда тұтас сюжет
тізбегі жоқ, оның себебі жанрлық ерекшелікте, роман-мемуар деп атал-
ғандықтан, мемуар автордың әңгімесіне құрылған. Ал әңгімелеу жазу-
шының бастан өткенді өз ыңғайымен еркін түрде баяндауына құрылады.
Өз басынан кешкендері дегенмен, тарихи оқиғаға қатысты деректі мәлі-
меттер бар. Патша өкіметі құлаған соң, Ақмола жастары «Жас қазақ»
атты ұйым құрғаны, «Тіршілік» атты газет шығарғаны, Ақмола түрмесі,
Анненковтың азап вагоны, Колчактың жүргізген саясаты – бәрі өмір-
де болған тарихи жағдайлар ретінде баяндалған. Сондықтан мемуар-ро-
ман – көркем шығарма ғана емес, сонымен бірге XX ғасырдың бірінші
ширегінде елімізде орын алған тарихтан хабар берген шынайы туын-
ды. Роман-мемуарда әлеуметтік-психологиялық күй анық. Түрме тере-
зесінен қарап отырған автордың сезім күйі, «Өүпілдектің» әні, Ықылас
күйін тыңдау кейіпкердің психологиялық жай-күйін әсерлі жеткізеді.
Ал паң Нұрмағанбеттің образы шебер жасалуымен ерекше. Адамның
көңіл күйін бейнелеуде табиғат көріністері арқылы ұтқыр параллелизм
жасалған.

Жазушының «Сол жылдарда», «Біздің тұрмыс», т.б. шығармалары аяқ-
талмай қалған.

Сәкен Сейфуллиннің әр шығармасынан қазақ халқының кеңес дәуірін-
дегі жағдайы қалай болғанын білуге болады.

Драматургиясы. С.Сейфуллин кәсіби қазақ драматургиясының қалып-
тасуына, негізін салуға да белсене қатысқан. Ол кеңес саясатына сенгендік-
тен, «Бақыт жолына», «Қызыл сұңқарлар» атты пьесалары жазылды.

«Бақыт жолына» атты пьесасы 1917 жылы революция оқиғаларының
қызу жүріп жатқан кезінде жазылды. 1918 жылдың мамыр айында бұл
шығарманы Ақмола қаласының революцияшыл жастары сахналады. Бұл
сол кездегі идеологияға үн қосу еді. Шығарма үш актілі, 1916 жылғы Мау-

сым жарлығы мен 1917 жылғы ақпан айында патша өкіметінің құлауы аралығындағы қазақ ауылының өмірін арқау еткен. Мұндағы Терлікбай – жинақты образ, ол ескі санадағы бай-болыстардың кейпін танытады. 1916 жылы қазақтан солдат алу мәселесі шыққан кезде, баласы Телжанды алып қалу үшін қызы Мұслиманы Нөкербай болысқа тоқалдыққа бермек болады. Ал Терлікбайдың Ермек атты ұлы – оқыған жігіт, мұғалім, яғни көзі ашық адам. Сондықтан ол Мұслиманы сүйген жігіті Біржанмен қашуына мүмкіндік жасайды. Бұл тек қана бір-бірін сүйген екі жастың бақыт жолына қол ұстасып аттануын айту ғана емес, Сәкен Сейфуллиннің қазақ жастарын бостандыққа үндеуі еді.

Ал «Қызыл сұңқарлар» пьесасы 1920 жылы жазылған.

Публицистикасы. Шындығында, Сәкен Сейфуллин ұлт мүддесін еш уақытта ұмытпаған. Оны публицистикалық мақалалары айғақтайды. Мұның айқын дәлелдері – «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік», «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек» (1923), т.б. мақалалары. Алашорда қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының 50 жасқа келуіне орай мақала жазып, оны «Ұлт ұстазы» деп бағалап, құрметтеген. Қазақ зиялылары сол кезеңде бірі – кеңесшіл, екіншісі алашшыл болып, екіге жарылса да, ұлттық мәселеде сырт қалмаған, жандарын аяп қалмаған, олардың қай-қайсысы да халықты жарқын болашаққа жеткіземіз деп сенген.

Ғылыми зерттеулері. Сәкен Сейфуллин қазақ әдебиетін зерттеуге де, халық мұрасын жинауға да өз үлесін қоса білді. «Қазақтың ескі әдебиеті» (1931), «Батырлар» (1933) жинақтарын құрастырды. Ақан серінің, Ыбырай Алтынсариннің кітаптарын, Ш.Құдайбердіұлы аударған «Ләйлі-Мәжнүннің» қазақша нұсқасын бастырды.

1932 жылы қазақ халқының ауыз әдебиетін зерттеуге арналған «Қазақ әдебиеті. Билер дәуірінің әдебиеті» атты зерттеу-оқулығын жариялады. Мектеп оқушыларына арналған әдебиет оқулықтарын жазуға, әдебиет сынына араласты, көптеген мақала жазды.

1936 жылы Қазақстан жұртшылығы Сәкен Сейфуллиннің әдеби қызметінің 20 жылдығын атап өтіп, жазушы, ақын көркем әдебиетті дамытқаны үшін «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды.

С.Сейфуллин «ұлттардың өзін-өзі билеуі» деген Ленин қағидасына сеніп қалды, сондықтан ұлтқа, тілге қатысты мәселелерде өз ойларын ашық айтып, ақырында, өзі жырлаған кеңес саясатының құрбаны болды. Оның шығармаларынан ұлтшылықты іздеу басталды. Ақырында, 1937 жылы «халық жауы» ретінде тұтқындалып, 1938 жылы 25 ақпанда Алматы түрмесінде өзі орнатқан өкіметтің қолынан атылды.

«Сыр сандық» туралы. «Сыр сандықтың» жазылу тарихы бар. Бұл туралы филология ғылымдарының докторы С.Талжанов жазды. Ғалымның білуінше, 1923 жылы Қызылжар губерниялық милициясының бастығы болған Шәріпжан Тотаев деген адам Сәкен Халық комиссарлар Советінің председателі болып тұрған кезде оны вокзалда күтіп алам деп, әбігерленіп жүріп, аяғын сындырып ала жаздаған екен. Кейін Сәкен бұл қызметтен босап келгенде, барып амандасуға да жарамаған. Тіпті шақырып келуге бала жұмсаған деп түсіндіреді. Оның мұндай қылығына шамданып, Сәкен кейін ол туралы: «Үлкенге табынғыш, өте жарамсақ жан екен. Былтыр мен келгенде, алдымнан шығам деп, аяғын қиратқан Шәріпжан биыл мені шақыртып, мына қаршадай баланы жіберіпті. Ендеше, ол былтыр Совнаркомды сыйлаған, ал мен биыл Совнарком емеспін. Бірақ Сәкендігім өзгерген жоқ. Ендеше, ол ит неге өзгере қалды? Менің ойымша, ол ұлық болсаң, шыр айналып алды-артыңды орап жүргізбейтін соқыр тауық»¹, – деп жазыпты.

Осы жағдай туралы айта келіп, ҚР ҰҒА академигі, сәкентанушы Серік Қирабаев: «Әрине, Сәкен «Сыр сандықты» бір Тотаевқа ренжіп қана жазды деп, қорытынды жасау ағат болар еді. Мұның өзі осындай кезде көңіл күйінің әсеріне берілген ақын сезімі болуы ықтимал. Оның үстіне жоғарыдағыдай бірер факті ақынға ой түсіруі де ғажап емес», – деп жазған.

Бұл өлең 1926 жылы 26 ақпанда жазылған. Ол «Экспресс» жинағында жарық көрді. Шығарманың көркемдігін оның формасы анықтайды және мұндағы қайталаулар мен сөз тізбектері, т.б. ерекшеліктер жасайды.

Адамның шын сырын ашатын кілтті ақын шың басындағы қоймадан іздейді. Өйткені адамды бет әлпетіне қарап бағалау қиын, адамгершілік нақты өмірлік жағдайда көрінеді. Сондықтан ақын сырды сандықпен алмастырады және оны Сарыарқаның бір биік тауындағы құз жартастың басына қойылған сандық ішінен іздеуге кеңес берген. Себебі, адамды бірден тану мүмкін емес.

Қорыта айтқанда, ақын әрі жазушы Сәкен Сейфуллин халқымен бірге жақсылықтан үміт етті, ізгілік көрсе, қуанды, жамандық көрсе, налыды, қиналды, шындықты жасырған жоқ, оларды жаза білді. Оның прозасы халықтың кеңес дәуірінде бастан кешкен әр күнін шынайы жеткізді, ал поэзиясындағы сыршылдық әдебиет әлемін қайталанбас көркем суреттермен байытты.

¹ Қирабаев С. Көптомдық шығармалар жинағы. Т. 6. 2007, 236–237-беттер.

СЫР САНДЫҚ¹

(Досқа жазған хаттан)

Шырқ айналар шіркін тауық,
Жемің болса қолыңда,
Қайдағысы сені тауып,
Топырлайды жолыңда.

Досыңмын деп ант береді,
Жем іздеген жанама.
Жем таусылса, жалт береді,
Сенерлік дос санама.

Нағыз достар – бір-ақ қалып.
Шындап берік сүйіскен.
Бір-біріне сыр ақтарып,
Сыр түйінін түйіскен.

Әр адамның ішкі сыры –
Берік қойма сақталған.
Сол қойманың бір түкпірін
Достың досы-ақ ақтарған.

Кейде ашуға сол түкпірді
Іздейді жан жақынын.
Шертеді жан сырлы жырды,
Сырлас жанын шақырып.

Тыныс керек кейде жанға,
Кейде жанға ән керек.
Күй шертуге анда-санда
Сырласарлық жан керек.

Ішкі сырды мысал етіп,
Біраз ғана жырлайын.
Суреттеуге тауға кетіп,
Суретті ептеп сырлайын.

¹ Сейфуллин С. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004, 63–66-беттер.

Сарыарқаның бір тауы бар,
Бір тауы бар сымбатты.
Сол таудан сен сыр тауып ал,
Сыр тауып ал, қымбаттым.

Қалың зеңгір, құзды шаттар,
Құзды шаттар қалың ну.
Сарқырайды мұз бұлақтар,
Мұз бұлақтар уда-шу.

Нуда бір шың тіп-тік сұңғақ.
Тіп-тік сұңғақ бір биік.
Шың суретті бейне жұмбақ,
Тұрғандай көп сыр жиып.

Шыңды айналған құзды шаттар,
Құзды шаттар аққан су,
Сылдырайды мұз бұлақтар,
Мұз бұлақтар уда-шу.

Сөзім мысал, достым, тыңда,
Тыңда, достым, ойлап ал.
Түрлі сыр бар сол бір шыңда,
Сол бір шыңда қойма бар.

Қойма шыңның нақ басында,
Нақ басында қақпасы.
Алтын жазу қақ басында,
Қақпаның тас тақтасы.

Сол қоймада қымбат жасау,
Қымбат жасау сақталған.
Текшелеген сымдап жасап,
Сымдап жасап қақталған.

Бір сандық бар емес түрде,
Емес түрде көрнекті.

Бір түкпірде беті перде,
Беті перде өрнекті.

Бір сандық бар, ол сандықта,
Ол сандықта бір сандық.
Сырдың кілті қолсандықта,
Қолсандықта сыр сандық.

Сандық іші қызыл-жасыл,
Жасыл жібек перделі.
Толған қымбат сақтаулы асыл,
Асыл сым бар пернелі.

Сұлу жанды сұлу сүйген,
Сұлу сүйген сыршылым.
Жібек талдап түйін түйген,
Түйін түйген түршілім.

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара, жырласын!

Сұлу сымда перне өуені,
Перне өуені жыр айтар.
Көңіл ашар тербеу өні,
Тербеу өні сыр айтар.

Шыққанбыз дос, шыңға талай,
Талай сырды ойланып,
Ақтарарлық алтын сарай,
Алтын сарай қойманы.

СӨЗДІК

Ну – қалың орман.

Текшеле – текше – үстіндегі төрт жағы бірдей шаршы боп келген ашық тау алаңы; текшеле – қабырғаларын тік бұрыштау, текше жасау.

Әдебиет теориясы

Автор бейнесі – әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасының көрінуі. Әр шығармада жанрға байланысты ол әртүрлі байқалады. Мысалы, лирикада ақынның ішкі сыры, сезімі, толғанысы басқа жанрларға қарағанда басым әрі анық.

Өмір шындығын оқырман автор бейнесі арқылы таниды.

Идея, көркем идея – шығарманың өзегінен танылатын жинақтаушы, образды ой. Шығарма идеясыз болмайды. Суреттеліп отырған өмір құбылысы туралы автордың айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы – көркем идея болып танылады.

Ұйқас – өлең-жырлардың жолындағы соңында бірнеше буынның келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі. Сөздің ырғағын күшейтуге, өлеңнің әуезділігін арттыруға әсер етеді.

Қазақ поэзиясында көп кездесетін ұйқас түрлері: егіз ұйқас (аа), шалыс ұйқас, кейде оны кезекті ұйқас деп те атайды (абаб), т.б.

Артық болмас білгенің

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ЕСІМІ ӘРДАЙЫМ АРДАҚТЫ

Нұр-Сұлтан қаласындағы С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

1. Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы қай жылы жарық көрді?
2. «Қызыл ат» поэмасы арқылы ақын не айтқысы келгенін еске түсіріңдер.
3. «Сыр сандық» өлеңінің жазылу тарихын айтып беріңдер.

1. «Сыр сандық» өлеңінің идеясы қандай? Ұлттық және әлемдік құндылық дегенді қалай түсінесіңдер?
2. «Сыр сандық» өлеңінің пішінін, мазмұнын түсіндіріңдер.
3. Сәкен Сейфуллин қай шығармалары арқылы өзінің азаматтық ұстанымын байқатты?
4. «Қазақстан тарихы» пәні бойынша білімдеріңді еске түсіріп, тарихта сатқындығымен аты қалған адамдарды атаңдар. Олардың сатқындығынан қай қала қирап қалды?

1. *Шырқ айналар шіркін тауық,
Жемің болса қолында,
Қайдағысы сені тауып,
Топырлайды жолыңда.*

*Досыңмын деп ант береді,
Жем іздеген жанама.*

Жем таусылса, жалт береді,

Сенерлік дос санама, – деген өлең жолдарын оқи отырып, шынайы дос, алдамшы достың бейнесін Венн диаграммасы арқылы көрсетіңдер.

2. Ақынның «Сыр сандық» өлеңіндегі көркемдік құралдардың қандай қызмет атқарып тұрғанын түсіндіріңдер.
3. Хрестоматиядағы «Көкшетау» және «Аққудың айырылуы» атты поэмалардың үзінділерін оқып, көркем образдарға мән беріңдер.
4. «Сыр сандық» өлеңінен өздеріңе ұнаған шумақтарды жаттап алыңдар.

1. Ақынның өз мұңын, өз арманын адам бойындағы рухани құндылықпен салыстырыңдар.

2. «Сыр сандық» өлеңіндегі нағыз досқа тән қасиеттерге өз көзқарасыңды танытып, сыни талдау жасаңдар.
3. Сандық іші не себепті перделі, не себепті пернелі? Ақын қандай бейнелі суретті көзге елестетеді?

1. Абай Құнанбайұлының «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», Төлеген Айбергеновтің «Бір тойым бар» өлеңдеріндегі адалдық, достыққа беріктік, т.б. ізгі қасиеттер туралы ойларыңды С.Сейфуллиннің «Сыр сандық» туындысымен салыстыра отырып, пікірлеріңді жинақтап, ой қорыту жасаңдар.

1. Ақын өлеңдерінің өміршендігін дәлелдендер. Өз ойыңды ұлттық, әлемдік құндылықпен салыстырып, қорытынды жасаңдар.

Артық болмас білгенің

Сәкен Сейфуллиннің «Бандыны құған Хамит» әңгімесінің сюжеті бойынша «Қазақфильм» 1979 жылы «Даладағы қуғын» атты көркем фильм түсірді. Оның қоюшы режиссері – Абдолла Қарсақбаев. Басты рөлдерде: Досхан Жолжақсынов, Әшірбек Шоқыбаев, Гүлнәр Дусматова, т.б. ойнады.

Фильм кеңестік идеологияға сенген кезде жазылған, бірақ қазақ актерлерінің рольдерді сомдау шеберлігі тұрғысынан өнертанушылардың назарынан тыс қалмайды.

Оқу сауаттылығы

1. Нуда бір шың тіп-тік сұңғақ.
Тіп-тік сұңғақ бір биік.
Шың суретті бейне жұмбақ,
Тұрғандай көп сыр жиып.
Сұрақ: Ақын не себепті адамның сырын таудағы шыңда деп суреттеген?
а) Ертегіге еліктеп, осылай жазған.
б) Ақын табиғатты жақсы көргенін осылай білдірген.
с) Адам өзінің сырын кез келген адамға ашпайды.

2. Қойма шыңның нақ басында,

Нақ басында қақпасы.

Алтын жазу қақ басында,

Қақпаның тас тақтасы.

Сұрақ: Шыңдағы қақпа не себепті тастан жасалған?

а) Биікте тұрған нәрсені алу қиын.

б) Сыр берік жерде сақталады. Сол үшін айтқан.

с) Алтын жазу бар қақпа, өзі тастан жасалған деу – ертегіге еліктеу.

3. Шынды айналған құзды шаттар,

Құзды шаттар аққан су,

Сылдырайды мұз бұлақтар,

Мұз бұлақтар уда-шу.

Сұрақ: Мұз сылдырай ма? Ақынның бұл қолданысы нені білдіреді?

а) Мұзтау деген сияқты мағына.

б) Мүмкін емес.

с) Таудан ағып жатқан су мұздай салқын дегенді айтқаны; ақын суық дегенді мұз сөзімен ауыстырған.

4. Досыңмын деп ант береді,

Жем іздеген жанама.

Жем таусылса, жалт береді,

Сенерлік дос санама.

Сұрақ: «Жем іздеген жанама» дос деген қандай адам?

а) Жанашыр дос дегені.

б) Пайда көруді ғана ойлайтын адам.

с) Ылғи қасыңда бірге жүретін досты айтқаны.

5. Сол қоймада қымбат жасау,

Қымбат жасау сақталған.

Текшелеген сымдап жасап,

Сымдап жасап қақталған.

Сұрақ: Тау басындағы жасау нені білдіреді? Жасау сөзінің бастапқы мәні не?

а) Кейбір адамдар таудың тасын қашап, неше түрлі геометриялық пішіндер жасайды, соны айтқаны болу керек.

б) Қымбат жасау деп жиһазды айтуы мүмкін, өйткені қоймада тұр деген.

с) Жасау – қазақ халқы ұзатылатын қызға дайындайтын дүние-мүлік. Оны көбінесе арнайы шеберлерге тапсырыспен жасататын болған. Ақын таудағы сырды сондай бағалы дүниеге теңеп, оны ауыспалы мағынада қолданған.

Оқушы күнделігі

Әр оқушы өзіне есеп беріп, «Мен қандай доспын?», «Мен адал дос бола аламын ба?» деген сұрақтар бойынша ой толғаныстарыңды жазыңдар.

Ғаламтор

Сәкен Сейфуллиннің сөзіне жазылған әндерді тыңдап, сыныпта пікірлесу ұйымдастырыңдар.

Сұталқы

1. «Қазіргі заман және құндылық» тақырыбында талқылау ұйымдастырыңдар. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық деген не? Олардың арасына шекара қоюға бола ма? Уақыт алға озған сайын құндылық өзгере ме? Қоғам үшін, ата-ана үшін, жастар үшін не маңызды?
2. Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев Омбы қаласында мұғалімдер семинариясына оқуға түскен кезде танысқан. Екі тұлғаның бірі – қызылшыл, бірі – алашшыл. Бастарына қиын жағдай түскен кезде олар бір-біріне көмек қолын соза алды ма? Кітапхана, баспасөз, ғаламтор мүмкіндіктерін пайдаланып, екеуінің қарым-қатынасы қандай болғанын анықтаңдар.

ИЛИАС ЕСЕНБЕРЛИН (1915-1983)

Кітап жалпы таралымы үш миллион данамен елу реттен аса шығарылып, қазірдің өзінде отыз тілге аударылып, басылымның Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында жарыққа шығуы назар аударарлық оқиға болып отыр. Осы арқылы аса көрнекті жазушының шығармашылығын қастерлеушілер мен бағалаушыларға, біздің тарихымызды қымбат көретін барша жұртшылыққа бұл шығармаға ежелден азаттыққа ұмтылып, ұлттық тәуелсіздік үшін ерлікпен күрескен қазақ халқының жүзеге асқан арманы тұрғысынан жаңаша қарауға мүмкіндік береді.

*(Н. Назарбаев, Қазақстан Республикасының Президенті.
Есенберлин І. Көшпенділер. Роман-трилогия. – Алматы,
2015, 3-кітап: Қаһар)*

Илияс Есенберлин 1915 жылы 10 қаңтарда қазіргі Ақмола облысының Атбасар қаласында дүниеге келген. Ол 1940 жылы Қазақтың мемлекеттік тау-кен және металлургия институтын бітірген. Ол кезде қазақ елі үшін инженер мамандығы бойынша оқыған адамдар қажет еді. Сол өзі оқыған мамандығымен Жезқазған кенішінде қызмет жасап жүрген кезде, Ұлы Отан соғысы басталып, болашақ жазушы майданға аттанды. Соғыста қатты жарақат алып, елге оралды. Ауыр операциядан соң, оң аяғы сол аяғынан екі сантиметр қысқарып, аздап сылтып басатын болды. Бірақ оның өмір сүруге деген құштарлығы,

азаматтық белсенділігі жоғары болғандықтан, өмірде өз орнын алу үшін еңбек етті.

Геолог, шахта туралы тікелей мол ақпарат алған ол жазу жұмыстарын қолға алды. Оның 1955 жылдан кейінгі еңбек жолы «Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», «Қазақфильм», «Жазушы» баспасы, Жазушылар одағындағы қызметтерімен тығыз байланысты болды.

Шығармашылық жолы. Поэзия. Ілияс Есенберлиннің шығармашылығы өлең жазудан басталған. 1945 жылы «Сұлтан», «Айша» поэмалары жарық көрді. Кейін, 1949 жылы «Адамгершілік жыры» атты жинағы жарияланды.

«Біржан сал трагедиясы» 1959 жылы жазылды. Жазушы оны 1977 жылы өңдеп, өзгертіп, «Біржан сал» деген атаумен жарыққа қайтадан шығарды. Сондай-ақ, «Қазақ қызы», «Көңіл – дастан» атты поэмалар жазған. Ал соғыс тақырыбына арналған «Адам – мәңгілік» поэмасында адамзаттық мәселе жырланады. Ілияс Есенберлиннің сюжетті поэмалары баяндау мәнері жағынан проза жанрына ыңғайлы.

Прозалық шығармалары. «Өзен жағасында» (1960), «Толқиды Есіл» (1965) повестері – Ілияс Есенберлиннің проза саласындағы тырнақалды туындылары.

Жазушының талантын ашқан «Айқас» романы 1966 жылы жарық көрді. Бұл туындының идеялық өзегі – адамгершілік. «Айқастың» бас кейіпкерлерінің бірі Дәурен: «Адам! Адамды түзейтін де – адам! Бұзатын да – адам», – дейді. Романның идеясы – адамгершілікті ұмытпау.

«Айқастан» кейін 1967 жылы «Ғашықтар» романы өмірге келді. Ал өнер қайраткерлерінің образын жасауда «Махаббат мейрамы» (1983), «Аққу құстар қуанышы» (1984), т.б. романдарымен жалғасын тапты.

Жазушының шығармаларын тақырып жағынан жіктегенде, «жұмысшылар тақырыбы» мен кенші, барлаушы және интеллигенция өміріне арналған деп бөліп қарастыруға болады. Зиялы қауымның өмірі туралы «Алтын құс» (1972), «Көлеңкемен қорғай жүр» (1974, ол кейін «Аманат» (1978) болып өзгертілген), «Маңғыстау майданы» (1979) атты романдары жарық көрді.

«Көлеңкемен қорғай жүр» (1974) – тың игерушілер өмірін реалистікпен суреттеген шығарма. Тың игеру бүкіл КСРО аумағында үлкен ауқымдағы мәселе ретінде көтерілді де, оған Кеңес Одағының құрамындағы әр республикадан өзге ұлт өкілдері ағылды. Сонда да жазушы Ілияс Есенберлин жаңа жерді игеру мәселесімен бірге қазақ ұлтының да мүддесін қорғау қажеттігін күн тәртібіне қойды. Ал ол кезеңде ұлттық мәселені айту қауіпті еді.

Ұлттық тақырып шығармалары ауқымына «Қатерлі өткел» романы да қосылады. Жазушының бұл тақырыпта үлкен дүниелер жазуы – оның азаматтығы.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы (1976) – жазушының бас кітабы. Ол «Алмас қылыш» (1971), «Жанталас» (1973), «Қаһар» (1969)

атты романдарынан тұрады. «Қаһар» бірінші жазылған, алайда үш романның тақырыбы ортақ – қазақ ұлтының тағдыры. Тарихи роман болғандықтан, сол кездегі оқиғалардың негізінде жазылғаны түсінікті. Кейіпкерлерді сомдауда өмірде кездесетін жағдайлар, сюжеттерге арқау болады. Мәселен, «Алмас қылыш» (1971) қазақтың бір кездегі Ақ ордасын қайта қалпына келтіріп, тәуелсіз Қазақ елінің туы астында үш жүз бас қосып, бірігу идеясымен айрықша жасалған.

«Жанталас» саны жағынан аз ұлттың империяның «өңешіне» түсіп кетуі үшін жанталасқан күресін бейнелейді.

«Қаһар» қазақтың елдік рухы ешқашан үзілмегенін паш етті.

Жанр жағынан алғанда, бұл трилогия – роман-хроника. Өйткені қазақ тарихының ауқымды үш кезеңі – жеке хандық, яғни тәуелсіз мемлекет дәрежесіне жетуі, Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама, Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі туралы нақты деректерге, шежірелерге сүйенген. Оған қоса ақын, жыраулардың өлеңдері мен толғаулары, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» мен Рашид-ад-Диннің, Джувейнидің, бұдан басқа да екі жүзден аса дерек романға тарихилық сипат дарытады.

«Қаһар» романы туралы. Романның бас кейіпкері – Кенесары хан. «Алмас қылышпен» салыстырғанда, бұл романда хроникалық сипат аздау. Дегенмен реалистік реңкте жазылған. Өйткені Кенесарыны көтерілістің алғашқы кезеңінде халық жақсы қолдап, оған миллионға жуық қазақ қатысып, осы кезеңде әбден қаруланған орыс патшалық әскерімен қиян-кескі соғыс жасап, кейде жеңіп, кейде жеңілсе де, әйтеуір, көпке дейін берілмейді. Бұдан басқа нақтылықтар Кенесары көтерілісінің туу себептерін өмір шындығымен байланысты жеткізуімен де маңызды.

Жазушы патшаның 1822 жылғы Сібір қазақтарын басқару жөніндегі жарғысын, Кенесарының орыс билеушілеріне жазған хаттарын, т.б. құжаттарды пайдаланған.

Романның тілі де оқырманның назарын аудартады. Өйткені өзге тілден енген сөздерді қазақ өз ыңғайларына салып айтатын, сондықтан Уставты «Ұстап» деп алып, осы сөздің өзін жазушы әдемі ойната білген. «Ұстап деген атының өзінен, расында, жан шошырлық... Ақ патшаның уысында ұстауға шыққан заң екен соның өзі...», – дейді. Солайша сөздің мағынасын шебер қиюластыру бар. Сонда шығармада суреттеліп отырған дәуірді де елестетуге мүмкіндік ашылады.

Жазушы романында қазақтың соңғы ханы жеңіліске ұшырағаны жеткізілген, алайда бұл шығарманың идеясына нұқсан келтірмейді. Өйт-

кені кеңес билігі үстем заманда «Қаһардың» жазылуы қазақ халқының елдікке, азаттыққа ұмтылған рухы үзілмегенін жеткізуімен құнды.

Кенесары ханның түпкі мақсаты – қазақ елінің тәуелсіздігін қайтару, ал патшалық саясат үстем заманда, оған қол жеткізу мүмкін емес еді. Бүгінде қазақ елі – тәуелсіз ел, ал оны баянды ету – ұрпақтарға аманат.

ҚАҒАР¹

(Роман-трилогия. Басы. БІқшамдалған)

БІРІНШІ БӨЛІМ

I

...Көш жүрісі шұғыл...

Асыға қимылдаған қыруар ел ылдидағы масағы кере қарыс қалың балқурай көмкерген айдын көлге қарай беттеді... Түстері суық. Шекпен-шапандарының етек-жеңі түріңкі. Бұлардың ішінде қайыңның безіндей берік, қазан тастай шомбал, төртпақ келген біреу ерекше көзге түседі. Астында – есік пен төрдей, ай табанды жайма жал қара көк айғыр. Тақымына келте шоқпар, қарына темір бауырлы қайың сойыл ілген. Үлкен өткір қара көзді, ұзын, қою қара мұртты адам. Таңмен бірге ашыла түскен қара сұр жүзі ақ сұпыдай. Бұл – осы көштің басшысы, Баянауылдағы Қаржастан шыққан Азнабай ұлы Сейтен. Қазіргі беті – Балқаш көлінің маңындағы кең алқап. Ал арғы мақсаты – осыдан үш жыл бұрын Алтын, Алтай, Тоқа, Уақ руларының қырық мың шаңырағын ертіп, Қоқан хандығы қарауындағы Сыр бойына өтіп кеткен Қасым төренің балалары Есенгелді, Саржанға қосылу.

Сейтенмен үзеңгілес түксиген қабақты, кескен томардай келте қара сұр жігіт келеді. Сары ала қынапты қисық табан келте қылыш тағынған. Кісі өлтірген адамдай түсі зәрлі. Бұл – Қубетұлы Ожар. Бір кездегі барымтаға да, жауға да қатар шапқан Сейтеннің үзеңгілес досы. Соңғы үш-төрт жыл ішінде Ақмола аға сұлтаны Құдайменденің Қоңырқұлжасының қасында болып, жақында ғана өз еліне қайтып келген...

Көл жағасына дамылдаған көш түйенің қомын алмай, қазан көтеріп, ас ішпей, сәл тыныстады да, қайта көтерілді. Су маңайы бір әуенте түскен

¹ Есенберлин И. Қаһар. – Алматы, 2017, 468 бет.

кезде шомбал қара Ожар қайтадан Сейтеннің қасына келді. Астындағы төрт аяғы тең жорға қара көктің тізгінін тежей түсіп, кеше тамамдай алмай қалған әңгімесіне қайта кірісті.

– Атамекен Көкшетауын тастап, Қасым төре неге Қоқан хандығына қарай көшті? – деді ол сөзін алыстан қозғап, – Қазақта мақал бар емес пе, «Бөтен елде сұлтан болғаныңша, өз елінде ұлтан бол» деген.

– Қасым төре – қай жерде жүрсе де, сұлтан, – деді Сейтен жақтырмағандай алая қарап... Сейтен атын тебініп қап, кенет қызулана сөйлеп кетті.

– Қасым төре біз секілді ақымақ емес еді. Арқа жерінде сегіз өкіріктің не үшін құрылғанын бізден бұрын түсінді. Тоқа, Алтын, Алтай, Уақты ертіп, патша құрығы жетпейтін Бестаңбалы жеріне қарай көшті. Біз қалып қойдық. Қалғанымыздан не таптық?.. Бүкіл Арқа жеріне темір тор жабылды, енді тырп етіп көрші! Қарамағыңдағы елің түгіл, туған ініңнің баласын арашалауға күшің жетпей қалды.

Сейтеннің соңғы сөзінің мәнісі бар еді. Батыс Сібірдің тұрғын жұрты мен жер айдалып барған адамдардың арасында әйел жынысының өте жеткіліксіздігін еске алып, Бірінші Николай патша 1825 жылы 11 февраль күні, қазақша тауық жылы, ақпан айының он бірінде Сібір генерал-губернаторы мен Орынбор соғыс губернаторына Сібірмен шектес қазақ секілді «бұратана» ұлттардың жас қыз балаларын қолға түсіруге жарлық берген. Бұл жолда қандай амал болмасын, қолдануға рұқсат етілген. Сатып алуға да, алдап алуға да болады делінген.

Осы жарлық бойынша қолға түскен қыз балалар шоқындырылып, әйел жынысына мұқтаж семьяларға тапсырылуға тиісті. Асырап алған адамдарға азық-түлік ретінде он бес жасқа толғанға дейін көмек көрсетіліп, ал қыз балаларды әкелген кісіге қолма-қол он бес сом сыйлық берілетін.

Міне, осы жарлық Сейтеннің туған інісі Тайжанның жеті жасар қызы Алтыншашты да қармаққа түсірген еді. Тайжан патшаға қарсы ереуіл ұйымдастырғаны үшін бес жыл бұрын Омбы Орданс-Гаузе сотының үкімімен өлім жазасына кесілген. Оның ержетіп қалған үш ұлы Сібірге Туринскіге айдалған. Белгісіз адамдар беймәлім жаққа әкетіп бара жатқан ағаларының соңынан қалмай, шырылдап жүгірген жеті жасар Алтыншашты қарауыл басы офицер иемденіп, Омбыдағы бір саудагерге сатқан-ды. Жас қыздың көркіне таңғалған Сібір корпусының штаб бастығы генерал-майор Фондерсон оны әлгі саудагерден қалап алады. Алтыншаштан көз жазып қалған Сейтен үш жыл өткеннен кейін оның әкесін өлтірушілердің бірі Фондерсонның қолында ұй сыпырушы болып жүргенін естиді. Іздеп

Омбыға келеді. Генерал-майордың сақ күзетшілері бөгет болып, Алтын-шашқа жолыға алмайды. Тәуекелге бел буып, түнде Фондерсонның үйіне шабуыл жасап, тартып әкетем деп жүргенінде, генерал-губернатор біліп қалып, өзі ажалдан өзер құтылады. Сейтеннің қазіргі айтып келе жатқаны – осы бала жайы. Бұл – оның көңіліндегі ауыр жара. Егер алда-жалда осы жараға біреу-міреу тиіп кетсе, Сейтен өзін-өзі ұстай алмайды, бұлқан-талқан ашуға беріледі. Бірақ бұ жолы Сейтен өйтпеді. Бір кезде қанжығалас серік болғанменен, ол Ожардан аздап күдіктенеді... Сондықтан да ол енді Ожардан сыр тарта сөйледі.

– Сол ұстап бойынша біз қазынаға жүз қарадан бір қара жасақ төлеуге тиісті едік. Бірақ сол заңның өзін кім дұрыс қолданып жүр? Аға сұлтандардың малы жұтқа іліксе – зекет төле. Жандаралдың, пристаптың үйі өртенсе – үлесінді апар...

– Өйткенмен, қалауын тапса, қар жанады, – деді Ожар қайтадан үн қатып. – Ақ патшаның да тілін таба білген жөн. Осыдан екі жыл бұрын көктемде Қараөткелдің аға сұлтаны Құдайменденің Қоңырқұлжасы қазақтар балаларымызды сыпайға – солдатқа алады деп сескенетінін арыз етіп Петрборға барғанында, патша ағзамның өзі қазақ жігіттері еш уақытта да сыпайға алынбайды деп, бұзау терісіне мөрін басып, уағдасын жіберген жоқ па?

«Осының өзі қай соқпаққа апара жатыр?» – деп, Сейтен тағы да сезіктене қалды. Сөйтсе де:

– Бұзау терісі емес, бұзау терісінен істелген қағаз десетін. Қап-қалың болатын, өзім көргем, – деді ол жайбарақат. – Сол қағаздан кейін аға сұлтан Қоңырқұлжаның қадірі ұлан-асыр өсті. Соның арқасы ғой бұ күні қалың арғынды шашау шығармай, ұстап отырғаны...

Сейтен сәл үндемей қалды да, күрсіне қайта сөйледі. – Жиырма мың жылқы айдаған Құдайменде баласы ондай қағазды алудың бір амалын тапқан шығар. Бірақ ақ патша әділетті болса, Қасым төренің арызын неге тыңдамапты?

– Қандай арызын?

– Қасым төре қазақ жеріне бекініс салып, пірмаз құруды тоқтатуын талап етіп, осыдан он жыл бұрын қағаз жазған жоқ па? Одан не шықты? Жауап берудің орнына жерімізге әскер үстіне әскер төкті...

– Бірақ Қасым төренің ол ойынан не шықты?

Ожар мысқылдай күлген тәрізді:

– Ташкент құшбегінен Есенгелді мен Саржанның аман қайтуының өзі екіталай...

1824, яғни қазақша мешін жылы Көкшетау приказы құрылды. Бұл – ақ патшаның Абылай ұрпағының атамекеніне ауыз салуы еді. Осы жылдан бастап Қасым төре баласы Саржан сұлтан қол жинап, патша әскері мен ұстапты жақтайтын Сәмеке, Бөкей, Уәли хандардың ұрпақтарына, Көкшетаудың аға сұлтаны Қара Тоқаның Зілқарасына қарсы күрес бастады. Кейде жеңіп, кейде жеңіліп, басынан сан айқасты өткізеді. Ақырында, Қоқан хандығының қол астына еніп, 1834, яғни жылқы жылы осы хандықтың бас күші Ташкент құшбегі, төжіктің Қалпы руынан шыққан Мәмет Әліммен тізе қосып, қазақ жерін Россия империясынан бөліп алмақ болып, алты мың әскермен Ұлытау өңіріне келді. Осы өңірге Қорған атты бекініс тұрғызып, бізге қосылыңдар деп, жан-жағына жар салады, аға сұлтан, ел билеген ақсақалдарға ат шаптырады. Бір жағынан, шағын-шағын жасақ аттандырып, Қараөткел, Көкшетау жеріндегі қалың Арғын елін шаба бастайды. Мұны естіген Сібір губернаторы Ұлытауға генерал-майор Броневский басқарған алты зеңбіректі бір мың әскер жібереді. Броневский көп кешікпей, Ұлытауға таяйды. Жақын қалған патша әскерінен қорыққан Ташкент құшбегі Қорғанға азғантай сарбаздарын қалдырып, Бетпақдалаға қарай қашады. Ал қорған бекінісі көп соғыспай, Броневскийге беріледі. Ташкент құшбегі Мәмет Әлім қазақ жерін Россия патшалығынан оңай ала алмайтынына көзі жетіп, күресті бірден тоқтатады. Одақтасының мұндай опасыздығын көрген Қасым төре балалары енді Сыр бойындағы қазақтарды жинап, Қоқан хандығының ықпалынан құтылмақ болады. Бірақ Ташкент құшбегі бұны сезбегенсіді, ақ патшамен күресуге қайта қол жиямыз, кеңеске балаларыңды жібер дейді Қасым төреге. Ал ол құрылған қақпанды аңғармайды, Ташкентке жиырма жігітпен қолбасшы балалары Есенгелді мен Саржанды, Шұбыртпалы Ағыбай батырды, Саржанның жиырма жасар баласы Ержанды жолға шығарады. Бұлардың Ташкентке кеткені Арқаға да жетеді. Ожардың айтып келе жатқаны – осы жайт.

Сейтен бұл хабарды бұрын естісе де, мысқылдай сөйленген сөзден бір суық кекесін аңғарып қалды. Ожарға сескене қарады. Кенет есіне осыдан үш күн бұрын қойнынан жұлып алып тастаған шұбар жылан түсті...

«Мынау Ожар да қойнына кіргелі тұрған сондай шұбар жылан емес пе екен?»...

Ожар Сейтеннің ашулы қабағынан бір сұмдықты сезді ме, жаңағы аңғырт айтып қалған сөздерін жуып-шайды.

– Қоқан құшбегілеріне сену қиын... Есіл ерлер аңғалдықпен мерт болып жүрмесе нетсін.

«Жоқ, Ожар – баяғы Ожар. Мұнымен бірге бір қайыққа мінуге болады». Сейтен жан-жағына ойлана көз тастады. Күн кешкіріп қалған екен...

Дәл осы сәтте батып бара жатқан күнменен бірге азалы, зарлы үн естілді. Ылдиға қарай ентелей құлаған көштің бір бүйірінен, жал-құйрығы күзеулі тайға мінген, екі бүйірін таянып алып, «Елім-ай» әнін салған он төрт-он бес жасар қара торы қыз бала көрінді... Қыз бала шырылдай толқиды:

Туған жердің қия алмай тау мен тасын,
Біз келеміз тыя алмай көздің жасын,
Не жазып ек, Жасаған, таптатардай,
Көрінгенге халқымның алтын басын.
Арман етіп жазылмас жан жарасын...

Қыз баланың әні Сейтеннің көкірегін тырнап жатқан тәрізді, қабағы салбырап, тұнжырай түскен. Егер ән бұдан әрі созылса, сонау артта қалып бара жатқан туған жеріне деген қасіреттен жүрегінен қан тамшылайтындай көрінді. Осы бір бұлқан-талқан болып келген күйікке шыдай алмаған Сейтен «Тоқтат!» – деп, қолын көтерді, қыз әні пышақ кескендей үзілді.

Енді көш шұбалаңдамай, алды-артын жиып, көлді ығыстай таяп келеді... Алдарында – жазық алаң, одан өтсе, арада қолсозым жерде – өздері қашып бара жатқан өгей өлке.

Сейтен бірдемеден сескенгендей, атының басын тартты. Алдынан көлмен қатарласа созылған қалың қопа қамыстың өздері беттеген көз жетер-жетпес бір тұсынан, әлдене қараң ете түскен тәрізденді. Көзі қанша қырағы болса да, не екенін анық айыра алмады. Аң дейін десе, кісі бойы қамыстан қалай көрінеді? Адам дейін десе, елсіз қалың қопаның арасынан не таппақшы? Ұры-қары дерлік, бұл ара қара жолдан шалғай... Әлде бұлардың ізін аңдыған жау ма?

Сейтеннің көңіліне күмән кірді. Бірақ Ожар оны бұл күдіктен ада етті. Сейтен көргенді бұ да көрген екен.

– Сейтеке, – деді ол атын тебініп, таяй түсіп, – көшті жинақы ұстамаса болмас. Бұл Мыңарал қойнауы қорқынышты. Қабан да, жолбарыс та бар десетін. Жаңа байқадыңыз ба, өне бір тұстан жүгірген қасқырды?..

– Мен адам ба деп едім.

– Бұл араға адам қайдан келсін? Мен анық көрдім. Қасқыр...

Енді көш бұрынғысынан жинақы жүрді... Тек түн ортасы ауған кезде, жағасы атты кісі көрінбес, қалың ана қурайлы Баскөлдің тұсына келгенде ғана:

– Осы арада азырақ көз шырымын алдырсақ қайтер еді, Сейтеке? – деді Ожар. – Қатын, бала әбден қалжырады, жігіттердің де кейбіреулерін ат соғып тастағанға ұқсайды.

– Өлі де жүре түссек... Қонуға бір қауіпсіз алаң таппасақ болмас.

Көшке бұл өңір мүлде бейтаныс. Жолды қан-сөлсіз сұр бетті, шілтиген Сәмен ғана біледі. Жөн көрсетіп келе жатқан да – сол.

Ол Ожарға бір көз тастап, Сейтенге қарады.

– Мұндай жедел жүріске жұрт шыдар емес. Ат шалдыруға да осы ара дұрыс. Бұдан әрі шалғын азаяды да, қамыс-қурай көбейеді.

– Айтқандарың болсын... – Сейтен өзі бірінші боп аттан түсті. – Жұрт таң сыз бергенше, көз шырымын алсын... Ал біз кезектесе күзетелік.

– Мақұл.

Түйелер шөгеріліп, арбалар доғарылып, жұрт дабырлай орныға бастады. Сейтен жанына топырлай жиналған серіктеріне:

– Әр қарауыл бір бие сауымдай уақыт көшті айнала жүреді. Алғашқы кезек – өзімдікі, – деді. – Менімен бірге қайсың қаласың?

– Мен.

– Мен.

– Мен.

Зор денелі үш жігіт топтан бөлінді.

– Сізден кейінгі кезек – менікі, – деді Ожар.

– Жата бер. Бір таңға шыдармын!

– Сіздің әрқашан да тың болғаныңыз жөн. Біз секілді жастарға түнгі күзеттің өзі де бір қызық дәурен ғой.

Сейтен жауап бермеді. Жұртқа:

– Ал ұйықтаңдар! – деп, қарауыл жігіттерін ертіп, бөлініп шыға берді...

Аздан соң жол соғып қалжыраған жұрт қатты ұйқыға кетті...

Ай сәулесі кеми, аспандағы жұлдыздар бірінен соң бірі сөніп, таң жақындағанда, Ожар қасына Сәмен мен көш қозғалар алдында қосылған көршілес ауылдың екі бейтаныс жігітін ертіп, Сейтеннің қасына келді.

– Сейтеке, таң да жақын... Азырақ көз іліндіріп алыңыздар, – деді ол...

Сейтеннің қобалжыған көңілі орнығайын деді. ...көптен бері ат үстінен түспеген денесі талмаусырады ма, Сейтен аспанда ақырын жүзген Айға қарап жатып, ұйықтап кетті.

Дәл осы кезде Ожар мен Сәмен көштің алдыңғы жағындағы қалың қамысты түбек тұсынан айнала өтіп бара жатқан-ды. Олардың құлағына қамыс арасынан:

– Ожар, біз дайын, – деген әлдекімнің дірілдей сыбырлаған үні естілді.

Ожар кілт тоқтап қалды. Бұрылмастан:

– «Қақпанды қоя білмеген қасасын қалдырар»... Бағана күн батарда біреуің көзге түсіп, Сейтенге елең туғыздыңдар. Жаңа ғана жатты. Біз қазір оны байлаймыз. «Аттан!» деген ұран шыққанда, қапы қалмаңдар!.. – деді ақырын ғана.

Ол көшті айнала жүре берді. Бүйірден қосылған Сәменге:

– Қазір Сейтенді аламыз, – деді.

– Ояу жатқанда ма?! – Сәменнің үнінен қорқыныш лебі аңғарылды.

– Ендігі ұйықтап кеткен шығар. Ұйықтамаса да алу керек!..

– Құп.

Сейтен сергек ұйықтайтын. Үстінен құс өтсе де, оянатын. Сыбырды сезіп, орнынан атып тұрмақшы болды. Бірақ кенет үстін албастыдай басып, алқымынан қышқаштай жабысқан темір саусақтар үнін шығартпайды...

Сейтеннің көкейінде: «Өттең! Өттең!» деген арман ғана булыға тулады.

– Бұның кебіні кигізілді, – деді өзіне таныс күңгірт дауыс, – Сәмен, сен осы арада бол. Ал сендер сарбаздарға жетіндер. Белдеріне байлаған аттардың шылбырларын кесіндер, ер-тоқымдарының оң үзеңгілерін шешіп алыңдар!

Сейтен қыл шылбырды білегіне батыра, бұлқынып-бұлқынып түсті. «Япырмау, мынау дауыс кімдікі? Ожар ғой! Сорлы жүрек, бекер сес бермеген екенсің? Қап! Қап!» Ол аздан кейін өзінің жалғыз қалғанын аңғарды. «Жоқ, жалғыз емес шығармын. Жаңа ғана Ожар «Сәмен, осы арада бол» деген жоқ па еді? Сонда бұл да жау болғаны ма? Шыққыр көзім, нені көргенсің!» Сейтен ауға түскен мекіредей жанталаса тулай берді...

Кенет:

– Алға, жігіттер! – деген қатты үн шықты, Сейтеннің есік пен төрдей тоқпақ жалды қара көк айғырын ойната, Ожар өзгеден бөліне берді. Басында орамал, білегін сыбанып алған. Қолында жалаң қылыш, шабатын қасқырдай екі көзі оттай жайнайды.

– Өлсек, шәйітпіз, өлтірсек, бөйітпіз, – деді ол тағы да күшті дауыспен, – кәне, еріңдер соңымнан!

– Ожар! Баста, Ожар! – деді аттарына мініп үлгерген кей жігіттер.

Ожардың қасына шоғырлана қалған, тастай түйілген шағын топ «А, Құдай», «Аруақ!», «Айдабол!», «Қаржас!» деп, біріне-бірі ұрандаса жел беріп, сойылдарын көтере, қарсы жаққа лап қойды. Алдарында – Ожар. Бірақ ол қарсы шепке жетер-жетпестен, атының жалын құша құлады...

Қылышын көтеріп, үстіне төніп келген қуғыншы жағының екі жауынгеріне жерде домалап жатқан Ожар зекіп:

– Түсіндер аттан, иттің балалары! – деді. – Байландар тез менің қолымды! Апарыңдар тез Сейтеннің қасына... Қалаға таяғанда, босатарсыңдар, елден шыққанша, бірге ұстандар!

Ожардың қолын артына байлап, у-шу болған жұрттың қақ ортасымен, бір шетте тұрған Сейтенге апара жатқанда, ол әлдекімнің:

– Арманда кеттіндер-ау, қос арысым! – деген күңіренген даусын естіді.

Ожар аңқау елдің бетіне қарауға жүзі шыдамай, аяғын шалыс басып, өте берді... Таланған, шабылған көш, жүнін жұлған тырнадай боп бар сәнінен айырылды. Енді кейін қайтарылмақ болды.

Суық мылтықты, көрлі қылышты әскер жасағын басқарып келген есаул Лебедев ысқыра қамшысын үйіріп, қасқыр шапқан қойдай ұйлығып қалған жұртты кең алаңға жинады да, жанында тұрған Қоңырқұлжа аға сұлтанның кіші баласы сары ала түймелі Шыңғысқа жирен мұртын тікірейте ежірейіп:

– Қайда қашып құтылмақ? Сұра мына шалдан, – деді бағанағы көш басқарған инабатты ақсақалды көрсетіп, – патша ағзам жарлығынан құтылу ажалдан құтылумен бірдей.

– Біз айыпты емеспіз, – деп ақсақал жауап беріп, төмен қарады. – Үйірден саяқ қана бөлек жайылады. Өзен қайда құйса, тамшысы да сонда құяды.

Тілмаш ашуланып қалды. Сөйтсе де сыр білдірмей:

– Алтын, Алтай, Тоқа, Уақ босты деп, сендер де босқыларың келді ме? Азғырғанға еріп, азайын дедіндер ме? Саржан сұлтан ту көтергелі жұрт та ат үстінен бір түскен жоқ. Қанша ауыл қырғынға ұшырады? Тоқтайтын уақыттарың болған жоқ па, кілең есуас?

Шал ауыр күрсінді.

– Жаңа өзің айттың ғой, Алтын, Алтай, Уақ, Тоқа ана жаққа кетті деп. Сынықтан бөтеннің бәрі жұғады ғой. Олардың үлгісімен өзгелер де киімін пішпесін қайдан білесіңдер?

– Сонда ақ патшаға, аға сұлтандарға қояр кінәларың қандай?

– Шырағым, ел тыныштығын жоғалтқан бір аласапыран заман болып кетті емес пе, – деді ақсақал үһілеп, – «Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесе, мұсылман діннен шығады». Біз бір мал баққан момын елміз. Ауыл үстінен атылған мылтық тек қана жылқыны үркітпейді...

– Ол мылтықты атқыздырып жүрген өздерің емессіңдер ме?

– Сонда бізге қой болып қырыл демексің бе?

– Қолыңнан қой болудан бөтен келмесе, жаз жайылымыңды, қыс қыстауыңды біліп, жайыңа жүрмейсің бе?!

– Жайыма жүруге қойып тұрсың ба? – Қария тілмашқа оқты көзімен қарады. – Қотан жанына қасқыр апанын қазса, қойда не ес қалады? Сыпайларының шошайған мылтықтары жеріме салынып жатқан анау бекіністер сол қасқырдың апандары емес пе?

– Өздерің үндеріңді шығармасаңдар, олар да мылтықтарын шошайтпайды.

– Ал үнімді шығарсам ше? Бауыздайын деп жатқанда, ешкі екеш ешкі де бақырып өледі. Сен бізге сол ешкі құрлы болма дегенің бе? Жоқ, шырағым, жерімізді жыртып, өзенімізден балығын аулап жүрген мұжыққа қамшы көтерген бір де қазақ жоқ шығар. Ал қылышын сүйретіп есіктен кіріп, төр менікі дегендерге...

– Иә, ондайларға не істей аласыңдар? Қолдарыңнан келері бүгінгідей босқа қырылу ма?

– Адал өлу де – абырой. – Қария тілмашқа алар бүркіттей сұстана көз тастады. – Шырағым, аяқ алысыңды байқадым, сен өзің Әбілқайыр, не болмаса, Уәли ханның ұрпақтарының біріне ұқсайсың... «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген, бір сұрайтын сөзім бар...

– Не сөз?

– Әбілқайырға да, Уәлиге де патша ағзам хандықтарымен бірге құндыз ішік, оқалы қоқыр, алтын балдақты алмас қылыш берді. Құндыз ішік пенен оқалы қоқырды беруі түсінікті, бекзадалар кисін деген шығар. Ал қылышыңа жөн болсын! Оны кімнің басына төндірсін деп сыйлады?

– Патша ағзамның дегеніне көнбегендердің!

– Дұрысыңды айттың, ер жігіт екенсің. Бірақ біз көппіз ғой. Қара да болсақ, қанымыз бір қазақпыз. Уәли мен Әбілқайыр ұрпағының бәріміздің бірдей басымызды ала беруге қалай жүрегі дауалайды?

Тілмаштың ақшыл жүзі күп-күрең боп кетті. Аталарың қазақ халқының қанішер қара ниет жендеті деп тұрған осынау тіл тартпас шалды ат бауырына алуға да дайын. Бағанадан есаул Лебедевке шалдың сөзін аудармай қойған. Енді шыдай алмай, жіңішке еріндері дір-дір етіп:

– Есауыл мырза, – деді ашуын баса алмай, орысшалап, – мына қара сақал, патша ағзамды балағаттап тұр!..

– Иттің баласы! – деді есаул қызғылт мұрты ашуланған қанден күшіктің құйрығындай дір-дір етіп тікірейе қап. – Көрсетейін мен бұған патша ағзамға қалай тіл тигізуді! – Ол атын ойнатып, Абзал ақсақалдың қасына

жетіп барды да, мүсіндей қозғалмай тұрған ел ағасын бұзаутісті, қорғасын бауырлы тобылғы қамшысымен дәл басынан тартып, тартып жіберді, – Мә, саған! Мә, саған! Патшаға тіл тигізетін сабазсың ғой!

Құлаштай сілтеген қамшы ауаны кескілеп, «ыс, ыс» етеді. Қарттың басынан қан жосып аға жөнелді, бірақ Абзал жартастай болып, үн шығармастан, қозғалмай тұр.

Бұл сұмдықты көрген жұрт ішегін тартып, үрпиісе қалды. Енді ұрыс кезінен де бетер үрейленгендей. Бірақ қылыштарын жалаңдатып тұрған солдаттарды көріп, кейін жапырылды.

– Өлтірді ғой сорлыны! – деген әйелдің ащы даусы шықты.

Дала тағы да тына қалды. Ызалана соққан қалың жұрттың жүрегін теңіз толқып, қайық қалқып тыңдағандай, бар әлем көрген сұмдығынан шошып, бұлқан-талқан болуға таяу.

– Мына едірейген мысық мұрттың ұрғанына өкінбеймін, – деді Абзал шал бетіндегі қанын сұртпей, – сары ала түймелі сұлтан ұрпағы, қаным бір қазағым едің, сенің араша түспегеніңе өкінемін.

Сөйдеді де Абзал ең ақырғы күшін жиғандай, өздерінің келген жағына қарай аяғын ілби басып, жүре берді. Жұрт тағы да соның соңынан ерді.

«Ел көзінше шалды бекер ұрды-ау мына есалаң жасауыл» деді ішінен Ожар, көп тебінсе – жер сілкінеді, қиянатты көзімен көрген жұртты басу қиын. Бүгін Сейтенін ұстасаң, ертең басқа біреуін табады. Ел болып бірігіп, патшаға қарсы тұруға тек ата салты, ел дәстүрі бөгет болып жүрген жоқ па? Әр рудың, әр болыстың өз көсемі бар. Біріне-бірі көнбейді. Ал бәрінің басын қосатын көсем табылса, не болмақ? Қазақ асау жылқы тәрізді, кім үйрете білсе, соны ғана ие тұтады. Сондай адамы табылса, мына жұрт соңынан шұбыра жөнелуге дайын...»

Бір арқанмен байлаулы тұрған Сейтен мен Ожардың тұсынан «Қош, қос арыс!» деп шұбырған көштің ең соңғы шоғыры өте берді. Ожар тағы да ойлана қалды. Іштегі қуаныш сыртқа шығуға дайын тұр.

«Менің бұлай қолға түскенім дұрыс болды. Аз уақыттың қорлығы әлі-ақ ұмытылар. Ал қиянатымды білсе, мына жұрт...».

Он шақты сыпай көшті айдап, Баянауыл жаққа кетті де, қалғандары байлаулы Сейтен мен Ожарды алып, Омбыға тіке тартты.

Бұлар үш күннен кейін Баянауыл округінің Сібірмен шектес Төрткөл болысының жеріне жетті. Қаз-үйрегі сыңсыған, әлі де шалғыны қурап сембеген бір ауылға келіп түнемек болды. Бұл осы маңның ел ағасы Бектас баласы Таймастың аулы екен. Таймас – ұзын бойлы, денелі ақ сары кісі. Қаржас руына жиен. Айдалып келе жатқан Сейтен мен Ожарды көріп,

ауылдың құты қашып, әбігер болды да қалды. Түстері суық, қисық қылышты, шошайған мылтықты солдаттар ауыл үстінен ат ойнатып, зәре-лерін ала түсті. Бойын қорқыныш билегенмен, жұрт ебін тауып, Сейтенге келіп, амандасып жатыр. Көптен бері ұйқы көрмегендігінен бе, Сейтеннің үлкен қоңыр көздерінде таусылмас қайғы-шер күлкілдеп тұр. Екі қолы артына мықтап байлаулы, үстіндегі ақ жібек мол көйлегінің жағасы дал-дал, әр жерінде баттия жабысқан қызыл қан... Қолға түскеннен кейін ұрған болулары керек, қомақты жұлынған омырауының ашық жерінен кеудесінің көк ала еті көрінеді.

Кешегі ел-жұртының қамын жеп, ақ патшаға қарсы шыққан адамның бүгін мұндай сұмдыққа ұшырауы Таймастың жан сезімін өртеді. Оның мұндай күйге түсердей не жазығы бар екенін білгісі келді. «Барлық айыбы жұртына қамқор болғаны ма? Ақ патшаның тегеурініне көнгісі келмегені ме? Егер бар күнәсі сол болса, онда мұндай мүсәпірлікке ұшырайтын жалғыз Сейтен ғана ма? Аң да, құс та өз інін, ұясын қорғайды. Адам неге өйтпеуі керек? Өз мекенін, өз жерін неге қорымасқа? Сондай бір әділ қылығың үшін де айыптысың ба? Жоқ, айыпты емессің».

Таймас Сейтенмен қанша сөйлескісі келсе де, реті түспеді. Тұтқынды қалт етпей, күзеткен сыпайлар жуытпады. Лебедев пен Шыңғыс екеуі ауыл төңірегіне де, Ожар мен Сейтен жатқан үйге де сақшы қойды. Өзге сыпайларын да алысқа ұзаттырмай, сол маңайдағы көрші-қоландардың күрке, лашықтарына орналастырды.

Түн жылы еді. Лебедев Таймасқа өз үйінің іргесіне төсек салып жатуға рұқсат етті.

Түн тастай қараңғы. Үстіңнен түйе жүн қалың көрпе жауып қойғандай тымырсық ыстық сезіледі. Қобалжи тынышталған ауыл мызғымас бір өлік тәрізді, тек анда-санда қаңтарып, суытып қойған сыпай аттарының пысқырғаны мен күзетшілердің еміс-еміс күбірі естіледі. Басын шырмаған алуан ой, қанды айқаста қолға түскен мынау Сейтен мен Ожардың аянышты халдары мазалап, Таймас көз ілмей, дөңбекшумен болды.

Кенет құлағына бір күйзелген, күңіренген қоңыр дауыс келді. Таймас тыңдай қалып еді, бұл «Елім-ай» әуенімен зар-өлең айтып жатқан Сейтен екенін білді. Таймас тына қалды. Енді Сейтен салған ән сөздері айқын естілді.

Қош аман бол, кең жайлау, өскен жерім,
Қайтқан қаздай қалың ел көшкен жерім.

Есіл қазақ есейіп ел бола алмай,
Ит пен құсқа таланып өшкен жерім, –

деп күңіренеді ол.

Сейтен тағы да айтпақшы еді, Ожардың сәл ашулы даусы оны бөліп жіберді.

– Сейтеке, ішке сыймай бара жатыр ма күйігіңіз?..

Сейтен қолға түсер сәтте көзі көрмесе де, даусын шырамытып, өзін байлағандардың бірі Ожар деп ұққан. Бірақ оның да мұндай күйге түсіп, өзіменен бірге айдалынып келе жатқанына таңғалып, ол ойынан қайтқан. «Япырмау, бұған даусы ұқсас кім болды екен!» деп, басы қатқан. Өйткенмен күпті көңіл ырық бермеді, сөз тартып, сыр ашқысы келді. Енді ол алыстан орағытып сөзге кіріскен:

– Ожар, айтылмаған өкпе – іште жатқан Ескендірдің қос мүйізімен тең...

– Шер тарқатар уақыт болар әлі.

– Уақытымның бітуге айналғанын біле тұра, кекетесің ғой, – деп, Сейтен сәл ашулана күліп, ақырын ғана күрсінді де, сөйлеп кетті. – Бозторғайдай кішкентай болғанмен, биік ұшар халқым бар еді, сол сорлыны бір құзғын іліп кетпесін деп, ана жылы жалғыз бауырым Тайжан ақ патшаға қарсы жасақ құрғанда, сен де келіп қосылып едің...

Ожар жауап қайырмады. Тайжанның да қолға түсуіне Ожардың себепкер екенін Сейтен білмейтін. Сондықтан «Жазықсыз болса ренжітпейін» деп, ақтарыла сөйледі.

– Жұртың үшін жан пида ете аларыңа сол кезде көзім жеткен тәрізді еді. Құмбелдегі ауылдан бастап, көрлі қылыштың қаһарынан талай елді аман алып қалдыңдар. Есінде ме, жау әскері сендерді Қаражал бұйратындағы жылғаға қуып тыққаны? Сендер онда Саржан төлеңгіттерін арғы бетке шығарып келе жатқан едіңдер. Сен жүздігіңмен көрлі қылышты екі күндей бөгеген болатынсың.

Сейтен сонау бір алыс күнді есіне түсіргендей тағы ақырын күрсінді.

– Басар жерің көк мұзға айналып, ...Баян тауының өрлеуіне киіз төсеген. Сол жолы екі жүздей шаңырақты қорғап қалдыңдар... Өттең, дүние-ай, қияңқы қыс қаһарлы келіп, баспанасыз жалаң жұрт сол жұт жылы ажал тапты...

Ожарда әлі үн жоқ. Сейтеннің шаршап-шалдыққан даусы енді, тіпті, анық естілген:

– Сол жолы еді ғой, Тайжан қолға түсіп, өлім жазасына бұйырылғаны... Сені де сыпайлар ұстап алатын еді, ауылдың елуге таяу қыршын жасын

жолыңа құрбан етіп, мен араша түстім... Аман алып қалдық. Кәрі тарлан қанша шабады, бізден соң жұртты сен төрізді жастар басқарады деп, сенетін едім. Сондықтан да о жолы өзіңді көзіміздің қарашығындай сақтап қалдық емес пе? – Сейтен сәл бөгелді де, Ожардың жауап қайтармағанына қарамай, тағы сөйлеп кетті:

– Сен жас едің. Бірақ асыл – тастан, ақыл – жастан, жұрт білмегенді сен білетіңсің. Бүкіл Қаржас елу күн ертегі етіп бітіре алмас жайтты, сен бір түнде айтып бере алатыңсың. Бұрын ділмәр едің. Қазір көшпелі елдің тұмшалаған бұзауындай үндемейтін болыпсың... Өлсем – шейіт, өлтірсе, қазы деген жанмын. Мойнымда шын қазақтың бір тамшы қаны жоқ. Өз қолыңнан ажал тапсам өкінбеймін, арым таза. Ал сенің ше?

Ожар аунап түсіп, еріне жауап берген:

– Менің де...

Сейтен үзіліп қалған ойына қайта оралды.

– Иә, сол жолы мен тірі қалдым. Бірақ одан не таптым? Жалғыз бауырымнан айырылдым. Ел-жұртымды талан-тараж еткіздім. Бар ұтқаным сол ма? Міне, соңымнан ерген жұрт қалған жоқ па тағы тотып?

Ожардың шапшаң қимылмен түрегеліп отырғанын Таймас байқап қалды.

– «Көрмес түйені де көрмес», – деген оның сәл ренжіген даусын естіді: – Бар қазақты бір өзіңе балама... Сен ақ патшаға қарсы шыққанмен, оны құшағын жайып қарсы алғандар аз ба? Олардың ұпайы түгел. Ау, сен не айтып отырсың?

– Есітіп жатқан жоқсың ба? – Ожар кекете күлді, – «Өлін білмеген әлек» деген... Айтшы, кәне, қолыңнан не келді?

Таймас қалшия тыңдап қалған. «Япырмау, мына Ожар не дейді? Жүрек соғысы бөлек пе, қалай?»

Сейтен кенет күңірене үн қатты:

– Жүрегім бір сұмдықты сезіп еді... Қателеспеген екенмін ғой...

Тағы да екеуі үн-түнсіз тына қалды. Енді сөздері бітті ғой деп, Таймас жастыққа басын қайта қоя бергенде, Ожардың ашулы даусы шықты:

– Қазір жер қорғайтын заман емес, жан қорғайтын заман... Тағы құландай ру-ру боп, жалпақ даласында шұбырған қалың қазақ ту тігіп, ел болудан қалған. Осыны неге түсінбейсіңдер?

– Ел болуды ақ патша жендеттерінен үйренбексің ғой, – деген Сейтеннің ызалы күлкісі ап-айқын жетті.

– Үйренсе несі бар? Үйренем! Сен үйренбеймін десең де, ол күшпен үйретеді.

– Үйрен, үйрен... – деді Сейтен кекесін үнмен. – Сен секілділер барда оларға үйрету жеңілге түседі. – Ол енді күлкісін тыя қойды. – Жоқ, Ожар, оның болмайды, – деді, – сен құлан дейтін, мен қыран дейтін, екеуімізге бірдей ортақ қазақ деген жұртың бар... «Қарға баласын аппағым деп сүйеді, кірпі баласын жұмсағым деп сүйеді». Сен қазағыңды неге жек көресің? Ал мен...

– Иә, сен? Айт, айт...

– Мен оны халқым деп ардақтаймын. Сондықтан ол үшін ажалдан да қорықпаймын, – деді Сейтен сөзін жалғай, – Ата-ананы таңдауға болмайды, туған халқыңды да таңдай алмайсың! Оны әлжуаз де, тағы де, бірақ маңдайымызға жазылғаны сол халық, мен оны сен айтқан әлжуаз қалпында да жақсы көрем. Кімде-кім сол қазақ деген қыранды қанатын кесіп, жем-құсына айналдырғысы келсе, ол – менің қас жауым, туған балам болса да, аш тамағынан ала түсіп, өз қолыммен бауыздауға бармын.

Ожар тағы да кекете сұраған:

– Онда мені неге бауыздамадың?

Сейтен кенет демі таусылғандай әлсіз жауап берген:

– Өттең, дүние, кеш білдім ғой!

– Жеңілген адам құсалы болатын әдеті. Өкіне бер, Сейтен. Бұл түнде екеуімізден бөтен сөзімізді естір жан жоқ, сондықтан анығын біліп өт. Мен сендер секілді тұлыпқа мәңгіреп, бос жүрген жан емеспін...

– Иә, енді түсіндім, мені байлап берген де өзің едің ғой...

Екеуі ұзақ уақыт үндемей қалды. Өлден кейін Сейтен:

– Адамға мың жасаса да, аз болатын шығар, өйткені адам баласында арман көп қой... – деп, аунап түсті: – Ал мен ұзақ өмір сұрамаймын. Шіркін-ай, бір сәттік қана еркіндік берсе!..

– Мені өлтіру үшін бе?

– Иә, сені. Елін, жерін, бауырлас туғандарын сатқан сен секілді қанішерді өз қолыммен бауыздасам, бұл жалғаннан армансыз өтер едім!

– Бірақ ол арманыңның орындалмайтынын өзің де білесің ғой, несіне таусыласың?

– Бар өкініштің өзі сонда ғой! Өттең, дүние-ай, сенің бізді ұстап бергеніңді бір қазақ білсе!..

– Үмітіңді үзе бер. Қараңғы түнге тіл бітпесе, менің сырым өзіммен бірге көріме кетер!..

Жоқ. Ожардың сыры ашылмай қалған жоқ. Оны күтпеген жерден Таймас естіді...

Таймас – заты сабырлы жан. Сол түні қабыл-құбыл қимылдап, Ожардан кек алуды жөн көрмеді. Қаптаған солдат тұрғанда, өзінің орынсыз мерт

болатынын да ойлады. Және жұртын тағы да бір қанды уақиғаға душар еткізермін деп қорықты. Бірақ Ожардың сонау жан түршігер қылығы, бұның да шыңырау түбінде мүлгіп жатқан ұйқылы-ояу сезімін оятты. Тыныш көңілін әлем-тапырық етті. Сейтен тәрізді ел-жұртының тілегін арман еткен аяулы жанның тағдырын есінен шығармасқа өзіне өзі ант берді.

Таң ата көп сыпайлар Сейтен мен Ожарды бірге матап, тағы да жолға шықты. Ожардың Сейтенмен неге бірге байланып бара жатқанын Таймас өбден ұқса да, түндегі әңгімені естімеген пішін көрсетіп, екеуіне бірдей:

– Қош болыңдар! – деп, теріс бұрылып кетті. Анандай жерге барып, көзінен танадай боп домалап-домалап кеткен жасты жеңімен сұртті.

Бұл Сейтенмен жау көзінше ашық қоштаса алмаған достың көкірегіндегі ыза жасы еді. Таймас осы жасын өле-өлгенінше жүрегінде кек етіп сақтамақ.

Назар аудар!

- ✓ Жазушы оқиғаның басталуын қалай суреттегеніне көңіл бөліңдер.
- ✓ Абзал қарттың сөзіне, Таймастың монологіне мән беріңдер.
- ✓ Сейтен мен Ожардың бейнесін салыстырыңдар.

II

Шағын келген Елек өзені жыландай сумаң қағып, тынбай ағып жатыр... Осы өзеннің сонар басына, Қандыағаш тұсына қаптаған қалың көш келіп қонды. Бұл Тіленші баласы Жоламан батыр бастаған Табын руының көші еді. Қатарлас қонғандар Жағалбайлы, Шөмекей, Шекті ауылдары...

Жоламан көші Сейтен көшіне мүлде ұқсамайды. Кигіз үйден бөтен, шоқшита тігілген қараша лашықтар мен ақ шатырлар көрінеді. Малдың дені – түйе мен қой. Үйір-үйір жылқы да бар. Бұлардың да кейпі өзгеше. Алысқа талмай шабатын сүмбіл жалды қазақтың мықты жылқысымен аралас қаз мойын, сидаң аяқты, көтеріңкі кеуделі түрікменнің ақалтеке, текежаумыт тұқымдастары да көзге түседі. Көштің, малдың да сәні – түйе...

Адамдарының киімдері де Арқа өңірінікінен басқаша...

Қалың ел бұл араға кеше кешке таман келіп қонған. Түйенің қомын алып, қос шатырлар тігіп, екі-үш күн тынығуды ұйғарған...

Бұл көш те жайшылықтағыдай серуенді көш емес, дүрліккен, үрейленген, атамекен кең жайлауынан босқан көш. Ойдым-ойдым болып қонған ауылдардың етек-жеңі жинақы. Бұларды көшірген жаяу борсаң, жеңіл

желкем дау-шар емес, бүкіл Жайық пен Елек, Жем бойын дүрліктірген, елге келген зор апат. Ер азаматтары жау басар жүйріктерінің ер-тоқымын алмай, түнде қос маңайында оттатып отыр. Өлі жауға түспеген жігіттері де бейқам болмайық дегендей, әлсін-әлсін күнбатыс жаққа көздерін тігіп, семсерлерін қыса ұстап қояды. Ал кейбір жүрек жұтқан батырлары күрке, лашықтардың қасында жіңішке найзағай меңзелдес көгілдір құрыш алдаспандарын қамсыз қайрауда... Жас балаларда да рең жоқ...

Расында, бұл ауылдар сонау күнбатыс жақтан хабар күтіп, тыпыршуда еді. Сондықтан ер азаматтар құбыла жаққа жиі қарайды. Өсіресе, ана төбе үстіне жиналған қарттардың ішіндегі қапсағай денелі, қара сақалды, орта жасқа келіп қалған тұлғалы кісі дегбірсіз отыр. Құбыла жаққа қадалып қалған. Оның үстінде темір торлы шолақ сауыт. Басында темір тор далбағай. Сауытының жеңі шынтағына ғана жетеді. Білегін ішіне киген көк барқыт бешпентінің жеңі жауып тұр. Оюланған көк барқыт кең балақ шалбар. Аяғында күмістеген кең қонышты саптама етік. Сауытын ышқырланып алған. Күміс белбеуінде жез сағалы, қынына алтын жалатқан көк семсер. Сол қолының шынтағына ілген болат қалқан...

Бұл – осы көптің қолбасшысы. Табын руының биі, мың жылқы айдаған сұлтан Тіленшіұлы Жоламан батыр еді.

Ол кенет қиядан қызыл түлкі көрген бүркіттей, оқыс қимылмен алға ұмтылып барып тоқтады. Ағына сәл қызғылт қан тараған үлкен қырағы көздерін көкжиекке қадап, тырп етпей, мелшиді де қалды. Өзге жұрт та солай қарай көз жіберді. Енді олар да Батыс жақтағы ақ шаңдақты көрді. Өрі-беріден кейін соңынан шаңға көме, сызылта шауып келе жатқан салт аттыны бөрінің де көзі шалды.

Бұл кезде алтын сәулесін адыр, төбенің басында жамыратып, күн де батып кеткен еді. Өйелдер шақпақ қудан от тұтатып, қазан көтере бастаған. Көштің әр жеріне көк түтін көлбей ұшып, жұрттың көбі кешкі жабдыққа кіріскен.

Төбедегі шағын топтың көзіне түскен салт аттыны енді бар ауыл көрді. Барлық назар шаң шыққан жаққа ауды.

Көбінің жүзінде үміт нұры ойнап шыға келген. Кей көңілде күмән де бар. Өр тұстан үміт, жорамал аралас дауыстар естіле бастаған:

- О, Құдай, жақсылыққа болса игі еді!
- Ақсарбас, ақсарбас!
- Тым күрт келе жатыр-ау!
- Артынан жау қуғандай!..

Астындағы сүліктей жараған қылаң бедеуі қара терге малынған кісі Жоламандар тұрған төбенің етегіне келіп тоқтады. Алыстан шапқан жүйрік екі бүйірі солқылдап, оқтын-оқтын дем шығарып, екі танауы желп-желп етеді. Үстінен шыққан ақ таңдақ көбік жерге үлпілдеп, үзіліп-үзіліп түседі. Ат үстіндегі қара торы, жас қайыңдай берік, шымыр денелі жігіт екі иінінен демін алады...

– Жарқыным-ау, жақсылық па, жамандық па? – деп, Жоламан елегізе таяды.

– Жамандық, көке, жамандық! – деді жігіт тілі күрмеле өзер сөйлеп. – Бізді қуып Орынбордан қалың әскер шығыпты!

– О, тоба...

– Не қылмайсың дейді сонда бізге?

– Қай тұста екен шыққан қол?

Жоламан түнеріп кетті.

– Біздің хатымыздан не хабар бар?

– Өзір еш хабар жоқ.

– Тағы да баяғы әдеттеріне басқан екен ғой, – деп, Жоламан жас жігітке қарады... Ол әлгіндегідей емес, ішкі ахуалын сабырға жеңдіргендей:

– Жә, енді атыңнан түс, шаңыңды қақ, – деді, – сосын бәрін тәптіштеп айтып берерсің.

Жоламан жанындағы ақсақалдарға бұрылды. Сірә, бұлар ел бастаған ақылгөй, ізетті адамдары болуы керек. – Суық хабар сұрқымызды қашы-рар әлей болмай тұра тұрсын, – деді ол. Енді оның үні шиыршық атқан қажырлы шықты, – кеңескен жөн.

– Иә, мұндайда иек артпа жол табар ақыл керек.

– Ана Шекті, Жағалбайлы, Шөмекейлердің де жақсыларын шақырған абзал.

– Дұрыс лебіз.

– «Көппен кеңесіп пішкен тон келте болмас».

– Қайрат, Қанат, сендер ана Мұқаметәлі, Тайман, Жүсіпқали ақсақалдарға хабар беріңдер, Жегіқарақшы шөміштеңе, осы арада табысайық.

– Мақұл...

Жоламан хабаршы жігітке:

– Байтабын, әжеңнің көзіне көрін де, менің қасыма қайтып кел. Өкелген хабарыңның мән-жайын тегіс айтып берерсің, – деді.

– Жарайды.

Жоламан жалғыз қалды. Ымырт жабылып, түн қараңғысы қоюлана түсті. Алыстағы көкжиек үстінен алабұртып табақтай боп қызыл жалқын

ай көрінді. Жоламанның ішін өртеп бара жатқан – қып-қызыл ашу шоғындай. Сұмдық хабар, ел басына төнгелі тұрған бүліншілік төмен тұқыртып жіберген Жоламан енді еңсесін басқан салмақты кейін серпіп тастағысы келгендей, кенет бойын жинап алды.

– Ереуіл атқа тағы да ер салатын күн туды, – деді күйіне дауыстап, – халық кегіне суарылған ақ семсер жүзі мұқалмай, бетімнен қайтпаспын...

Жоламан әрі ойлап, бері ойлап, бір шешімге келді... «Көп қорқытады, терең батырады». Бар қазақтың басының бірлігі бізге қорған бола алады. Бірақ ол оңайға түсе ме? Қазақ сонда кімнің соңынан ереді? Елге тұтқа бастысы кім? Абылайдың туын көтеріп, жиырма жылдан бері Сібір губернаторымен, Қоңырқұлжа, Зілқара аға сұлтандармен алысқанда, Қасым төре, Есенгелді, Саржанның соңдарынан бар ерте алғандары Алтын, Тоқа, Уақ, Алтай руларының ауылдары ғана! Ал менің соңымнан ерген Табыннан басқа кім бар? Бар қазақтан жұртқа тұлға болар бір батыр ұл шықпағаны ма? Неге батыр ұл? Ақылгөй шешен болса да, жетпей ме? Жоқ, қазақ құр ділмарға ермейді. Батырлықты сүйер жауынгер халық ел басқарар ақылдылығы мен жау түсірер ерлігі болмаса, басын имейді. Алты алашқа аян ондай кім бар? Осындай бір ұл табылса, намыс дегенді былай қоя тұрып, өзі де оның қол астына кіруден тартынбас еді.

Алдында қол бастаған әкесі мен ағалары болғандықтан, Кенесарының бұл тұста бөлендей аты шыға қоймаған. Қазақта ол кезде не көп – батыр көп, Кенесарының кейбір ерлігі ағалары айбарының тасасында қала беретін. Сондықтан Жоламан оған тоқтамады...

Дәл осы сәтте оның жанына Байтабын келді. Байтабын үлкен апасынан туған Кіші жүздің Есентемір руындағы жалғыз жиені еді. Жанындай жақсы көретін. Әйтсе де ел қамын ойлаған Жоламан қиын-қыстау қатерлі нар тәуекел іске көбінесе Байтабынды жұмсайтын. Өйткені Байтабын шексіз батыр, епті, айлакер. Тапсырған істі тап-тұйнақтай етіп орындап қайтады...

– Сен оралғанша мылтықтың аузында тұрғандай болдым ғой.

Жауынгер болып қалған жас жігіт нағашысының әлі де мұны бала көріп, маңдайынан иіскегенінен қысылып:

– Түу, көке-ай... – деді күлімсірей қызарып.

Жоламан бойын тез жинап алды.

– Шыққан әскер көп пе екен?

– Екі топ. Бірі – жүзге таман көрі қылыш. Елек бойымен жоғары көтеріліп келеді. Бәрінің мойынында бір-бір карабин мылтық. Басқарып келе жатқан – қоржынды Қара Бураның өзі.

Қазақ ат қоюға қандай шебер. Адамның бойындағы бір жақсылығын не кемістігін тауып алады да, соған сәйкес не мазақтайтын, не кекесін, немесе мадақтайтын бір ат таба қояды. Байтабынның қоржынды Қара Бура деп тұрғаны – хорунжий Карпов. Бұл өзі – зор денелі, кеуде, білектерін жүн басқан ашушаң қара кісі. Әрине, бұған Қара Бура деген ат дұрыс келеді. Ал қоржынды деген сөздің хорунжийден шыққанын қазақ әлдеқашан ұмытқан. Сондықтан қоржын артып жүрмейтін Қара Бураны неге қоржынды дейтіндерін өздері де білмейді...

Жоламан алдағы айқастың қаншалық қиынға түсетінін күні бұрын аңдап тұр. Ол беліндегі Қорасанда жасалған көк семсерін сәл қозғап қойды да:

– Зеңбіректері бар ма екен? – деді.

– Жоқ, онысы жоқ.

– Мұнысы жақсы екен.

– Бірақ күкірт оқ-дәрісі көп деседі. Өзім көре алмадым. Көрген жігіттер қос ат жегілген артқы арбада қара кигізге оралған бір күбі оқ-дәрі бар дегенді айтады.

– Бұны да еске алған жөн. Білтелі мылтықты бір сарбазға тапсырармыз. Атары тек сол қара кигізді арба болсын. – Жоламан кенет бірдеме есіне түскендей Байтабынға бұрыла қарады. – Өлгі ақ көз Жебірейілі мен маңқа Өлексалдысы көзге түспеді ме?

Жоламанның ақ көз Жебірейілі, маңқа Өлексалды деп тұрғаны – Елек бойындағы бекеттердің Гаврилло, Александр деген урядниктері. Ашуланғанда көзі ағарып кететін Гаврилло мен мұрнынан мыңқылдап сөйлейтін Александр, Елек бойының қазақтары арасында белгілі қанішер, тасмінез қатал урядниктер... Жоламан оларды сондықтан да сұрап тұр.

– Екеуі де Серғазы ханның жасақтарымен бірге. Бұлар да жүзге таман кісі. Он шақты іштесерлері бар, өзгелерінде қисық қылыш, болат ұшты найза. Бұлар бізге Үшөзен тоқырауынан кеп тимек.

– Амалдары айқын. Қышқаштай екі бүйірден алмақ қой.

– Солай тәрізді.

– Дегендері болса игі ед-ті!.. – Жоламан кенет Байтабынға тесіле қарады, – Ақбөкенді көре алдың ба?

Тегеурінді жігіт бұл сұрақтан иығын қара тас басқандай, әп-сәтте жүдей қалды.

– Жж-жоқ...

Ақбөкен – Табын руының бір момын адамының жалғыз қызы. Бесіктен шықпай жатып, нағашысы Жоламан оны Байтабынға айттырған-ды. Өзі аққудың көгілдіріндей әдемі болып өсті...

Жетіқарақшы шөміштеңе, жұрт қорғаны ақсақалдар да жиналды. Бөрі дөң басында дөңгелене отырып, кеңеске кірісті. Жоламан бар жайды айтты, ақыл сұрады. Бие сауымындай кеңесіп, үлкендер қауымының шешкені мынау болды: Табын көшіне енді бұл арада қалуға болмайды, бала-шағаны қырып алмас үшін тоқетер шешімге келгенше, қалың ел осыдан күншілік жердегі Мұғалжар тауының батыс саласындағы ну жыңғылға көшіп, өзірге бой тасалай тұрғаны жөн. Қазір найза ұстаған мың сарбаз бар. Бес жүзін саралап алып, жауды осы арада қарсы алу керек. Ал қалған бес жүзі – заман қандай, заң қандай, – жау жасағы торып, алдарынан шығар болса, төтеп беру үшін көшпен бірге аттануға тиіс. Жоламан ойынша, солдаттар осы араға таң ата жетуге тиісті. Мүмкін, ат ауыстырып отырса, түнделетіп те келіп қалулары ғажап емес. Сондықтан көш қозғалысымен, жауды жаңылдыру үшін он шақты жігіт әр жерге көптеген от жағып, ауыл өзір қозғала қоймағанын аңғартар жалған көрініс жасауға осы арада қалғаны дұрыс...

Осындай шешімге келген ақсақалдар өздерінің көштеріне қарай беттеді.

Жоламан мен Байтабын жігіттерін бөлуге кірісті...

Көп кешікпей, күнгей жақтағы белесті бауырлай, ай астынан бір топ салт атты көрінді. Найза, сойылдарын көлденең ұстаған. Бұл – Табын руының салты. Өздерінің арғы бетке қойған ертәуіл жігіттері екен. Олар орталарындағы біреулерді қоршай, шауып келеді. Өне-міне дегенше, түнгі даланы қақ жарып, батырлар тұрған төбеге жетіп қалды. Иә, бұлардың қоршап келе жатқандары – үш салт атты. Түрлері де анық көріне бастады. Біреуі қыз тәрізді. Ал қалған екеуінің киімдері, тіпті, өзгеше. Жайық қазақтарының киіміне ұқсамайды. Аласа төбелі екі елідей-ақ тері ұстаған бөрік, үстерінде мұжықтардың киетіндері тәрізді тоқыма қара шекпен. Аяқтарында мәсі ме, әлде жіңішке қоныш етік пе, айырып болмайды. Кім болса да, жат адамдар, үшеуінің де қару-жарағы жоқ. Аттары да әбден болдырған. Тек жан-жағындағы жігіттердің сүйемелдеуінің арқасында ғана келе жатқан тәрізді. «Шапты» деген – құр атағы. Төбе етегіне жетер-жетпестен, дәл бір салы суға кеткен адамдардай, бастарын жерге салбыратып, төрт тағандап тұра қалды. Гүрс етіп құлап түсуі де ғажап емес.

Ертәуілдер бастығы алып келгендерінің кім екенін түсіндіргенше, Байтабын:

– Япырмау, мынау Ақбөкен емес пе? – деп дауыстап жіберді.

Қыз да таныды.

– Байтабынсың ба? – Ол енді өзгелерге иіле сәлем берді, – Армысыздар, ағалар?

Жоламан жауап қайтарды.

– Барсың ба, қарағым?

Расында да, бұл Ақбөкен еді. Ақбөкен десе, ақбөкендей әдемі екен! Ат жақтылау келген ақшыл жүзінде ай сәулесі ойнап, тостағандай мөлдіреген бота көздері түпсіз тұңғыық қара судай тұна қалған...

– Қарағым, жол болсын, – деді Жоламан.

– Қол бастаған кемеңгер аға, – деді Ақбөкен тағы да басын иіп, – біз – бір қара құзғыннан шошып, ұясын тастап ұшқан әлсіз көгершін...

– Жігіттер, аруды аттан түсіріңдер! – деп, Жоламан әмір берді.

Байтабын өзі барып, қазақтың көне салты ғұрпымен, Ақбөкенді ат үстінен жас баладай етіп бір қолымен мықынынан ұстап, бір қолымен шалбарлы қара санына тигізер-тигізбес етіп көтеріп, лып еткізіп жерге қойды.

Ақбөкеннің шашының кереметтігін жұрт енді көрді. Нағыз қара толқын тәрізді төгіліп жерге тиіп жатыр...

Жанындағы серіктері патша қысымдарынан қашқан Өшірап, Дәулетші деген башқұрт жігіттері екен. Серғазының төлеңгіт аулында бас паналап жүреді...

Жоламан ауыр күрсінді. Енді ол қатар тұрған дембелше, мығым башқұрт жігіттеріне бұрылды.

– Сендер енді қайда бармақсыңдар? – деді.

– Егер алсаңыз, сіздің сарбаздарыңыздың қатарында қалғымыз келеді, – деді қазақ тілін әбден біліп алған ақ сары Өшірап.

Жоламан екі жігіттің бетіне сынай қарады.

– Қолдарыңнан не келеді?

– Құрыш табылса, зеңбірек құя аламыз, – деді бағанадан бері үндемей тұрған қалың қабақты қара торы Дәулетші, – кенді топырақтан қорғасын қорытып, оқ та жасай аламыз.

– Рас айтасыңдар ма?

– Рас болғанда қандай! Бұрын екеуіміз де Оралдағы Дмитриевтің қару-жарақ зауытында жұмыс істегенбіз.

– Жақсы, – деді Жоламан ойын ашып айтпай, – әзірге біздің көшпен бірге болыңдар. Өзге жағдайды соңынан сөйлесерміз, – бір жігітке бұрылып, – жігіттер, ана тұсаулы аттарды алып, мыналарды біздің ауылдың көшіне жеткізіп сал, – деді. Енді ол Ақбөкенге көз тастады, – қарағым, сен де әзірге біздің үйде бола тұр.

– Мақұл, аға.

Байтабын сәл қозғалып:

– Көке, бұл кісілерді мен апарып келейін, – деді.

– Болады. Бірақ тез орал.

– Құп.

Байтабын қайтып келгеннен кейін Жоламан сарбаздарының қалғанын ертіп, алдыңғы жақтарында сұлай созылған белестің үстіне шығып бекінді...

– Сұңқарларым, – деді Жоламан бір тізерлеп отырып, – іштегі болмашы жара дертке айналған заман болды ғой... Кеше Хиуа ханына сатылып, хан деген атаққа ие болып, бүгін таулы жердің қу түлкісіндей ақ патшаға құйрығын жылмаңдатып, астына кіріп отырған Серғазы иттің жігіттері мен Эссен жандаралдың солдаттарына кездескелі тұрмыз. Дауды ақыл жеңеді, жауды батыл жеңеді.

– Сөз бар ма! – деп, жігіттер қозғалып қойды.

– Мылтық даусы зор болса да, бір-ақ адамға тиеді. Бұл зеңбірек емес. Ал келе жатқан қолдың зеңбірегі жоқ көрінеді.

– Онысы дұрыс болған екен.

– Карабін мен іштесердің оқталуының өзі бірқауым уақыт. Ал садақ дегеніңіз...

– Уа, бұл шіркіннің несін айтасың! Тек тарта біл.

– Екі туып, бір қалмақ жоқ, мылтықтың даусынан құттарың қашпасын, жауға садақпен қан жұтқызып алайық та, содан кейін найза, сойылға жол берейік. Өздерің көріп тұрсыңдар, олар тек бізге жазық жермен ғана келе алады. Ең мықтағанда, ши түптерін қалқан етеді. Садақ оғы әбден мазасын алған кезде, мен ақ орамалымды найза басына көтерермін. Сонда бәрің бірдей атқа қоныңдар.

– Құп, батыр.

– Ал енді орындарыңа барыңдар. Анау ақ тастан бастап, мына шоқ тобылғыға дейін біріңнен бірін алыстамай, қатарласа жатыңдар. Тәңірі жар болсын!..

Жігіттер орындарына жете бергенде, Жоламанның құлағы тағы бір дүбірді шалып қалды. Ынтыға тыңдап еді, ат дүбірі алыстап бара жатқан секілді. Және екі жақтан шыққан тәрізді ме, қалай? Бірі – алдыңғы тұсынан, ал екіншісі – солтүстіктен...

Расында да, Жоламан қателескен жоқ-тын. Бағана көш көзден жоғалған кезде, Карпов пен Серғазы жасақтарының ертәуілдері де жеткен. Олар ойпатта жылтыраған көп отты көрді. Көш осы жерде екен, енді бізден құтылмайды, жарық түсе, тиісеміз деп, құр алыстан бақылаумен болды. Жасақтарына да осылай хабар берді. Шұғыл жүріспен әбден қалжырап келгендіктен, жау таң атқанша ылдидағы бұлақ жағасында аттарын шал-

дырып, бір мезет көз шырымын алдырып алған соң, тыныш жатқан ауылды таң сәріден баспақ болды...

Жоламан жаңағы дүбір жау барлаушыларының дүбірі екенін айтпай түсінді. Ол енді қанын ішіне тартып, қатты да қалды. Таң әбден атты...

Аздан кейін қызғылт жалқынын көкке атып, күн де шықты. Дәл осы мезетте Жоламанның қырағы көзі төменгі жақтан топтанған салт аттыны шалды. Сірә, көштен айырылып қалдық, тез қуып жетейік деген ынта да болуы керек, олар үш бөлек боп жедел жүріп келеді. Алдарында сарт етіп қапқалы тұрған қақпан бар екенін сезбеген тәрізді. Жоламанның да күткені осы еді.

– Жігіттер, садақтарыңды дайындандар, – деді Жоламан, – тек таямай атпаңдар!

Сыпайлардың жемге байланған аттары оңалып қалған тәрізді, ауыздықтарын керіп, бастарын шұлғып тастап, алға қарай тарп-тарп ұмтылады. Көтеріле түскен күн сәулесімен шағылысып, сары ала қылыш, көк темір мылтық ұштары оқтын-оқтын жарқ ете түседі. Бұл Карпов жасағы болып шықты. Шолақ құйрық күрең айғыр мінген хорунжий алдында келе жатыр. Ат үстінде қопақ-қопақ етеді, шынында да, ашулы қара бура тәрізді.

– Қара Бурадан өзгесін көздеңдер, – деді Жоламан. – Ол менікі!..

Көздеген жері – Қара Бураның өкпе тұсы. Жау жасағы үзеңгілерін сарытылдата тебініп, аттарын ауыздығымен алыстыра келіп қалды.

– Атыңдар! – деп, бұйрық берді де, Жоламан садағын шірене тартып жіберді. Бірақ сәл кешіккен екен, жебе ентелей ұмтылып келе жатқан шолақ құйрық тор атымен Қара Бураның алдын көлегейлей берген жай сыпайлардың бірін жер қаптырды.

– Өттеген-ай! – деді ызаланған Жоламан тепсініп қалып.

Дәл осы сәтте жау жасағына садақ оғы қардай жауды... Екі жақтан оқ қардай борады... Осындай қызу ұрыстың үстінде кенет Жоламанның оң қол жағынан:

– Ойбай, келіп қалды! – деген қатты дауыс шықты. Батыр жалт қарағанында, қия тасты өрмелей, оқ жетер жерге жетіп қалған топ әскерді көрді. Бірден білді, бұл – Серғазы адамдарының жасағы...

Қара Бурамен атысып жатып, бүйірден келген жасақты аңғармай қалған Жоламан енді тез қимылдады. «Келіп қалды!» деген сөзді естіп, дір ете қалған жасағына «Тез атқа қоныңдар!» – деп, ақ жалау байланған сойылды басынан асыра, әлсін-әлсін былғады. Бұл Байтабынға берген әмірі еді. Сөйткенше болған жоқ, жыралы ойпаттан екі жүз әскер жүйріктерін ойната шығып, «Табын! Табын!», «Тіленші! Тіленші», – деп, ұрандай ат қойды.

Бұл кезде Серғазы жігіттері де бекінісіп үлгерген-ді. Ойпатта қаптап келе жатқан сарбаздарға мылтық пен садақ аралас оқ жаудырды. Хорунжий Карповтың әскері шилерді тасалап, қырқа басына таяй түсті. Бірақ Жоламан тобы көп шығынға ұшырамай, аттарына қонып алды. Енді бұлар Байтабын жасағына қосылды. Қырқа төбенің басына бекініп алған Серғазы жігіттері мен Карпов солдаттары шыдатар емес, амал жоқ, Жоламан бытырай ат қойған сарбаздарын жинап, сап түзеп, шабуылға шығу үшін кейін шегінуге өмір берді. Лапылдап шауып келе жатқан жігіттер көзді ашып-жұмғанша, аттарын бұрып алып, жыралы ойпатқа кіріп, жоқ болды.

Сарбаздарын сапқа тұрғызып, Жоламан тобы бірнеше рет жауға қарсы майданға шықты...

Осындай бірнеше айқастан кейін, жау жағы өзінің күшінің басым екеніне көзі жетті ме, тегіс атқа қонды. Бірақ орын тепкен адыр, төбелерін тас-тамай, бөлектене топталып, оқ жаудыра берді. Дәл осы сәтте Жоламанның есіне бағанағы Байтабын айтқан арбадағы оқ-дәрі түсті. Сірә, ол қырқаның арғы бетінде болуы керек. Егер сол күбіні көкке ұшырса, оқ-дәрісіз қалған Қара Бура жасағының жеңілгені. Бетпе-бет сойылға түсуге солдаттарда қайрат жоғы өзіне мәлім.

– Байтабын, осы шабуылда бағанағы арбаның қайда екенін байқап қал, – деді Жоламан жиеніне тағы да жау шебіне ат қоярында.

Жоламан аналардың да атқа қонғанын көріп тұр, егер бұлар енді атой салса, олардың да қарсы шабатынын біледі. Бұл – ұрыс заңы. Осыны ескерген Жоламан қайтадан ұран тастап, сарбаздарын бастап лап қойды... Өштескен екі жақ енді бір-біріне қарсы тұрды...

Екі жақ садақ оғы жетер мөлшерге келген кезде кенет бір бүйірден ұрандаған дауыстар шықты.

– Қара Қыпшақ Қобыланды! Қобыланды!

– Дулат! Дулат!

Жоламан жалт қарап еді, оң жақ қапталдан жауына қарсы ағызып келе жатқан самсаған қолды көрді. Ең алдында есік пен төрдей ала аяқ күрең мінген батыр, үстіндегі сауыты күнмен шағылысады, одан кейін боз атты біреу. Алғашқысының қолында – сойыл, екіншісінің қолында – шоқпар. Боз аттағысы сонау тоғыз батпан шоқпарын таяқ сілтегендей үйірілтіп ойнап барады.

– Ау, мынау Қыпшақ батыры Иман ғой! – деді Жоламан, – астындағы ала аяғы соныкі төрізді.

– Иә, аяқ алысы соған ұқсайды.

– Соңындағысы бағаналы Қараменді!

– Бұлар қайдан жүр бұ жақта?!

Өздеріне қарай шапқан төтен қалың қолдан сескеніп, патша жасағы жалт бұрылды. Бұны көріп, Жоламан тобы да лап қойды.

Қысқа айқаста жазым болғаны, жаралысы бар – жүзге таяу солдатын шығын еткен патша әскері жүзге жетер-жетпес солдатпен өзер қашып құтылды...

Ұзын бойлы, қапсағай денелі, елуден асып кеткен Қыпшақ батыры Дулат ұлы Иманнан Жоламан өткен жылы ақ патшаға қарсы Ор мен Ұлытау ортасындағы Арғын, Қыпшақ, Найман, Керей, Алшын руларының көп аулының ереуіл көтергенін естіді. Ал биыл Торғай бойына көп әскер шығып, Иманның уақытша Мұғалжар тауының ішіне сарбаздарымен тығыла тұруға мәжбүр болғанын білді.

– Қазір Арқаның көп жерінде ақ патшаға қарсы ереуілдер жиіленді, – деді Иман әңгімесін тұжыра, – жақында жеріме бекініс салдың деп, Баянауылдағы Азнабайдың Тайжан, Сейтен атты балалары көтерілді. Өттең, не керек, қос арлан мезгілсіз қолға түсті...

Ал қастарындағы балуан денелі, сом білекті, қара торы, қалың мұртты Құдайменді батырдың бұл жақта қайдан жүргенін Жоламан сұрағанда, Иман:

– Бағаналыдағы Жырықтың шонжары Сандыбайдың Ердені қалыңдығын тоқалдыққа тартып алып, аулына Қара Кеңгір мен Сары Кеңгірден қоныс бермей, Сарысу жаққа қуған соң, бізге келіп қосылды, – деді.

Содан кейін Иман өздерінің Мұғалжар тауында арқар атып, күн көріп жүріп, Табын руына солдат шығыпты деген лақапты естіп, бір кемеге мінгеннің тағдыры бір дегендей, бөрінің арманы бір жерден түйіскен соң, ағайын басына күн туған шақта көмек беруге келгендерін айтты.

– Бүгінгі жақсылықтарыңды өмір бақи ұмытпаспын, – деді Жоламан қалың қабағын дүр көтеріп. – «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген – осы. Үш батыр тізе қосып едік, көк темірге оранған жау шегінді...

Назар аудар!

- ✓ Тіленшіұлы Жоламан мен қыпшақ батыры Дулатұлы Иманның бейнесі тарауда қалай суреттелген?
- ✓ Жоламан батырдың сөздері мен ішкі монологіне мән беріңдер.

III

Шым дуалды, күйген кірпіш мешітті, қалың жеміс ағашына бөленген Ташкент шаһары бүгін де әдеттегідей ыстық... Науан базары да гу-гу...

Тек Мәмет Әлім орнына болған Ташкент құшбегі Бегдербек рабатында ғана бүгін бір ғажайып өзгеріс бар секілді...

...Онсыз да құпияға толы қонақ сарайы – рабаты бүгін бұрынғысынан тылсым жұмбақ қапасқа айналған...

Бүгін түнде ай бойы әр күні айдай созылып, әбден сары жамбас болып құшбегінің рабат сарайында күтіп жатқан Қасым төренің балалары Есенгелді, Саржан мен Шұбыртпалы Ағыбай бастаған жиырма жігіттің тағдыры шешілмек...

Және бүгін Қоқан даруғасы ләшкәрдің ақылы бойынша құшбегінің арнаулы шақыруымен үш ақ пілге шатыр тігіп, кілең қара көк арғымақ мінген, қасында бір топ ешкі аға, муәдзин¹, наиб, геджағы бар Қоқан ханы Мәделіхан (Мұғамет Әлім) келген. Бұлар қалаға кірген кезде жұрт шырт ұйқыда еді. Сыз беріп келе жатқан таңмен бірге ұрылған дутар, ішін тарта барылдай шыққан зурна, танбур үндері бүкіл Ташкентті азан-қазан етті...

Күн шыға қаланың Мәделіхан кірген шетінен сәл қиыстау қақпадан екінші көш көрінді. Бұнда да тамаша салтанат бар... Бұ да – Ташкент құшбегінің арнаулы қонағы. ...бүкіл Орта Азияға аты шыққан, алтын айдай толықсыған сұлу жесір ханша Ханпатшайым – Мәделіханның өгей шешесі...

Есенгелді мен Саржан сұлтандар Ташкентке келген шақта оның Мәделіхан мен Ханпатшайым тоқалды шақыруында да үлкен гәп бар. Бірақ мұны әзір өзінен бөтен ешкім білмейді. Құшбегі – сыр сақтай алатын адам. Сондықтан да рабат, диуан сарайлары құпияға, ызғары суық сырға толы еді.

Осы құпия сыр бүгін ең биік шегіне жеткендей. Саржандардың келгеніне не ай болса да, құшбегі күнде бір сылтаумен оларды қабылдамады...

Бегдербек – алпысқа таяп қалған ат жақты, аққұба келген ұзын бойлы кісі. Қан-сөлсіз еріндері жұқалаң, қалың қабақтары тұтасып біткен, сақалының ағы басым. Сүзіле қарайтын сұрғылт көздері ысылдаған жылан іспеттес бір суықтық танытады. Беті күлсе де, көзі күлмейді... Қарсы, дастарқанның бергі жағында – малдастарын құрып, құшбегіне қарай қалған Есенгелді мен Саржан.

¹ Муәдзин (*араб*) – қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай мәзін деп те айтылады. Кірме сөз болғандықтан, кейде муәзін деп айтушылар да кездеседі. Мәзін – азаншы.

Есенгелді – етжеңді келген, дөңгелек, қара торы жүзді, қой көзді адам. Шиырылған сұлу мұртты. Саржан – сұңғақ бойлы, қызғылт сары, өткір көзді, бөйгеге жараған жылқы тәрізді, қатып қалған, шапшаң қимылды кісі. Екеуі де елуді алқымдап тастаған. Есенгелді бірер жас қана үлкен тәрізді. Екеуінің басында да үстін төрт салалы көгілдір барқытпен әдіптеген, қырдың қызыл түлкісінің терісімен көмкерілген, қандай түрге болса да, көрік берер Арқаның сұлу бөркі. Үстерінде – жағаларына қара барқыт ұстаған, жібін жіңішке етіп иірген аппақ түйе жүн шекпен, аяқтарында – жарғақ мәсі, бұттарында – сала құлаш балақтары оюланған көк барқыт шалбар. Белдерінде – алтын жалатқан қарыс сүйем кіселі, қақтаған күміс белбеу. Саржанның беліндегі жез сақиналы күміс қында сабы сары мүйізден соғылған сегіз қарыс ақ семсер. Есенгелдінің белбеуінде кішкентай ғана күміс кездік, ай мүйіз, алтынмен зерлеген арқар шақша... Жанындағы ағасы Есенгелдіге қарағанда, Саржанның жауынгер жан екені бірден білінеді. Екеуінің де көзінен құшбегін сынай қараған ұшқын сөнер емес. Отырғандарына әжептәуір мезгіл болса да, қойылған тағамнан әлі татып алған жоқ.

Кісі сырына әккі болған Бегдербек те сұлтандардың бұл сыңайын байқап отыр.

– Алыңыздар, алыңыздар, – деді ол езу тартып күлген болып...

Бегдербек кенет қабағын сәл түкситті де, сөзінің бетін бірден бұрып әкетті.

– Иә, әңгіме бұзау емізер... дегендей, енді бітім-келісімге кіріскен жөн болар... Өнеугіден бері сіздерді қабылдамай жатқанымыздың себебін естіген шығарсыздар. Ханзаданы күтіп едік... Ол кісі бүгін келді... Кешке менімен сөйлеспек... Құрметті Мәделіханға барар алдында сіздердің де тілектеріңізді білгім келіп еді.

– Біздің тілегіміз Мәделіханда емес, өзіңізде ғой, – деді Есенгелді байсалды үнменен.

– Иә, сіздердің тілектеріңіз менде, ал менің тілегім Қоқан ханында, сонда не болғаны? – Құшбегі аппақ тістерін көрсете күлді... Сөйтсе де, сұлтандардың түпкі сырын аша түсейін деген оймен:

– Жарайды, Қоқан ханы мен Хиуа ханы қазақ ағайынның пайдасын жоқтап, Ұлы жүз бен Кіші жүзге өз бастарын қосып, жасақ жинауға мүмкіндік берсін делік. Бірақ бұ да аз күш қой. Қазақта, сан жағынан, Орта жүз басым. Біздің есебімізде, Қараөткел, Семей, Торғай, Жайықтың солтүстік пен күншығыс шебінде, аздаған Кіші жүздің руларын қосқанда, бір миллион сегіз жүз мың жан бар. Тегіс Орта жүз десеңіздер болады. Ал сол Орта жүз қайда қалады?

– Кіші жүз бен Ұлы жүз басын біріктірсе, Орта жүз орта жолда қалмайды. – Есенгелді шын ойын айтты, – Абылай атамыздың үш жүздің басын қосып, ақ туын тіккен жер емес пе, күреске дайын тұр.

Құшбегі жымия езу тартты.

«Дәмелерің алыста екен! Әрине, бар қазақтың басын қостырып қойсақ, сендерге Қоқан да, Хиуа да төтеп бере алмас. Россия айдаһары да оңайлықпен жұта алмас. Жоқ, қымбатты сұлтандарым, біз сендер ойлағандай ақымақ емеспіз. Россия да, Қоқан да, Хиуа да сендерді майшелпек етіп, асай бергісі келеді. Оған қазақтың малы да, жері де жетеді. Бізге сендердің бір болғаныңнан, алауыз болғаның тиімді».

Алаяқ Бегдербек бұл ойын тағы да жасырып, күлімсіреген үстіне күлімсірей түсті. ...сұлтандар сес алып кетпесін деп, бұрынғысынан да бетер күлімсірей түсті.

– Ел қамын ойлаған ер азаматтардың ашуын да, өкпесін де түсіне алмасақ, қалай жұрт билей аламыз? – деді ол ана екеуінің бетіне ашық жүзбен қарап, – ...Сіздердің тілектеріңізді бүгін кешке хан иеме жеткізем.

– Егер ханзадасыз шешілмейтін болса, – деді абайлап сөйлеп Есенгелді, – біз өзіміз де о кісімен дидарласамыз ба, қайтеміз? Әрине, сіз рұқсат етсеңіз...

Бұл сөзге Бегдербек қуанып қалғандай ишарат көрсетті. «Өздерінің тілегін пайдалану керек. Қайткенмен де, бұлардың тағдырын бүгін түнде шешкен жөн».

Ал сұлтандарға:

– Бұларың табылған ақыл, – деді. – Хан иеме сіздерді қабылдатуды өз міндетіме алайын. ...хан ием сіздерді кеш шақырып қалар, жігіттеріңіз жата берсін, ал өздеріңіз ұйықтамай, менен хабар күтіңіздер...

Есенгелді мен Саржан Бегдербекпен әзірге қош айтысып, диуан сарайдан шығып, құшбегінің ішкі, сыртқы есіктердегі күзеттерінен өтіп, өздері жатқан рабатына беттей беріп еді, оларды бір теректің жанында Шұбыртпалы Ағыбай батыр мен Саржанның он тоғыз жасар ұлы Ержан күтіп тұр екен. Ержан – әкесіне тартқан ат жақты, ақ сары, талдырмаш келген бала жігіт. Әкесінен гөрі көзі шегірлеу, бойы шағындау...

Шұбыртпалы Ағыбай – Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабақ, қара сұр, шүңірек көз кісі...

Ағыбайдың ең сүйікті қаруы – тоғыз буынды, жез сақиналы жуан қайың найза...

Үсті-басы қара қоңыр, темір тор сауытты Ағыбайдың түсі орасан суық, сонау шұңет көздер қайтпас қайсарлық, таусылмас қайрат отындай жанады. Қандай жүректі жан болса да, Ағыбайды алғаш көргенінде, алпамсдай ызбарлы түрінен сескенбей қалған емес. Ал әлдеқалай түнде кездескен адам ертегінің дәуіні көргендей жүрегі жарылып кете жаздайтын...

Есенгелді мен Саржан асықпай аяңдап, өздерін қобалжи күтіп тұрған Ағыбай мен Ержанның қасына келді... Бұлар жақындаған кезде Ержан Есенгелдіге қарап:

– Көке, сөйлесе алдыңдар ма? – деді.

Есенгелді жүре жауап берді.

– Сөйлестік, қалқам... Енді Мәделіханның өзімен дидарласпақпыз...

Бұдан артықты сұрауға болмайды...

Рабатқа келгеннен кейін, өздерінің жатар бөлмелеріне кіріп алып, ағалы-інілі екі сұлтан ұзақ кеңесті. Құшбегі қанша жылы сөйлеп шығарып салғанына қарамастан, екеуі де бір сұмдықты сезген-ді. Кеңесе келіп, «Есің барда, еліңді тап» деген ақылды еске алып, Мәделіханмен сөйлескеннен кейін, бір сәт те кешікпей, елге жүріп кетуді ұйғарды... Бегдербек жайылып төсек, жазылып жастық болған сайын, ағайынды сұлтандар сескене түсті. Бірақ өзгелерді шошытпайық деп, өздерінің күдіктерін қастарына ерген төлеңгіттеріне ашпады. Тек Ағыбайды ғана шақырып ап:

– Батыр, – деді Саржан, неге екені белгісіз, кенет толқып кетіп, – біз Мәделіханнан оралғанша, Ержанды қасыңнан тастама. Және аттарыңа сақ бол, өзбек бақташылары бөтен жаққа әкетіп жүрмесін...

Ағыбай Саржанның неге бұй дегенін саралап сұрамады. Жалғыз-ақ ішінен бір сырды түйді де:

– Құп болады, – деп, шығып кетті...

...Есенгелді мен Саржан кеткеннен кейін құшбегі ұзақ уақыт үн-түңсіз отырды... Қанішер адамның тегі қорқақ келеді. Бегдербек қанішер де, қорқақ та еді. Осы гүлдене түскен дәулетті кентке қолы жетісімен, Бегдербек Ақмешіттің хакімі Жақыпбекпен тізе қосып, ең алдымен, Сыр, Созақ, Шу бойындағы қазақ ауылдарын бұрынғыдан да бетер қысымның астына алды. Өзінің тас жүректігімен Мәделіханға ұнап, Қоқан ханының бас қолбасшысы дәрежесіне дейін көтерілмек ойы бар. Бүгінгі қимылдары – сол көтерілудің алғашқы сатылары...

Бегдербектің Мәделіханның келуін асыға күткен тағы да бір себебі бар. Ол Қасым балаларының тағдырымен байланысты. Әрине, Қоқан ханының бұған тікелей қатынасы жоқ. Бірақ болғалы тұрған қанды уақиғаны соның өмірі етіп көрсетсе, қайтер еді? «Сақтықта қорлық жоқ», егер бұл істің

өзінен шыққанын Абылайдың көкжал ұрпағы біліп қалса, әңгіменің аяғы неге барып соғарын кім біледі? Есенгелді мен Саржанға қадалар ақ семсер өзіне қадалмасына, кім кепіл? Абылайдың отыз бір ұл, қырық қызынан тараған бықып жатқан бүкіл ұрпағының қаһарынан қалай құтылып кете аласың? Көптен кім шықпайды, олардан да бір Бегдербектің шықпасына кім куә? Ал егер күнәні Мәделіханға аударса, оған не істейді?..

Мәделіхан әбден тынығып қапты. Келе жатқан түнмен бірге өзін зор қуаныш күтіп тұрғандай екі көзі күлім-күлім етеді. Құшбегіні шақырғалы отыр екен, бұл келісімен-ақ екеуі құпия әңгімеге кірісіп кетті...

– Хан ием, «Ауруын жасырған адам өледі»... Есенгелді мен Саржанның басын алу өз қолымнан да келеді. Бірақ сіздің рұқсатыңызсыз әрекет істеуге дәтім бармады. Бұзық болғанмен, олар да сіздің хандығыңызға жатады ғой.

Хан үндемеді...

Бұлар сөйлескелі бірталай болған. Түн ортасы да таяу...

– Хан ием, қандай шешім айтасыз? – деді құшбегі Мәделіханның төтті ойын бұзғысы келмегендей жәдігөйлене күлімсірей сөйлеп.

«Қандай шешім? Иә, Мәделіхан қандай шешімге тоқтауы керек?..» таңертең Қоқанға қайтқаны дұрыс... Кенет Мәделіханның көзі күлімдеп кетті. «Арқа сұлтандары қашан да болса, жомарт келеді. Менімен жолығуға арнап шыққан болса, әкелген сый-құрметтері де бар шығар... Мәделіхан енді Бегдербекке қарады.

– Қасым төренің балалары Қоқан ханына бастарын сый ғып тарту үшін ғана келді ме? – деді.

Есенгелді мен Саржан қазақ елінің дәстүрі бойынша, Ташкент құшбегіне ер-тоқымы, жүген-құйысқаны күміс, жал-құйрығы төгілген, Арқадан келген тоғыз қара жорға, тоғыз боз жорға, әр ер басына байланған тоғыз қара құндыз, тоғыз қоңыр бұлғын әкелген. Арқаның аңқау батырлары қызыл тастап, итті алдағандай, осы бір көделі сый-құрметтерімен өздерінің түпкі ойын өткізіп кетпек болған. Бұлары – ақ майды бауыр қосып асатырғандары. Бірақ әккі тазы қызыл түлкінің құлығын алыстан сезеді, сұм құшбегі тарту-таралғыны қуана алғанмен, оларға терең орды қаза берді. Сол оймен ханнан сұлтандардың әкелген жорғаларын жасырып қалды.

– Қасым төре балалары сый-құрмет көрсетпек тұрмақ, Қоқан ханының басын олжа етуден үміті болмасын...

– Өздерінің бастарын бағалай білмеген сұлтандардың құны жоқ, не істесең, соны істе, менен рұқсат.

– Бұйрығыңызға бас ием, алдияр ханым...

Ол дәл осы сәтте Есенгелді мен Саржанның өлімін Мәделіханға жауып, өзін Қасым төренің алдында айыпсыз етіп көрсете алатынына сенді... Ол дым көрмеген адамдай аяғын асықпай басып, қонақ қабылдайтын үйге қайтып келді. Бегдербек өзін күтіп отырған жендеттерге:

– Есенгелді мен Саржан мырзаларды хан шақырып жатыр деп, ертіп келіңдер, – деп әмір етті. – Бірақ Саржанның беліндегі семсерді күні бүрын алыңдар. Ханмен кездесерде, қару тағып кіруге болмайды дедер.

Жендеттер келгенде, Есенгелді, Саржан, Ағыбай, Ержан – төртеуінен бөтен жігіттердің бәрі өздеріне берілген бөлмелерінде ұйықтап қалған-ды. Хан әмірін естіп, Есенгелді мен Саржан киіне бастады. Белбеуіне семсерін тағып жатқан Саржанға ақ сәлделі, қатқан қара ешік аға:

– Ханзадаға қарумен кіруге болмайды. Сондай тәртіп бар, – деді жайбарақат, – Тастап кетіңіз... Қайтып келген соң тағарсыз...

Бұлар далаға шықса, аулада тағы алты адам тұр екен. Бәрі де қарулы. Бағанадан бері – үн-түнсіз жүрген Ағыбай кенет бірдемеден сескенгендей болды. Жау тиетінін жылқы ішіндегі жорыққа мінетін ат, ең алдымен, сезеді дейді қазақ, үнемі айқаста өскен Ағыбай бірдемеден сескенді ме, кетіп бара жатқан сұлтандарға:

– Біз де еріп барайық, – деп, сондарынан жүре түсті.

Бірақ ешік аға алдын кес-кестеп:

– Хан ием, тек Есенгелді мен Саржан мырзаларды ғана қабылдайды, – деді тағы да жайбарақат үнмен, – өзгелерің ұйықтай беріңдер.

– Әй, сен өзің... – деп, Ағыбай ананы қолымен кейін сырғытып тастап, сұлтандардың соңынан жүре берем дегенде, Ержан қарынан ұстай алды да:

– Хан бұйрығы солай болса, жамандасып қайтесіз, Ағыбай аға, – деді қобалжып тұрғандарын жендеттерге сездіргісі келмей, – одан да ат жақты шолып қайталық.

Ағыбай бөгеліп қалды. Аналар ұзап кете барды. Батыр тісін қайрап тұр...

Ержан ойға беріліп кеткен Ағыбайдың жеңінен ақырын тартып:

– Ағыбай аға, аттарды бір шолып қайтайық, – деді.

Бұлар жылқы жаққа бұрылған кезде, сегіз жендеттің қамауындағы Есенгелді мен Саржан қонақ қабылдайтын бөлмеге кіре берді. Төрде төспі тартып тұрған құшбегіне бастарын ие сәлем берді. Дәл осы сәтте сұлтандардың екі жағында тұрған екі жендеттің жалаңаш өткір қылыштары жарқ етіп жоғары көтерілді де, сыр етіп төмен ақты. Төмен иілген екі бас көтерілместен, домалап жерге түсті. Бастарынан айырылған екі дене екі-үш аттап барып, сылқ құлады. Екі-үш аттап барып, ауақшып барып, тынды.

– Ел болып, бас қосуды көксеп жүргендеріңде, өз бастарыңнан айырылдыңдар ма, сабаздарым, – деп, құшбегі кекете күлді. Сөйтті де, жерде жатқан Есенгелді мен Саржанның бастары мен денелерін көрсетіп: – Бірекеуің мыналарын зынданға апарып тастаңдар! Ал қалғандарың ұйықтап жатқан жігіттерін жайғастырыңдар, – деді.

Топ жендет әр бөлмеде алты адамнан жатқан үш бөлменің бірінен соң, біріне кіріп, он сегіз жігітті қойша бауыздап шықты. Тек Ағыбай мен Ержан аман қалды. Олардың бағына жендеттер ат қора жағына бармады. Ешкік аға сыртқы есікті күзетіп тұрған мосқалдау келген жасауылды шақырып алып:

– Сен барып, әлгі екеуіне «Сұлтандар келді» деп, хабар бер, – деді.

Өздері есік алдында күтіп қалды. Қарулы Ағыбаймен кең аулада кезде-суге жүрексінді...

Назар аудар!

- ✓ Құшбегінің іс-әрекеті нені білдіреді?
- ✓ Бегдербектің ішкі монологіне назар аударыңдар. Жазушы кейіпкердің ішкі ойларын қалай жеткізді?
- ✓ Отаршылдыққа қарсы күрескен Есенгелді мен Саржанның бейнелерін Қазақстан тарихымен байланыстырып пікірлесіңдер.

IV

Күншығыс жақты сынық тағадай қоршай көмкерген көрі Қаратау алыстан қарақошқылданып көрінеді... Қазығұрт жағындағы бір биік төбе басында бір адам тұр...

Бұл – орта бойлы, кең жауырын, арықтау, тарамыс денелі, жатаған келген ат жақты сары сұр кісі. Сәл қызғылт тартқан қыран көзді, жуан балуан мойынды... Сараң қимылы, жұмыла біткен жіңішке еріндері, аз сөйлеп, көп тыңдайтын адамды сездіреді. Егер тұлғасына, көңіл райына қарасаң, ішінде тұнып жатқан үлкен ақыл, бұлқынып сыртқа шыққысы келген жігер барын ұғасың.

Бұл Абылай ханның немересі, Қасым төренің ортаншы ұлы Кенесары еді.

Кенесары осы төбеге шыққалы едәуір мезгіл өткен. Ол қазір қалың ойда...

Кенесары тағы да ойға шомды.

«Абылайдың жолын қуу – бүкіл қазақтың басын қосып, үш жүзді билеу деген сөз...

Қазақ елінің жаудан жерін, еркіндігін қорғау мен үш жүзге Қасым төре балаларының үкімін жүргізу – қазір бір тілек, бір мақсат. Ал осы тілек, осы мақсаттың орындалуына ең қолайлы кезең – бүгінгі кезең...»

Кенесары енді қабағы қарс жабылып, өзінің қойған сұрағына шешім іздеп, ой теңізіне біржолата сүңгіді. «...Россия патшасы... кейбір қанішер шенеунектері болмаса, қалың бұқараны аты-жөні жоқ қыра бермейді. Оққа байлап, Сібір айдаса, тек бетке шығар жақсыларын ғана айдайды. Үлкен жұрт сөйтіп, қашан да, кең пейілін танытпай қалмайды. Ал Қоқан, Хиуа хандықтары ше?.. Тек қорыққандарын ғана сыйлайды. Оларға бой көтеріп, күш жинағанда ғана тиісу керек...»

Кенесары орнынан түрегеліп, сәл ерсілі-қарсылы жүрді де, қайтадан ой шумағын тізе берді.

«Хандыққа таласудың екі жолы бар. Оны сан айқастан өткен Кенесары жақсы біледі. Бірі – саған хан билігін әперем деген халықтың артында тұрып, басқара білу. Екіншісі – соңынан ерген қолдың алдында жүріп, ерлігіңмен өзіңе тартып алу. ...қалың бұқараның тәуелсіздігін қорғау арманы мен сенің жұрт билігін қолға алам деген көкейкесті тілегің ұштасып жатқанда, соңыңнан ерген қолдың артында емес, алдына шығу қажет. Сонда ғана саған қара халық сенеді, соңыңнан ереді. Бұқара өз басыңның қамы үшін емес, халқың үшін алысып жүргеніңді көзбен көргені жөн. Сөйткен күнде ғана арманыңа жетесің. Халық өзі арманыңа жеткізеді».

Осындай шешімге келген Кенесары кенет тізесін бүгіп, беліндегі Исфаған шебері соққан наркескенін суырып алып, қылшылдаған суық жүзінен сүйді.

– Анадан қорқақ болып тумап едім, – деді кенет даусы дірілдеп кетіп, – арманыма жеткенше, қорқақтық білдірсем, өз қанымды өзім ішейін, осы сертіме, түсі суық наркескен, сен куә бол!

Ол наркескенін қынына салып, енді көтеріле берем дегенде, арт жағынан сыңғырлай шыққан әйел даусы естілді.

– Төрем-ау, намаз оқып жатырсың ба?

Бәйбішесі Күнімжан екенін Кенесары қарамастан, таныды. Түрегеліп, тізесін қақты да, қарсы жүрді.

– Жай әшейін, семсерді тасқа салып, дүзін¹ сынап жатыр едім.

– Хас болатты жау жүрегіне салып сынамас па?

– Оның да жөн.

¹ Дүз – бұл жерде: жүз деген мағынада, яғни қылыштың жүзін сынау.

Кенесары әйелінің сөзіне риза болып қалды.

Күнімжан биыл жиырма алтыға шыққан. Оймақ ауыз, құмай көз, қара торының сұлуы...

Күнімжан қазақ әйелдерінің салты бойынша, Кенесарыны күйеуім, ерім демей, тек «Төрем» деп қана атайды...

– Төрем, сен Құдайменді батырдың атама естірткен сұмдығынан хабардарсың ба? – деді сәл жүдей.

– Жоқ, қандай сұмдық?..

– ...Біз Арқадан көшпей тұрып, Тайжан деген баласын патшаға қарсы шықтың деп, Омбыда атып өлтіріп еді ғой, соның ағасы Сейтен батырды да өлтіріпті...

– Топырағы торқа болсын. Есіл ер ерте кеткен екен! «Менің ажалым Қоңырқұлжадан келеді», – деуші еді. Сол иттің өшпенділігінен мерт болды ма екен?..

– Иә, солай көрінеді. Азнабай аулымен Балқашқа қарай көшіп келе жатқанда, Мыңарал төңірегінде Қоңырқұлжаның әлгі шоқынған кіші баласы жол көрсетіп әкелген әскер қарсы шығып ұстапты...

Кенесарының күлгінденген сарғыш түсі қара қоңырланып кетті.

– Сейтенмен бірге Қубеттің Ожарын да ұстапты. Ол сол Омбыда абақтыда жатқан көрінеді.

– Қай Ожар? Ана Қоңырқұлжаның шабарманы Ожар ма? Ол Азнабай аулынан ат құйрығын кескендей еді ғой!

– Қоңырқұлжамен келісе алмай, Қараөткелден қайтып, өз еліне барыпты. «Қанына тартпағанның қары сынсын» дегендей, қанына тартқан ғой. Жер-суынан айырылған Қаржастың қайғысы жеңіп, Сейтенге қайта қосылған екен.

– Бір көргем... Қайсар, иілімге келмейтін жігіт тәрізді еді. Қиянат оны да дұрыс жолға салған екен. Өттегене-ай, ол бейшараны да итжеккенге айдайды ғой.

Дәл осы кезде бұлардың жанына Наурызбай келді. Бұл – жиырма екіге жаңа шыққан келбетті жігіт. Бір әке, бір шешеден туса да, бітімі Кенесарыға мүлде ұқсамайды. Сұңғақ бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей құлаш жаурын, тіп-тік келген, ат жақты, екі бетінен қаны тамған аққұба түсті...

Наурызбайға мың Қоқан хандығынан Сарыарқасының бір жайлауы артық...

Дәл осы кезде күншығыс тұстағы белестен ойдағы ауылға қарай көтерілген шаң көрінді. Әрі-беріден соң тау ішінен екі салт атты сытылып шықты.

Қырағы көз Кенесары тесіле қарады да:

– Ойпырмай, мынау Ағыбай болмаса ет-ті, – деді кенет қобалжи, – астындағысы Ақылақ тәрізді...

Наурызбай да тесіле қарады.

– Ие, Ағыбай көкем! Ал жанындағысы кім? Ат жалына жабысқан түрі Ержанға ұқсайды.

– Иә, солар.

Сөйткенше, құйындата шапқан екі атты жетіп те қалды. Енді олардың «ой, бауырымдаған» айқайы да естілді.

Кенесары сазарған қалпынан қозғалған жоқ. Наурызбай мен Күнімжан шыдай алмай, келе жатқандарға қарсы жүгірді.

Ағыбай пұшпағына дейін терге батқан атынан қарғып түсіп, белбеуін мойнына салып, қазақтың жамандықты естіртетін көне дәстүрі бойынша, екі қолын көкке көтере, тізерлей отырып, ағыл-тегіл жылаған қалпы суық хабарды естіртті.

– Батыр Кене, қос боздағымыздан айырылды, он сегіз асылдан айырылды. Ташкент құшбегі қолынан Есенгелді, Саржан ағаларың қаза тапты. Қыршын жігіттерімізді де тегіс бауыздады.

Кенесарының түрі күреңітіп, ерні бозарып кетті.

– Қашан? Қалайша?

Ағыбай бетінен сорғалаған жасын сүртпестен, аузы кемсеңдей:

– Осыдан екі күн бұрын. Жауыз құшбегі бізді алдап шақырған екен, Мәделіхан келген күні түнде Есенгелді мен Саржан сұлтанды диуан сарайына шақыртып алды. Сендердің Қоқан хандығына қарсы шығатын ойларың бар екен деп, бастарын алдыртыпты. Ержан екеуміз төрелердің жарлығы бойынша, керуен сарай ауласындағы аттарды қарауға кеткенімізде, рабатта ұйықтап жатқан өзге жігіттерді жендеттері келіп, бауыздапты. Біз өзер құтылды.

Өлсіреп қалған Ержанды Наурызбай мен Күнімжан сүйеп тұрған. Суық хабарды естісімен, Күнімжан басындағы үкілі сәукелесі мен күлгін торғын шәлісін жұлып алып, қара шашын жая, екі белін таянып, жоқтау айта жөнелді.

Қапыда кетті қос арлан,
Жау сөзіне бос нанып.
Аямады қас дұшпан
Батырып қанға кек алып...

Қасым төре... сәске көтеріле, Кенесары, Наурызбай, Ағыбайды және аулында қонып жатқан Құдайменді батырды шақырып алды.

Аз уақыт үндемей отырып, басын көтерді.

– Жас кезімде, есер кезімде Көкшетауды мекендеген тағы ақ бураны садақпен атып өлтіріп едім. Бұл қылығымды естіген аузы дуалы ақсақалдар «Шырағым, Абылайдың ақ бурасы Көкшетаудың иесі еді, киесі ұрып жүрмесе нетсін!» – деп еді. Көкшетауымнан айырылғанымды сол қылығымнан көруші едім. Есенгелдім мен Саржанымды да сол ақ бураның киесі атты ма? Олай болса, Алла Тағала жолыңа ақсарбас айтып, мойныма бұршақ салып тілеймін: қаһарыңды өзге балаларымнан аулақ ет!..

Қасым төре көкке көтерген қолын төмен түсіріп, ұзақ уақыт отырып алды. Өзге жұртта да үн жоқ. Тек «Ақсарбас! Ақсарбас!» деп, іштерінен күбірлейді. Өлден уақытта барып Қасым төре басын қайта көтерді. Кенет көзінде сөніп бара жатқан оттың қызылындай бір әлсіз ұшқын пайда болды.

– «Қыран қартайып өлмейді, қайғырып өледі» дейтін еді Бұқар жырау. Сол күй маған да жеткен екен. Не болса, соны айтып кеттім білем. – Кенет ол бойын жинап алды. – Ендігі кезек – сенікі, – деді ол Кенесарыға қарап, содан соң алақанын жайып, батасын берді. Әумин!

Қасым төре түрегеліп, күміс қынды сапысын белінен шешіп, Кенесарының алдына қойды да, керегеге сүйеулі тұрған киік мүйіз мосысы бар, білтелі құлдыр мамай түрке мылтықты алып:

– Бес жүз қадамнан жаңылмай тиетін әкем Абылай ханнан қалған мұра еді. Өзге ағаңа бермей келіп едім, енді саған бердім. Ие бол, – деді.

Қасым төренің бұнысы ендігі билік сенде, қолды, Кенесары, сен басқар дегені еді.

Кенесары мылтықты жанында тұрған Наурызбайға беріп, бір тізерледі де, қынынан қылшылдаған сапыны суырып алып, маңдайына тигізді.

– Осы сапының алмас жүзіндей дұшпандарымды аямасқа ант етемін.

Қасым төре тағы да бір тілегін айтты.

– Екі ағаң мен он сегіз төлеңгіттің кегін қайтар. Бүкіл Қоқан хандығына шамаң келмегенмен, Ташкентті алуға күшің жетеді. Ертең сарбаздарыңды жина. Арғы атаң Тәуекел хандай Ташкенттің шаңырағын ортасына түсір. Сонда мен риза!

Кенесары басын төмен иді.

– Ташкенттен алатын кекті Ташкенттен бастау керек пе, әлде бөтен жолы бар ма, ақылға сап, ертең жауабын берейік.

– Мейлің.

Кенесары сол күні өзінің он екі қанат ақ ордасына Ағыбай, Наурызбай, Құдайменді батырлар мен Нысанбай жыршыны шақырып алып, ұзақ кесті. Ертеңіне жанына үш батырды ертіп, Қасым төреге келді...

Кенесарылардың келгенін естіп, бүк түсіп жатқан жерінен басын көтерді.

– Көке, – деді Кенесары әкесінің алдына тізесін бүгіп, басын иіп, – «Көппен кеңесіп пішкен тон келте болмас» дегендей, біз ақылға салып, Ташкентті шабуға әлі ерте деп таптық.

– Сонда не істемексіңдер?

– Күз түспей, Көкшетауға көшкенді жөн көрдік.

Қасым «Көкшетауға неге көшесіңдер?» деп сұрамады. Басын шайқап, үндемей ұзақ отырды да, әлден уақытта барып:

– Белтіріктерін қалдырған қасқырдың апанына аңшылар әрдайым қақпан құрады. Көкшетауда бізді күткен үлкен қатер бар, ол ара енді сендерге қоныс болмайды, – деді, – Арқаға көшкен жөн, онда да Ұлытауға... Үш жүздің қақ ортасы, бірі болмаса, біріне иек артуға қолайлы.

– Ұлытау – Бағаналы жері. Патшадан шен алған Сандыбайдың Ерден, Дүзені қоныс бермесе қайтеміз? Келмей жатып, тағы да сойыл, шоқпар қақтығыстырамыз ба?

– Иә, өзің бүлініп келе жатып, тыныш жатқан елге бүлік салсаң, сені жұрт бүйіден кем көрмейді, – Қасым ауыр күрсінді. – Сонда Абылайдың ақ туын көтерген Сарыарқадан енді бізге барар тау, басар жер қалмағаны ма?

Үйге кіргеннен бері үндемей отырған Құдайменді батыр тізесін бүкті.

– Сандыбай тұқымынан жақсылық күтуге болмайды, – деді ол, – Егер көшсе, Терісаққан бойына, Қарақойын Қашырлыға көшкен жөн...

– Бұл табылған ақыл, – деді Қасым, – Терісаққаннан Күнімжан келіннің төркін жұрты да алыс емес.

– Онда Қарақойын Қашырлыға күні бұрын шабарман жіберіп, хабарласқан жөн болар, – деді Кенесары.

Қасым иек қақты.

– Бұ да табылған ақыл.

Қарақойын Қашырлыны жайлаған қыр Алтайы елімен сөйлесуге қос атпен Құдайменді батырдың өзі жүрмек болды. Қалған жұрт Ташкент құшбегінің қолынан қаза тапқан ұлдарының жетісін берісімен, Арқаға қарай көшуді уәделесті...

Қаратау қойнауындағы ауыл біткен қаза болған сұлтандардың жетісін берісімен, бірден көтерілді. Қайтқан қаздай тіркеліп, сыңсып көшіп бара жатқан жұрттың ту сыртынан қарап, дөң басында Кенесары тұр. Бір ті-

легінің орындалғанына іштей қуанса да, алдымызда қандай күн бар деп қобалжығандай...

Қалың ел екі аптадан кейін Бетпақдаланы көктей өтіп, Сарысудың құмға сіңіп жоқ болар етегіндегі Қызыл жыңғылда отырған Бөтеш ауылына жеткен кезде алдарынан Алтайдың жүрек жұтқан батыры, аталары Сеңгірбай, Жанұзақ Абылайдың үзеңгілес серіктері болған, соңынан Жеке батыр атанған, Төлебай қарсы шықты...

Төлебай – көлденеңі мен ұзындығы бірдей төртпақ келген, қою қара мұрты құлағына дейін жеткен үлкен қара көзді, қара сұр адам. Тақымындағы бұзаутіс шоқпары да өзіндей шомбал, астындағы мінген қара көк аты да – ұзақ шабысты, ошақ тұяқ, төрт таған, құлаш кеуделі, жалпақ жаялы, мықты қазақы жылқы.

Төлебай батыр Кенесары тобымен көштен ұрын кездесіп, Арқаға қайтқан ағайынды құшақ жая қарсы алатындарын білдірді.

Көш қозғалғалы көңілі қобалжып келе жатқан Кенесарының енді еңсесі көтеріле бастады.

(Жалғасы бар)

Назар аудар!

- ✓ Кенесарының ішкі монологтеріне мән беріңдер. Бұл монологтер арқылы жазушы нені аңғартады?
- ✓ Қандай этнографиялық салт-дәстүр суреттелгеніне мән беріңдер. Салт-дәстүрдің қазіргі замандағы сақталуы туралы әңгімелесіңдер.
- ✓ Қасым төренің баласы – Кенесарыға берген батасына мән беріңдер.
- ✓ Кенесарының көшті Арқаға бұруының себебі неде?

СӨЗДІК

Ағзам (*архаизм*) – аса мәртебелі, ұлы.

Ертәуіл (*архаизм*) – барлаушы, шолғыншы.

Қарабин – карабин (*орыс*) – ұстауға қолайлы, жеңіл етіп жасалған, қысқа ұңғылы қару.

Мәліш – ұсақ-түйек, өнімсіз.

Оқшантай – былғарыдан тігіліп, белдікке тағып, оқ-дәрі, құрал салып жүретін қалта; кісе.

Сыпай (*архаизм*) – жауынгер, әскери шендегі қызметкер.

Адам аттары:

Бесонтийн – Сібір казактарының басқарма бастығы, поляк, генерал-майор Вишневскийді қазақтар осылай атаған.

Обыріш – Обручев – Орынбор әскери губернаторы.

Әдебиет теориясы

Эпизод – көркем шығарма желісінде мәні бар жеке-жеке оқиғалар, бас-аяғы тиянақталған бөлшек.

Деталь – көркем шығармада белгілі бір мағыналық, идеялық-эмоциялық жүк көтеріп тұрған көркемдегіш құрал.

Әдеби шығармаларда шындықтың екі түрі болады. Бірі – тарихи шындық, ол шын өмірде болған оқиғалар мен тұлғалар туралы нақты тарихи деректерге сүйеніп жасалады.

Сонымен бірге әдеби шығармаларда көркемдік шындық болады.

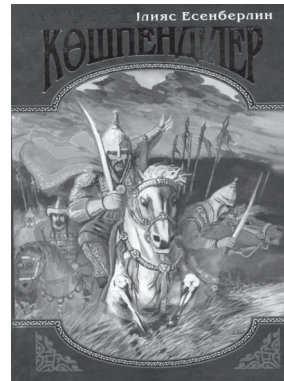
Көркемдік шындық – өмірдегі нақты шындықты кең толғап түсіну, терең сезіну, ол жазушының өзі жазып отырған туындысынан байқалатын өзіндік көзқарасы, бағалауынан туады. Осылайша өмір шындығы жазушы шығармасында көркем шындыққа айналады. Жазушының өзіндік ойы шығарма мазмұны арқылы оқырманға өзгеше көркем әлемді танытады. Шығармасындағы көркем шындық арқылы бүгінгі өмір мен болашаққа деген сенім ұялатады. Мысалы, Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романындағы тарихи шындықтан бөлек жазушы оқырманға ұсынатын Кенесары ханның образы бар. Ал ханның бейнесін көркемдеп жеткізуде жазушы әдебиеттегі барлық әдіс-тәсілді қолданған, осылайша романда ханның көркем бейнесі қалыптасты.

Сондай-ақ екі жазушы бір тақырып төңірегінде көркем шығарма жазатын болса, әрқайсысы жазып отырған дәуір мен тұлғаларға қатысты әртүрлі суреттеп, оқырманның санасына өзіндік дара ойлар қалыптастырады. Олардың шығармасындағы кейіпкерлер мен суреттеп отырған шындық бірдей болмайды. Себебі екі жазушы әрқайсысы өзіндік ойы мен қиял дүниесімен әртүрлі оқиғалар мен кейіпкерлер туғызады. Өйткені көркемдік шындық гуманизмге, сұлулыққа (эстетика) тәрбиелейді. Көркемдік деген сөздің өзі әдемі ойға құштарлықты танытады.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында бес ғасырдың, яғни XV–XIX ғасыр аралығындағы өмір сүрген Қазақ хандығының тағдыры суреттелген.

«Көшпенділер» – қолына алмас қылыш алуға тура келіп, туған жерді, отанымызды, егемендігімізді қорғау үшін жанталасқа түскен, керек кезде қаһарына да мінген батыр бабаларымызға қойылған мәңгілік ескерткіш.

1. «Көшпенділер» трилогиясының жанрлық ерекшелігі туралы айтыңдар.
2. Трилогияның ортақ тақырыбын еске түсіріңдер.

1. «Қаһар» романының басты кейіпкері – Кенесары хан туралы әңгімелесіңдер. Романда есімдері аталатын тұлғалардың халыққа сіңірген қызметін Қазақстан тарихымен байланыстыра талқылаңдар.

1. Роман үш бөлімнен тұрады. Жазушының өзі бөлімдерге ат қоймаған. Сендер әр бөлімге қандай атау қояр едіңдер?
2. Шығарманың «Қаһар» аталу себебін қалай түсінесіңдер? Өздерің шығармаға қандай ат қояр едіңдер? Өз пайымдарыңды жазыңдар.
3. Романды оқи отырып, өздерің түсінбейтін сөздерді іріктеп жазыңдар. Төмендегі сілтемелер бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар.
 - a) <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1178800>
 - ә) <https://kazakh.academic.ru/>Сондай-ақ ғаламтордың көмегі арқылы тәулік мезгілдеріне (бесін, сәске, екінді, т.б.) қатысты айтылатын атаулардың анықтамасын тауып, оларды өмірде қолдануды үйреніңдер.
4. **Топтық жұмыс.** Әр топ «Қаһар» романындағы тарихи тұлғаларды басқа атақты адамдармен салыстыра отырып, олардың айырмашы-

лықтарын жазыңдар. Сосын өздерің жасаған тізбектің дұрыстығын ортаға салып, қорғаңдар. Мысалы:

Тұлға	Шалкиіз жырау	Бұқар жырау
Өмір сүрген кезеңі		
Қай ханның дәуірінде өмір сүрді?		
Қандай ақыл айтты?		

1. Шығарманың оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдеңдер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

2. Романдағы образдар жүйесін кесте бойынша талдаңдар.

Кейіпкер	Кенесары	Қоңырқұлжа	Иосиф Гербурт-Жүсіп
Портреті			
Іс-әрекеті			

3. Көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолданыңдар.
4. Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» поэмасын еске түсіріп, салыстырыңдар.

1. Романдағы өмір шындығын кейіпкерлер арқылы жинақтаңдар.

2. Топқа бөлініп, тарихи және көркем құндылыққа қатысты алты дө-йексөзді анықтаңдар.

1. «Кенесары Қасымұлы – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының көсемі» тақырыбында шағын конференция ұйымдастырыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Қобалжи тынышталған ауыл мызғымас бір өлік төрізді, тек анда-санда қаңтарып, суытып қойған сыпай аттарының пысқырғаны мен күзетшілердің еміс-еміс күбірі естіледі.

Сұрақ: «Қаңтарып қою» деген не? Ескерту: екі дұрыс жауап болуы мүмкін.

- а) Анда-санда басқа жаққа алып кету.
б) Демалдыру.
с) Шөп жегізбеу үшін аттың басын кегжите байлау.
2. «Халқының азаттығы үшін күрескен кісінің қызын алып қашып келсең, саған жұртың, сөзсіз, сенім көрсетеді. Ал бізге қазақ арасында, әсіресе, Кенесары жігіттерінің арасында сендей жансыз көз-құлағымыз болғаны өте қажет», – деді.

Сұрақ: «Көз-құлақ» болған кім? Ол кімге қызмет көрсетті, кімге сатқындық жасады?

- а) Байтабын Қоңырқұлжаға қызмет етті, Кенесары ханға сатқындық жасады.
б) Ожар Қоңырқұлжаға қызмет етті, Кенесары ханға сатқындық жасады.
с) Қоңырқұлжа Ожарға қызмет етті, Кенесары ханға сатқындық жасады.
3. Кенесары сазарған қалпынан өзгерген жоқ. Қанын ішіне тартып, тіпті, сұрланып алды. Ол аяғына жығылып жатқан Арыстанға қарамастан:

– Елін сатқан адам жылқы ішіндегі маңқамен тең. Өзге жылқыны сау алып қалу үшін оған аяу болмасқа тиісті. Үкім біреу-ақ – өлім!..

Сұрақ: Кенесары ханның Арыстан ақынды өлтіруіне «жылқы ішіндегі маңқамен тең» деген ойы әсер етуі мүмкін. Сонда «жылқы ішіндегі маңқа» деген не?

- а) жаман деген мағына.
- б) өлі жас, пайдасы жоқ дегені.
- с) маңқа – жылқының арасында болатын жұқпалы ауру, сондықтан ол қауіпті.

4. Бірақ сәл кешіккен екен, жебе ентелей ұмтылып келе жатқан шолақ құйрық тор атымен Қара Бураның алдын көлегейлей берген жай сыпайлардың бірін жер қаптырды.

Сұрақ: Көлегейлеу деген нені білдіреді?

- а) Көлеңкеде ұстау.
- б) Көзге түспейтіндей ету, қалқалау.
- с) Зынданға салу.

5. Хорунжий Карповтың әскері шилерді тасалап, қырқа басына таяй түсті.

Сұрақ: Ши деген не?

- а) Қора.
- б) Тауға қатысты сөз.
- с) Түп-түп болып өсетін, сабағы жіңішке қамыс тектес өсімдік.

Оқушы күнделігі

«Қаһар» романы қандай ой салды? Кенесарының ұлт-азаттығы үшін жасаған қызметін қалай бағалайсыңдар? Қай кейіпкерді үлгі етер едіңдер? Қай кейіпкердің іс-әрекетін қолдамайсыңдар? Осы туралы өз әсерлеріңді жазыңдар.

Фаламтор

1. Илияс Есенберлиннің өмірі мен шығармашылығы туралы хабарларды көріңдер.
2. «Қазақ хандығы. Алмас қылыш» фильмін тамашалаңдар.

Ойталқы

«Абылай ханның түсі және біз: Қазақ елінің болашағы қандай?» тақырыбы бойынша тәуелсіздігімізді баянды ету үшін не істеуіміз керек екені жайында пікірлесіңдер.

«КЕНЕСАРЫ»

Кенесары ханның өмірі мен жауынгерлігіне арналған сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Кенесарының туған жері
2. Қасым сұлтанның ұлы
3. Қоқан хандығына қарсы күресте Кенесарыны қолдаған батыр
4. 1582-1598 жылдары билік құрған қазақ ханы, Шығай ханның ұлы
5. Қазақ хандығын патшалық Ресей езгісінен босату жолындағы күресте белсенділік танытқан Қасым сұлтанның ұлы
6. Хандар мен төрелер баптап ұстаған құс
7. Ағыбай батырмен бірге аман қалып, Кенесарыға қаралы хабарды жеткізген кім?
8. Кенесарының әкесі

ҚҰНДЫ ЖИНАҚ

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің 180 жылдығына арналған «Кенесары» атты жинақ жарық көрді. Бұл жинақта Кенесары хан туралы жазылған ғылыми зерттеулер, әдеби шығармалар мен мақалалар топтастырылды.

Атап айтқанда, тарихшы-ғалым Ермұхан Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегі, зерттеуші А.Рязановтың Кенесары туралы кейбір мұрағат құжаттары, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы З.Қабылдиновтың «Тақ мұра» мақаласы, жазушы Қ.Жұмаділовтың «Ханның басы қанша тұрады?» деген хикаяты, жазушы, драматург Д.Рамазанның «Кенесары – Күнімжан» пьесасы, ақын С.Тұрғынбекұлының поэмасы, тағы да басқа еңбектер берілген.

Бұл жинақ қазақтың тәуелсіздікті аңсаған арманы орындалғанын және осы мақсат жолында бабаларымыздың жүріп өткен жолы оңай болмағанын танытады. Сонымен бірге еліміздің тәуелсіздігі болашақ ұрпақтарға аманат екенін де сездіртеді.

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ
(1938-1992)

Асқар Сүлейменов 1938 жылы Түркістан облысының Шорнақ деген елді мекенінде дүниеге келген. Ол – көрнекті жазушы, әдебиет сыншысы, драматург, сценарист. Оған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы өзі дүниеден өткеннен кейін берілді.

Асқар Сүлейменов бүгінде Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті деп аталатын білім ордасының әдебиет-тарих факультетінде оқыды. Кейін осы оқу орнының аспирантурасын бітірді. Ал республикалық басылымда алғаш рет «Лениншіл жас (қазіргі «Жас Алаш»)» газетіндегі «Жол басы» атты сын мақаласы арқылы көрінді.

Оның сыншылығы өз шығармашылығына да талаппен қарауына мүмкіндік берген. Сондықтан жазушылық даралығымен ерекшеленіп, ешкімді қайталамауға тырысты. Ол тарихта белгілі оқиғаларды жаңа ойлармен өзгеше формада ұсынған.

Драматургияда «Төрт тақта жайнамаз», «Жетінші палата», т.б. пьесалары сахналанды.

Прозада «Бесін», «Адасқақ», т.б. шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорына енген.

«Бесатар» повесі туралы. Бұл шығарманың негізіне автордың туған жерінде орын алған 1916 жылғы оқиға арқау болған. Алайда автор бір ғана сол кездегі жағдайды суреттеп қоймайды, қазақ халқының басына төнген зобалаңның көркем суретін жасаған. «Ағы келіп, әптер-тәптерімізді шығарды, енді қызылы қайтер екен?» деген ел ішіндегі алаң көңілді бір сөйлеммен жеткізген. «Бесатарда» кейіпкер аз – тұтқынға түскен Иноземцев, оны құтқармақшы болып жүрген Крейгель, ауыл қазағы Төрехан, оның баласы – оқыған қазақ Сәруар, ауыл баласы – батыр Мұқағали – міне, небәрі осы ғана. Бірақ аз кейіпкермен тарих тауқыметін сездіруге жазушының шеберлігі еркін жеткен.

«Қарала шыңғырды ма, Қазығұрт шыңғырды ма?» – осы бір сөйлеммен ақ шығарманың философиясы танылады. Сонымен бірге отарлаушы елдің жергілікті халыққа қалай қарағанын да сездірген.

Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» повесінің құндылығы – қазақ халқының тарихымен, тағдырымен байланыстылығында және ұлттық характерді, халықтың жылқы малын қасиет тұтқан тіршілігін, дүниетанымын көркем бейнелеуімен ерекше.

БЕСАТАР¹

(Повесть. Басы. Ықшамдалған)

Қаталап жылда келгенде, шөлін басып, салқар уәлаяттың атойлаған ашу өрлігі боп аспан тепкен Қазығұрттың ұшар басындағы азғана қарды тіл-шелеп қана тыншитын ұлы шілде, сол бір жылы, Көгем таудың тусыраған көк жоталарына, мол сулы Келестің момын иірімдеріне қырыс қабақ танытып, кісәпір мінез көрсетті; сол бір жылы, ұлы шілденің кенезесі намы сусын, намы ылғалға емес, алдымен, қанға, қан мен жасқа кепкендей еді, қан мен жасқа жерігіп, қара жерді тепкендей еді; сол бір жылғы шілдеде, сары сәскеден қоңыр бесінге, қара құптаннан құланиек сәріге дейін шатқал-шатқал, қойнау-қойнаудың тымық ауасын таңынан айырып тарс-тарс бердеңке түтеді; уыз көкке шылқып тойған елік пен жемге бөккен кекілік өрісі мен ұясынан безді; құндыз түгі жаңада ғана тотығып, түйе жүн жұмсақ нөқтаға жаңада ғана көндіге бастаған серек құлақ көп құлын мол нөпірмен қуғынға түсіп, сөгілмеген қолтығын зорланып сөкті; ащысы аз балаусалы өңірдің ақ май жүзген ақ қымызы жаңғақ тегенеде сапырусыз қалды; қара аршадан қу мойындап жонған сары ожауды қаңғыбас оқ қақ жарды, оқ жауға қаңғып тисе, азаматтың жұлынын іздеп келіп, үзіп жатты; бердеңкенің өңменінен балқып шыққан жалғыз оқ көрілі-жас бұғананы қырқып қана суыды – Түркістанның босағасын келін болмай, кесір боп 16-жылдың шілдесі аттады.

ИНОЗЕМЦЕВ, 1916 ж., 7 ШІЛДЕ, СӘСКЕ

«Қорқыныштың көзі ала» деген рас-ау.

Кеше ме, әлде алдыңғы күні ме екен – жердің астынан шыққандай боп қапыда кезіккен қазақтар кезеніп келе жатқан бердеңкенің шүріппесін басуға мұрша бермей, тым-тырақай қуғанда, өлген жерім осы шығар деп еді. Солдаттарға бұйрық беріп те үлгерген жоқ...

Арты – тау, алды – қазақ; бесатардың қай қойтастың түбінде қалғанын білмейді... Ол жаумен бірақ жыраға тығылып, тас жастанып, эскадрон-

¹ Сүлейменов А. Бесатар: Өңгімелер, повестер. – Алматы: Жазушы, 1997. – 400 бет.

ға үйреткендей ат шөкелетіп атыса да, аңдыса да алған жоқ. Ақжалдың езуінен сабын көбікті бір-бір тамызып, жасыл шапандардың қолына түсті. Өлген жерім осы болардың екінші ояңғаны да сол, етекке қарай Ақжалды жетектеген еді. Ташкенттегі маузер байланған көп офицердің ішінде қазақшаға жүйрігі Крейгель екеуі болатын. Бұл жақындаған сайын жарты шеңберді бүтін шеңбер ғып жазып ап, мұны қоршалап келген он шапанға, алайда дым тауып айта алмады. Бұлардың сәлемқұмар жұрт екенін білуші еді, бірақ тұтқын сөз – тұзсыз дәм: он аттылы ат тұмсығын тірердей боп түйіліп келгенше, сәлемге құлқы шаппай-ақ қойды. Қазақ атаулыны ылғи да табанында тауып үйренген ақ патшаның жас офицері және де погонын көргесін, көп шапан, қалайша, дір етпес екен деген күшікей үмітке мaldанды. Алайда шапандар тарапынан тілге келген ешкім болған жоқ, сонсоң әлгі үміттің орнын мыналар қамшы үйіріп кете ме деген қауіп басты... Қарсы алдынан түйе жүн ақ шекпен киіп, Қарала мінген аққұба шалды көрді. Иноземцев сосын иығын түсіріп, бір қадам алға шықты да:

– Ассалаумағалейкүм, – деді.

Тізгінді қоя беріп, қос қолын қабат ұсынды да, Қараланың үстіндегі құндыз бөрік шал мұның алақанына екі бүктеген қамшысын сұқты. Қазақтардың сәлем үстінде сілкілеспесін білетін Иноземцев қамшыны жеңіл ғана қысты да, қоя бере салды. Ақ сары шал сосын иегін көтеріп, атыңа мін дегендей ым жасады, шөңге саусақ біреуі сап-салқын шүберекпен, жібек-ау шамасы, көзін таңды... кейін білді – әкеліп үңгірге қамаған екен...

КРЕЙГЕЛЬ

Қылшатас төбенің басында шоқиғанына екі сағаттан асып кеткен Крейгель френчінің етегімен шынысын сүртіп ап, Қазығұрттың асуына дүрбі салды. Сағым буа бастаған қара көк жота қылт еткен қарадан ада екен... Қатер болмаса игі еді деп отыр. Қазір сәске, отряд кеше, құптанның қарасын жамылып аттанған, содан әлі жоқ. Бес қаруы түгел отрядтың құрқол ауылға қона жатып, аялдағанын түсіну қиынға түсті...

Жылқы етектен тағы оқыранды. Қырық шақты түп қарағаш, сол қарайлас жиде мүлгіген қыстаудың ашық алаңқай, қылта бұрылыстарын сүзіп, тінтіп шықты – Қарала көрінген жоқ.

...Қазығұрттың осынау аспаншыл биіктеріне, мынау тақтай төскейлеріне Крейгельдің іші қашаннан жылып көрген емес... Қай жылы, – ах, да, үш-ақ жыл өткен екен-ау, – әкесіне еріп, династияның салтанатына Пе-

тербург барғанда, қайтар жолда Сычевкаға, атамекен топырағына соғып қайтқан...

Түркістанға 61-жылдың реформасынан кейін жалғыз шобырдың құйрығына байланып кеп, бүгіндері Шымкент кетіп, рудник иеленіп отырған әкесінің... «қайран, Сычевкалап» маңдай соққанын талай көрген...

...әкесі айтқан «Сасық қазақтың мақалын көрдің бе?» – деп, кекетіп айтқан бес сөз есіне түсті: «Ит тойған, ер туған жеріне...»

– Ваше благородие...

Крейгель селк ете қалды. Өзі «Үкі» деп ат қойған жапалақ сары – Голоножкин – атұстары екен.

– Кешіріңіз, Ваше благородие. Әрі қарай жүргеніңіз қауіпті болар.

– Сен қашан келіп қалдың?

– Біраз болды, Ваше благородие.

Крейгель төңірегіне қарады: қыстауға бұрылмай, бөкен адырдың таңын қуалап, ұзап кетіпті.

– Қарала қайда?

– Ат қорада, Ваше благородие.

– Менің ерімді сал, – деді Крейгель.

СӘРУАР, ТӨРЕХАН

Қарала тағы оқыранды. Санап отыр – мынау үшінші берген дабысы. Кешелі бері бөтен ауыл, бөтен иіске үйрену керек еді, бұ жолы бірақ ышқынып оқыранды... Сәруардың шекесі сақина буғандай сырқырап жүре берді – Қараланың ерін ауыстырып жатқандарын жұқана орыс үзеңгінің піңкілдек дауысынан оңай түсініп еді. Балажандылық пен атжандылық арасынан айырым белгі іздеп көрмеген жас жігіт есектің арқасына арнап соққандай саяз алқым орыс ер Қараланың төрт елі шоқтығын алып қала ма деп, тағы да қорқып отыр... Жалғыз жұбанышы, әйтеуір, Қараланың үні таза екен. Оқыранғанда барлыққан жылқы боп жеткірінген жоқ.

Қос аттың тұяқ дүбірі естілді.

Сәруар өзіміз қолды боп отырғанда, мінген төрені ауылға алып қаша ма деп, тағы да тіксініп еді.

Тұяқ дүбірі алыстап кеткен ендігі сәтте Сәруар тамағын қырнады.

Қырым мәсінің қоныш әжіміне бейне ата кегі кеткендей шүйліккен Төрехан басын тағы көтерген жоқ...

– Бетіңізге келдім бе, келмедім бе, білмедім, төте. Келмеген шығармын-ау. Түні бойы күйбеңдеп, сауал аттым, рас. Бірақ сөкпегейсіз, жақ-

сы әке. Бұдан былай оңаша қап, сыр айтар жағдайға зар болуымыз да бек мүмкін.

– Қай жағдай? – деді Төрехан. Етінен ет кескендей шар ете қап еді. – Жағдай танып, шыға қояр ұшпағың болса, сен-ақ шық. Біздей шобырдан гөрі сендей жалғыз ішек оқымыштың¹, оқыған арғымақтың жаны тәтті келеді ғой.

Қолды боп емес, қонаққа келген кісілердей. Алты қанат салқын отаудың бірі – төріне, бірі кіре беріс қапталына жайғасқан аталы-балалы екеу, сырт көзге мейлінше мазалы отыр еді.

Төрдегі – тырсиған домалақ ақ шал... Үкікөзденіп сәт-сәт жапақ ете қалғанда, ұстараның жүзіндей алмас сұр өткірлік байқатады....

Сәруар үндеген жоқ...

Үкім күткен күнөкар боп, екі шынтақ тізеде, екі бүктеліп отырып қалды.

«Жетім қозы тасбауыр, жетім қозы тасбауыр, жетім қозы тасбауыр...».

Көкірегінде жатталып қалған екі жол өлең бар-ды. Сол екі жол өлеңнің таңдайына жабысқан бірінші жолын үш қайтарды, екінші жолды сыбырлап үш қайтара шақырды, екінші жол... шыға алған жоқ, Қараладай оқыранып келген жоқ.

Сәруар, әсте, өлең жаттамайтын... Бүгін, міні, алғаш рет абдырап отыр.

Әкесі қаптатып айдаған бір үйір қыраулы сөздің сызы табанынан өткенде, егіз жолдың маңыраған сыңарын ғана көрді.

«Жетім қозы тасбауыр...»...

Елдің жарлық жайлы құлақтанғанына бүгін оныншы-ақ күн. Сорға туған байтақ даланың басқа түкпірлерінен әзірге хабар жоқ, ал бұл өңір болса, от тиген қалың қаудай жанып барады.

...Елге құлыбының майы кеппеген бердеңке асынып, жиырма-жиырма, отыз-отыздан жазалаушы кетті дегенді Шымкенттен шықпай жатып-ақ, естіп еді. Ауылына кеп, көзі жетті. Рас екен. Әкесін әкетіпті.

Сол қолды болған әкесінің жатысы мынау...

Мана, сырттан демесең, көз тоқтатып қарай алмап еді – кірген бетте, жұлдыз іздегендей түндікке ұлып тұрып алған ақ төре жарау аттай ширақы кісі екен. Сәруар ұшып орнынан тұрды. Крейгель белін жазғаны ма, қос қолын мықынына таянып, оңды-солды теңселіп кетті...

Ерсі қылығын естілікке жеңдірген төре сөйткенше болмай:

– Ассалаумағалейкүм, – деді. Ұзақ сөзді буынын жұтып қысқартпай, аузын толтырып, созып айтты.

¹ Оқымыштың – оқымыстының; жазушы кейіпкердің сөйлеу ерекшелігіне назар аудартқан.

Беліне салаңдатып бесатар асынған, діні бөтен, тілі бөтен офицердің су таза қазақшасы, қазақша қариһаты сондайлық тосын екен. Сәруар бір сәтке, сүтпен тершіген тас көргендей аңырып қалды. Ұсынған қолының төреге жетпей, ауада қаңтарылғанын да байқаған жоқ. Төренің көзі төрде екен. Сәруар оның марғау жанарын бойлап барып, әкесін тапты – төтесінің айылы жиылып, қабағы жылымапты...

* * *

«Қай уәжіңе де құлқым дайын» деп, бірі тұр, қай құқайыңа да қабағым осы деп, бірі жатыр. Әлі ұлтаны сөгілмеген кавалер етікті босаға алдына сықырлатқан Крейгель мына екі қазақтың екіұдай мінезіне, алайда зәредей де таңданған жоқ. Бұлардың, себебі, сүтпен дарыған дерліктей мінезі осы. Қазақ екеу болса, оның бірі – шоқ, бірі мұз кескінде келмек...

Ішек үзді күлкі көпіршіп кеп, Крейгельдің көмейіне дәл қазір тағы ұрды, бірақ апыл-ғұпыл қызықбау шалғаннан гөрі қысты дауысын әп-сәтте қажытып алды да, қажыған дауыспен қатал бұйрық айтты:

– Ақсақал, сіз бара тұрыңыз. Қатал болғанмен, зіркілі жоқ екен. – Петрухин, – деді сонсоң іле-шала. Крейгель аузын жабар-жаппаста кеше Қараланы жетектеп кеткен қаба сақал солдат келіп кірді.

– Ақсақалды Голоножкинге тапсыр. Жайын жасасын. Еркі білсін: қаласа, бірге болар, қаламаса, бөлек жай тапсын. Намазы бар ма, тамағы бар ма – қолын қақпа де. Бұлар өзiрге тұтқын емес. Ат табылса, қашанда, қамыт дайын. Болам десе, тұтқындық қашпас.

Төрехан сыртқа беттегенде, Крейгель есікті өзі барып ашты.

СӘРУАР, КРЕЙГЕЛЬ

Жарау төре төрге, жерге жайласар алдында Сәруарға орындық ұсынды...

Төре намазға ұйығандай қозғалар емес, төрде, жаңа ғана Төрехан тұрып кеткен құрақ көрпешенің үстінде малдасын нық құрып, шаншылып қапты...

– Солай, жарқыным, – деді бір кезде жарау төре. Әлгі үнсіздікке бой алдырып ап отырған Сәруар селк ете қалды... – Байқаймын, оқыған бала сияқтысың. Көріп отырмын, тараққұмар шашың бар екен – қалада істейсің-ау... Жаңағы өкең ғой. Білем. Алған тәрбиесі, көрген мектебі бөлек, қасаң көндей қатып қалған адам шығар. Оған ашудың да, өкпенің де жөні

жоқ. «Бүкірді мола түзер» деген. Моланың бірақ беті аулақ, – деп, жым тастап кеп, бірауық Сәруарды бақты...

«Балық басынан піриді», – деді Крейгель ішінен, есіне қазақтың тағы бір мақалы түсіп...

Қымыз, кем айтқанда, екі таң асқан сияқты: бетіне май жүзіп, саржал-қындана бастаған екен. Сәруар қиналып жұтты. Мына малдасшыл төреден секем алғаны да осы түс еді. Қымыз екі таң асқанда, мына қыстаудан ит қашқанына да, кемінде, екі тәулік болғаны ғой.

Кеше нұсқаған бетпен далақтап шаба беріпті – кімнің қыстауы бұл?

Мына үйдің иесі қайда? Жайлауға неғып көшпеген?..

Сәруар... Екі босағадағы үйіліп жатқан көп бердеңкенің қоңыр сырлы дүмдерін де енді көрді.

Төре орнына, төрге жайғасқан екен. Тағы да ерегескендей қазақ аулының әдет-дағды, қимыл-қылығын жаттап өскен сыңайда сырлы зеренді қос қолдап қаусырып апты...

– Менің осы өңірде туып-өскенім рас болса, сенің жұртың жеме-жем сәттерде сөзді тоқетерден бастайды. Мана айттым ғой: тұлкібұлаң неме керек?

Крейгель... қымыз жұтып, сәл аңырып қалды да...

...сары ала зеренді шиырып жіберді...

– Сәруар.

– Сен жаңағы бұзық шалдың баласысың ғой.

– Иә.

Жігіттер сені кеше қалада деп келіп еді.

– Иә.

– Ташкендемісің?

– Шымкентте.

– Қашан келдің?

– Кеше.

– Ауылыңа соқтың ғой?..

– Бүгіндері ауыл қалды деймісіз? – деді Сәруар. – ...Ауылдан адам әкетіпсіз. Оның кім екенін сізге менің тәптіштеп жатқаным жөннен кетіп, жосықтан асқан ділмарсу болар еді. Сіз деп кесіп айтам...

– Да, – деді Крейгель. – Да.

Құптағаны ма, тосын сөзге кезігіп, тосырқау білдіргені ме, құлақ түбінен тер шыққан Сәруар оны ажыратқан жоқ.

– Да, – деді Крейгель, сонсоң тағы да. – Байқап отырсың, мен өзі тілмаш ұстамайтын ұлықпын... Айтқаныңды ұқпады деп қалма. Сол ұққаным рас болса, өкең өзіңнің о жақ, бұ жағыңда болуға керек.

– Мүмкін. Мен бірақ керісінше ме деп ойлап қап ем.

Бізде «Атадан бала мысқал кем тумақ» дейді.

– Сенің әкеңнің бірақ Ташкент барып, кітап ақтарғанына куәлік айта алмас ем.

– Мықтылық пен мығымдықтың белгісі кітап ақтару екеніне кепілдікті мен де бере алмаймын, Крейгель мырза. Оған қоса о кісінің ақтарған кітабын сіздің көрмеуіңіз де ғажап емес...

Сәруардың қиналған тұстарында сол қолдап шеке сығар әдеті бар-ды; әлгі дірілді зайыр сезгені сонша, көтере берген қолы бір сәтке – мана төре кіріп келгендегідей көз алдында қаңтарылып қалды.

Сырт көзге ұзын сирақ офицерден қорғанған бір сыңай боп та ұғылады екен.

– Солай ма?

– Жалғыз сөз бен екі қаріп төренің аузынан екінші өргенде, орыс орақ боп иілгеніне қоса, шалқалап туған жаңа айға да ұқсады.

Қариялар шалқалап туған айдан қорық деуші еді. Крейгель енді мұны оп-оңай жасқап алған бетте үсті-үстіне бұршақтатып кетті....

Үлкенді сыйлап өскен ізетті жігіт енді жарау төренің нұсқаған жағына құлап, апыл-ғұпыл тіл қатысқысы келді...

Бірақ Крейгель қатып қалды деп, мұның қақшия беретін реті жоқ. Қолды боп отырған себебі оның сөзі жұмсақ, көзі мұз Крейгельдің әкесі емес, мұның далада дырдай, қалада жәутік Сәруардың әкесі – Төрехан.

– Төрехан, – деді Крейгель кенет. Сәруардың әкесін есіне қайта алар тұсын аңдып отырған, біліп отырған екен...

– Төрехан, – деді Крейгель сонсоң тағы да... – Төрекең дейсіндер ғой сендер о шалды. Мен біраз ойланып байқадым. Жаңағы бір айтқаның дұрыс... Рас, әкеңді алдырған мен. Бірақ есаул Иноземцевті алып қашқан да Төрехан ғой. Не дейтін еді әлгі? Ах, да, баш на баш. Вот именно, баш на баш. Вот именно.

Маналы бері тебініп отырған Сәруар бұл жолы тағы да үндей алған жоқ. Үндегенде не десін – жарау төренің айтып отырғаны рас. Осыдан екі күн бұрын он мылтық боп тау бөктерлеген каратель отрядты төтесінің он жігітпен қылтадан басып, алтын иық біреуін тартып ап кеткенін кеше ауылдағылар айтқан...

– Төрехан саған әке болса, Иноземцев – маған дос. Бесіккертпе дейсіңдер ғой сендер. Қаздиып табуреткада сен отырсаң, қылжиып төрде мен жаттым. Азаға, жә, жарайды, азаның беті аулақ – ойға сен де күпті, мен де күпті. Төреханның тағдыры – менің қолымда, Шураның тағдыры – Тө-

реханның қолында. Әкенің қолы – баланың қолы, Шураның тағдыры сенің қолыңда. Қаздиган мен шолжиганнан басқа не айырمامыз бар? Ну? – деді Крейгель есікті қиялай ашып тұрып.

Төренің дауысы бүгіндікке алғаш рет қатқыл естілді.

ҚАРАЛА

Қарала мына жарбиған сарының бірауыз сөзіне түсінген жоқ. Өзі де бір тәштиіп ап, көп сөйлейтін бейбақ екен... Қараланың жарбақ сарыны үйездегендей бір қимылда ұшырып түскісі келіп еді. Қамшы жеп қалам ба деп қорынды....

...Қарала жарбақ сарыға аларып бір қарап алды...

Қарала құлағын тікті, ештеңе естілмеді...

...Қарала жауыр боп өзінің қалғанын сезді.

СӘРУАР

Крейгельдің екінші дәрісінің үстінде Сәруар көрінеу көзге бастығырылып қалып еді. Көкейіндегі қомданған сөзді ұшыра алмай қойды...

Шілденің ыстығы ақ киізден де өте бастаған екен. Сәруар іргеден ортаға қарай сырылып отырды...

«Жетім қозы тасбауыр...»

Егіздің сыңары әлі есіне түспепті...

Бесіккертпе құрдасы жазатайым оқ қапса, френч киген ақ төренің жетім қалмасын біліп те отыр. Ақ төре, көп болса, жалқы қалар, жетім қалмайды ғой. Достың жөні бір бөлек, әкенің жөні бір бөлек – ақ төре досынан айырылғанда, әрине, жетім қалмайды. Сәруар бірақ Крейгель жалқы қалса, өзінің жетім қаларын ескермепті. Иноземцев оққа ұшса, атылар кезек әкесіне келмек екен.

Сәруардың қары ұйыды. Қаталап шөлдегенін тағы сезді, төтесіне бірақ оқ қаптырған жоқ, сабамен іргелесіп, сабаны емердей боп емініп жатқан үйінді винтовкадан да көзін тайдырып әкетті...

Карательдің бір офицерін алып қашса, қашқан-ақ шығар. Таспен ұрғанды аспен ұратын жағдай бар ма қазір? Бес қаруы түгел каратель отряды Қазығұрттың шатқал-шатқалын кезіп кеткенде, арқар атып, кекілік көздеп жүр деймісің? Сәруар бірақ тас атқанға ас ататын жағдайдың жоқтығын білгенмен, бар жағдайдың аты-жөнін, мән-мазмұнын шылбыр ескендей ширатып кете алмады. Бар білері: осыдан жұма жарым бұрын шыққан

указдың жылы қорадағы кенеше балалап, бүкіл уәлаяттың аш тақымына жабысып жатқаны. Елдің қадау-қадау бас көтеріп, атойға басқанынан да хабардар. Бұларға қосып кешелі бергі бір білгені – осы дүбірге әкесінің, әкесіне еріп, ауыл-аймақтың қосылғаны...

...Сәруардың есіне әкесі түсті. Қайда кеткенін білмейді. Үйреншікті ат қораға қайтадан жабылған шығар деп отыр...

КРЕЙГЕЛЬ

Жас жігіттің кенет әлем-тапырығы шыққанын, оның сонсоң қаша тартып, қаша айтысып кеткенін Крейгель байқап қалды. Қашсаң, қаш деп отыр... Езуі жырық жылқыдай елпілдек баранчукты екі бұрап, бір-ақ қылғытпай отырса, оның басқадай себептері бар. Ол себеп – Иноземцев...

Әрине, бес солдатты екі-екіден теңдеп келгені үшін Фольбаум бастаған дуанбасылардың маңдайынан сипай қоймасы Крейгельге белгілі...

Ал Иноземцевтің жөні, әрине, бөлек. Петербургтегі оқуын тастап, майданнан бас сауғалап Ташкентке, банкир әкесінің қолтығына кеп тығылған Иноземцев, жаман айтпай, жақсы жоқ, қазақтың қолынан жазатайым жаза болса, Крейгельдің мансап жолындағы көп үмітіне қарға сарымақ. Верныйдың полиция басқармасына бастық боп кетуге жағдайы бар-ды. Сонсоң да Крейгель кеше, тоғыз бірдей солдат Иноземцевтен айырылып ілбіп қайтқанда, ойланып-толғанып жатпай-ақ, Төреханның ауылына аттанды. Аттандымен шапқан жоқ; басқа ауылдар сияқты туырлығын тіліп, от қойып, ауыл адамдарын өңменінен оқпен тізген жоқ. Ауылда еркек кіндік онсыз да жоқтың қасы екен. Ауыл ағасы Төреханды трапшеңкеге отырғызып ап кетті. Ұлардай шулап дауыс салған ауыл адамдарына жөнін де айтқан. Үлкенді-кішілі соғыстың, аңдысу-атысудың атам заманнан келе жатқан заңы барын Иноземцев аман-есен қайтқан күні Төреханды өз қолымен осы арбаға отырғызып, әкеп тастарын таза қазақша түсіндірді. Төреханнан бірақ қатты шошып қалған екен. Кеше осылай қайтып келе жатқанда, қилы-қилы орағытып кеп, Төреханды сөзге талай тартты. Өлкені мақтап, қазақты мақтап, өзбекті шенеп, мынау – указ, мынау қанжоса қырғынның түсініспес бір жағдайлардан бас алып кеткенін қанша би-паздағанмен, Төрехан тіс жарған жоқ-ты. Баранчуктың әкесі балта жүзін майырар еменкөздігін кеше аямай көрсетіп еді, мана тағы байқады – әлі сол қалпы екен. Ол қақпас мойымай, Шураның қолға тимесі Крейгель үшін дәл қазір тайға таңба басқандай...

Бүгін дүйсенбі. Кешке қарай сәті түссе, Витька Сафроновтың қырық солдаты келмек. Мосли кезенген қырық солдатқа тас басы бір қазақ болса да, төтеп бермек емес. Осы рабатқа ірге тепкен төрт күннен бергі жинаған хабарына қарағанда, бұл баурайдағы бунтшылардың ұясы үш жерде. Келер солдат қырық болса, мұнда Иноземцевтің тоғыз жетімегі бар, ал өзінде он солдат, сонда бақандай алпыс адам. Алпыс мылтықпен түн жамылып жіберіп, үш ұяны бірінен соң бірін қақсатам десе, мұның қолын қағар кім, мұның аяғын құшпас кім бар?

Қарпыңқырап кеткен екен, Крейгель, – Ах, да, – деді. Ах, да, үшеу емес, екеу. Үшеу екені үшеу, әрине, бірақ үшіншісін өзирге біле алмай жүр. Бір ұя – мына Қазығұрттың қарсы бетіндегі Айтас, екінші ұя – мына Ташкент жақ беттегі Қазақбайдың қыстауы, Қосмола. Ал үшінші ұя осы рабатты қыстайтын Мұқағалидың ауылы ма деп жорамалдап еді. Ол тігулі үйін де жықпай, көшіп кетіпті. Ал көп тақымға Иноземцев көкпар боп кеткелі бері Төреханның ауылынан да күдер үзді...

Иноземцев аман-есен қайта келген күнде үшінші ұяның да беті ашылуға керек. Иноземцевті сонда қайтып құтқармақ – Крейгельдің мына баланы ұзын арқан, кең тұсаулап отырған себебі де осы болатын...

Ендігі шаруа – осы аталы-балалы екеуін шошытып алмай, таға игендей қыздырып-қыздырып, икемге келтіру. Баланың беті өзирге теріс емес, ал шал, шал болса...

Осы баланың үшінші бекіністен хабары бар-жоғын Крейгель біле алмай отыр. Әкесінің айтпауы да мүмкін екен-ау...

...Сәруардың үшінші бекініс жайлы ауылдан құлақтанып келуі мүмкін екенін Крейгель ескерген жоқ.

Сұрап көрсе ме екен әлде? Айта қойса жақсы, біле қойса жақсы. Онда шабуылды, Сафроновты күтіп ап, сол үшінші ұядан-ақ бастар еді. – Жоқ, – деді Крейгель. «Асықпаған арбамен қоян алар» өздерінің сөзі ғой, бұларды да бір тыңдасын енді. Бұл сұрауын сұрап ап, ол айтпай, не білмей қалса, онсыз да пышақүсті мәселені қиындатып алар...

Тұтқын екеу, бірақ уақыт тар.

– Ну, – деді Крейгель манағы... – Көп ойландың ғой... Ойлануға уақыт жетеді, әрине. Бірақ келер шешімге ертерек келгеніміз дұрыс. Менің де айтпағымды онсыз да түсінеді ғой деп ойлаймын. Есті баласың ғой.

...Үйдің оң қапталындағы жасыл кілемнің бетіне сирақты мылтық, қынына күміс қаптырған қайқы қылыш пен қабан қанжар ілініпті. Крейгель қылышты алды, сонсоң доғал еркектің бала жұбатқанындай қос алақанына сап, салмақтап көрді де, тырнағын жонып байқады.

– Бунт, – деді сонсоң қылышты қынына сарт сүңгітіп жіберіп. – Айтсам, айтты дейсің ғой. Бунт неңді алған сендердің? Қынға бұққан қылыштарына дейін төршіл тағы да.

Крейгель қылышты орнына ілді де, дүрбісін алып, шығып кетті...

ТӨРЕХАН

...Төрехан иығындағы түйе жүн шекпенді сырып тастап, бешпентшең қалды. Сонсоң кәрлен кесені бөкене сары солдатқа дөңгелетіп жіберді...

Төрехан бірден таныды. Сол – Мұқағалидың сұр бәйбішесінің он литрлік ақ самауырыны. Темір тиген бе, оң жақ бүйірінің никелі ұшып, қабысыңқырап қалыпты...

– Әй! Сен қазақша білемісің осы?

– Біледі, біледі, – деді сары солдат.

– Аты-жөнің кім?

– Голоножкин, бабайка.

– О не пәле тағы да?

– Жалаңаяқ деген.

– Е, ей, бейшара-ай, – деді Төрехан Голоножкиннің аяғына қарап. Қай баласың деп сұрағысы кеп еді, бұлардың ел-жұртты білеріне көзі жетпеді...

– Анауың кім? – деді Төрехан Сәруар қалған үлкен үйді иегімен нұсқап.

– Бастық, – деді Голоножкин. Сонсоң сәл ойланып қалды да, шегіне жетіп түсіндіргісі келгендей: – Начальник, – деп қосты.

– Аты-жөнін айтам.

– Мырза Крейгель.

– Шені қалай?

– Офицер-следователь...

Түрулі іргеден Қазығұрт жаққа тесіліп ұзақ қарады. Мана Сәруар екеуін үлкен үйге әкеле жатқанда, Қазығұрттың төсінен құзғынның қарақұрым бұлтын шырамытып еді. Көмілмей қалған қай ауыл екенін әлі ажырата алмай отыр.

Тесіліп қарағасын көзі талды ма, жас әлде, шынымен, келді ме – жанары суланды.

– Қазығұрт кеткен кімнің өтреті?

Голоножкин «екі елі ауызға бес елі қақпақты» көрсетіп, аузын басты. Төрехан аққұйқа бастағы ақ жібек орамалмен көзін сұртті де, ұқтым дегендей, басын изеді. Сен пақырдың қолыңда тұрған не бар? Шауып бар да,

қырып кел, мырзаңа сен де бір, келтек те бір. Келтек болғанмен, бесатарың бар төбетсің-ау, сен шірік...

– Әй, – деді Төрехан кенет, – жанарың шынылау немесің ғой. Қарашы, Қазығұрттың төбесінде құзғын бар ма?

Голоножкин басын шайқайды.

Сонда бірақ не істемек?

Ауылдағы сойыл соғар дәрмені бар жігіт-желең мен отағасын Қыземшекке аттандырып, жүз үйлі ауылдың қатын-қалаш, бала-шағасына өзі бас боп қалғалы бері каратель отрядтың ат тұмсығын кеудесіне, әйтеуір, бір тірерін Төрехан біліп те жүрген...

Осы өлкенің өткен-кеткенінен біраз хабары бар, талай жаугершілікте талай атты зорықтырып, мықтымын деген талай босқынның бұғалығына қанжар жүгірткен кәрікөз шал шау тартқан мына шағында, азалы елдің ендігі өксігін көтере алмасын қатты байқап еді... Сөзі өтерге сөзін салды, қорқарына, қорқауына қамшы жұмсады, ақырында, аттанған қолдың артын бағып, карательдің қарауылында жалғыз қалудан да бас тартқан жоқ. Оның үстіне осы өткен сенбіде бір топ қыз-қырқынды Қыземшекке тағы аттандырып қайтып келе жатқан бетте, кездейсоқ кезіккен отрядқа он жігітпен тосыннан тиісіп, жез жағалы біреуін алып қашқаны тағы бар. Ойлап қараса, осы қимылы тұшынуға, әсіресе, тұрғандай екен. Енді Қыземшектегі азғана қолдың басшылары қыбын тауып, қимылдай алса, бір отряд емес, осы төңіректегі бар отрядпен шарт қойып, шалқалап сөйлеуге мүмкіндік алмақ. Мына жалаңаяқтан шым-шымдап сөз тартып отырғаны да осы: Алла жазып, құтыла қалар күн болса, каратель отрядтың қадау-қадау бекіністерін Өтеп пен Мұқағалиға айта да бармақ еді. Оларды да бірақ қолын қартаға малып қарап отыр деп ойламайды. Бұл өңірдің жетелі қазағы алдын кеспейтін мына Созақ үстіндегі Мәлік батырға кісі шаптыру керектігін қай бір күні Өтеп те айтып отырған.

– Шаптырса, құба-құп, – деді Төрехан. Жер шалғай болғанмен, намыс шалғай, көңіл шалғай емес, Құдайға шүкір. Біріксе, тізе бірігер, бірікпегеннің өзінде ұран қосылса, аз боп па?!

– Құлыным-ай! – деді сонсоң Төрехан есіне баласы келіп түсіп кетіп.

Көшелі жігіт боп өсіп келе жатқан баласына мына сойқан қатер болмаса, игі еді деп отыр...

(Жалғасы бар)

Батсайы – қалың жібек.

Бердеңке – XIX ғасырда орыс армиясының қарулы күшінде қолданылған шағын калибрлі винтовка. Калибр – мылтық пен зеңбірек ұңғысының кеңдігі, диаметрі.

Жаңбырлық – жылқының сауырындағы ойыстау тұсы, суағары.

Зайыр – айқын, анық.

Итсигек – тамыры жуан, көп жылдық, жартылай бұталы өсімдік.

Қаринат (діни) – қира'әт – Құранды түгелдей немесе оның жеке бөлімдерін белгілі бір рәсімге орай жатқа айту; Құранды мәнерлеп оқу.

Құдауанда – Құдай тағала; О, Құдай.

Мәлін – сырт пішіні үй мысығына ұқсас, кішірек аң.

Намы (көне) – 1. Арғы тегі, негізі; 2. Ат, есім.

Салқар уәлаят – салқар – кең, мол шалқар; уәлаят – аймақ, өңір.

Сапиян – ешкі терісінен жасалған былғарының ең сапалы түрі.

Сере – бір сүйем ұзындыққа тең.

Сүбе – қабырға етегіне біткен, майлы, қалың ет.

Трашпеңке – жеңіл қорапты екі-үш адамдық жеңіл арба.

Шабыр – ала-құла, ойдым-ойдым.

Әдебиет теориясы

Әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы.

Әдебиет – ардың ісі, сын ақиқаттың айнасы деп қабылданады. Әдеби сын көркем шығарма мазмұнындағы жазушының шындықты жеткізу шеберлігін талдап, жетістіктері мен кемшіліктеріне баға береді. Сыншы белгілі бір шығармаға талдау жасау барысында әдеби дамудың бағыт-бағдарын айқындап, ақын-жазушының образ жасаудағы, оқиғаны суреттеудегі сөз қолданысы мен көркемдік ерекшеліктерін түсіндіреді. Шығарманың эстетикалық мәні мен тәрбиелік маңызын анықтайды, идеясы мен сюжеттік оқиғаларды құру тәсілдерін жан-жақты қарастырады. Жазушының сұлулықты суреттеу ерекшеліктеріне де мән береді. Қаламгер туындысының бүгінгі қоғамға ықпалы мен болашаққа қызмет етуі тұрғысынан зерттеу жасайды.

Метонимия, алмастыру (грек. *metonymia* – қайтадан амау) – троптың (құбылтудың) бір түрі. Өзара байланысты балама ұғымдарды қол-

дану, құбылыс орнына оның ерекше қасиетін көрсету. Метафорада астарлы, ауыспалы мағына екі нәрсенің ұқсастығының негізінде туатын болса, ал метонимияда олардың бір-бірімен жалғастығы, байланысы негізінде туады. Әйелді – «ақ жаулық», әскерді – «қол» (қалың қол), малды – «тұяқ» («қара тұяқ қырында жатпас»), бүркітті – «ақиық», «мұзбалақ», қылышты – «наркескен» деуі осыны көрсетеді. Метонимия – бір нәрсемен екінші нәрсені алмастырып айтудың өте ұтымды тәсілі. Мысалы, әскерді «қол» деудің өзі әншейін айтыла салмаған, әскери адамның қарулылығын, күш көрсете алатынын, қорғаушы бола алатынын осылай айту арқылы бірден-ақ аңғартып тұр. Метонимия сөз образдылығы мен ойды ықшамдау мақсатында қолданылады.

1. Жазушы Асқар Сүлейменов туралы не білесіңдер?
2. 1916 жылғы оқиғаға байланысты қандай тарихи шығармаларды оқыдыңдар?

1. 1916 жылғы оқиғаларды суреттеген шығармалар қай жанрға жатады?

1. Хрестоматиядан шығарманың жалғасын оқыңдар.
2. Повесті оқи отырып, өздерің түсінбеген сөздерді іріктеп жазыңдар. Төмендегі сілтеме бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар. <https://kazakh.academic.ru/>
Олардың арасында көркемдік құрал ретіндегі сөздер болуы мүмкін екеніне де мән беріңдер.
3. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Повеске тарихи және көркем құндылығы бойынша талдау жасаңдар.
2. Шығарманың оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдендер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

3. Авторлық идея және авторлық бейне қалай көрінеді?

1. Повесть тақырыбы мен идеясы қандай ой салады?
2. Туындының тарихи және көркемдік құндылығын тұжырымды түрде жазыңдар.
3. Топқа бөлініп, тарихи және көркем құндылықты дәйектейтін үш аргумент табыңдар.

1. «Бесатар» повесінің тарихи және көркемдік құндылығы туралы әдеби сын жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Қарсы алдынан түйе жүн ақ шекпен киіп, Қарала мінген аққұба шалды көрді. Иноземцев, сосын, иығын түсіріп, бір қадам алға шықты да: – Ассалаумағалейкүм, – деді.

Тізгінді қоя беріп, қос қолын қабат ұсынды да, Қараланың үстіндегі құндыз бөрік шал мұның алақанына екі бүктеген қамшысын сұқты. Қазақтардың сәлем үстінде сілкілеспесін білетін Иноземцев қамшыны жеңіл ғана қысты да, қоя бере салды.

Сұрақ: Автор осындай суретті көз алдымызға келтіргенде, нені айтқысы келді? Түйе жүн шекпен киіп, Қарала мінген аққұба шал кім? Ол не себепті Иноземцевтің сәлемін дұрыс алмады.

а) Иноземцев ат үстінде тұр, сондықтан шалдың қол беріп амандасуға мүмкіндігі жоқ.

б) Қамшы – қасиетті құрал, сол себепті жазушы осындай ерекше амандасудың жолын көрсеткен.

с) Аққұба шал – Төрехан; оның қамшыны екі бүктеген күйі амандасуы Иноземцевтің сәлемін қабыл алмағанын білдіреді.

2. Төтем шалқасынан, мен етпетімнен ұмар-жұмар ұшып түстік. Алдымен төтем тұрды, беліндегі құлаш жарым батсайы орамалын шешіп, топырақ жұққан қарақұсын сұртті, бірақ үсті-басын қағынған жоқ. Сонсоң батсайы орамалды беліне қайтадан байлап жатып:

– Бар, – деді. – Бар. Бір Құдайға тапсырдым, қайтейін.

Мен бауырына қыса ма деп, осылай ұмсына беріп ем, қыспады.

Мен қаба сақалдың алдына түсіп, шығып кеттім.

Сұрақ: Автор бұл үзіндіде нені айтқысы келді?

а) қарттың мінезінің қаттылығын.

б) ұлын қиын шақта көңілі босамау үшін және рухын сындырмауын ойлаған себепті бауырына тартпады.

с) Шығармада екі кейіпкердің де құлағаны айтылған.

3. Іркілдек сары бетін шешек шұқыған кексе солдат түсер-түспесте жетелеп кетіп еді, барған бойда отқа қойса, қызылмай боп та қалған шығар.

Сұрақ: Солдат нені жетектеп кеткен, отқа қоюдың қажеті қанша болды? «Отқа май қою» деген нені білдіреді?

а) Солдат атты жетектеп, жем-су тұрған жерге апарған болуы керек.

б) Солдат тура мағынада отқа қоюы мүмкін, себебі ол ат тұтқындардың аты.

с) Солдат атты алып, шөбі көп жерге жіберді.

4. Күндізінде жалғыз сиырға соқа жегіп, былқылдақ жердің арқасын қасып, кешінде шөжім көйлек-дамбалдың ышқыры мен қолтығынан көк ала бит аулап отыратын –қалың мұжық, мұңлы мұжықтың аза бойыңды қаза тұрғызар зарын естігенде, әкесі айтқан, «Сасық қазақтың мақалын көрдің бе?» – деп, кекетіп айтқан бес сөз есіне түсті: ит тойған, ер туған жеріне...

Сұрақ: «Шөжім» деген не?

а) Жылы киім

б) Арзан мата

с) Қызыл мата

5. Кешелі бері бөтен ауыл, бөтен иіске үйрену керек еді, бұ жолы бірақ, ышқынып оқыранды. Қолтығына жат қол жүгіріп, күлте кекілін жат саусақ уыстағандай екен. Сонсоң көкпар түскендей дүңк етіп, мақау дыбыс шықты да, іле үзеңгінің шыңылы естілді.

Сұрақ: Күлте кекіл деген қандай болады?

а) Келте, қысқа

б) Көк түсті

с) Жылқының сәндікпен тарамдалған қалың, тығыз қыл будасы

Оқушы күнделігі

Осы кезге дейін 1916 жылғы оқиға туралы білгендеріңе Асқар Сүлейменовтің «Бесатар» повесі қандай ой қосты? Осы туралы жазыңдар.

Ғаламтор

1916 жылғы оқиға туралы хабарларды тамашалаңдар, сыныпта пікіралысу ұйымдастырыңдар.

ШАШЫЛЫП ТҮСКЕН ТІРКЕСТЕР

Өтірікті кешіруге болады, тек ақтауға емес.

Экономикалық қауіпсіздіктің мәселесі, ең алдымен, ұлттық қауіпсіздік мәселесі.

Ең терең идеялар – қиын идеялар.

Білмеген мін емес, білместікке көнген мін.

Шын режиссура – жүрек сияқты. Соққаны білінбейді.

Ұяла алмаған адам – өлік.

Сөз – құлын да, ой – жылқы.

Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі – дос «жауы» – Абай. Қалғандары – қас жауы.

Мінсіз шығарма жазу оңай. Қиыны– ғұмырыңды мінсіз шығармаға айналдыру.

Тірлік кешкен адамның сол тірліктен алып кетері – жат тізені кеудесіне шығармау.

Өмір өнер болғанда, өнер – өлшем. Өнер өлшем болғанда, өлшем – үнем. Ал үнем – тірліктің күре тіні.

Кем талант мүмкіндігінше, шын талант қалағанынша жазады.

(Асқар Сүлейменов)

I бөлім бойынша ТЕСТ

1. Кенесары тағы да ойға шомды.

«Абылайдың жолын қуу – бүкіл қазақтың басын қосып, үш жүзді билеу деген сөз.

Үш жүзді билеу – сұлтан атаулыны аяғына жығылтып, Әбілқайыр, Сәмеке, Нұралы, Бөкей, Серғазы, Уәли ұрпақтарын өзіне табындырып, барлық қазақты аузыңа қарату...

Қазақ елінің жаудан жерін, еркіндігін қорғау мен үш жүзге Қасым төре балаларының үкімін жүргізу – қазір бір тілек, бір мақсат. Ал осы тілек, осы мақсаттың орындалуына ең қолайлы кезең – бүгінгі кезең... Бұдан былай қарай мұндай сәтті кезең тумауы мүмкін. Россия патшасы, Қоқан, Хиуа хандықтары төрізді жауларымыз халықтың еңсесін мықтап тұрып бір түсіріп тастаса, қызба қанды қазақ қайтадан бас көтере алмайды.

Жоқ, бүгінгі күн – ең қолайлы күн...»

Кенесары енді қабағы қарс жабылып, өзінің қойған сұрағына шешім іздеп, ой теңізіне біржолата сүңгіді.

Кенесарының бұл ойлары қай көркемдік тәсілге жатады?

- A) Құбылту
- B) Шендестіру
- C) Монолог
- D) Пернелеу
- E) Градация

2. Роман оқиғасы бойынша, Алтыншаштың тұтқын болуына не себеп болды?

Бірінші Николай патша 1825 жылы 11 февраль күні, қазақша тауық жылы ақпан айының он бірінде Сібір генерал-губернаторы мен Орынбор соғыс губернаторына Сібірмен шектес қазақ секілді «бұратана» ұлттардың жас қыз балаларын қолға түсіруге жарлық берген.

- A) Ожар сатқан
- B) Сәмен ұстап берген
- C) Соғыс кезінде қолға түскен
- D) Біреуге алданып қалған
- E) Соғыс болып жатқан себепті ауылынан қашқан

3. Алтыншаш Сейтенге қалай туыс болып келеді?

- A) Жиені
- B) Қызы
- C) Алтыншаш – Тайжанның қызы, ал Тайжан – Сейтеннің інісі, яғни інісінің қызы, қарындасы
- D) Досының қызы
- E) Жауынгер қыз

4. Төрдегі – тырсиған домалақ ақ шал... Үкікөзденіп сәт-сәт жапақ ете қалғанда, ұстараның жүзіндей алмас сұр өткірлік байқатады...

Бұл қай кейіпкер?

- A) Сәруардың әкесі – Төрехан
- B) Крейгер
- C) Иноземцев
- D) Голоножкин
- E) автор өзін жазғаны

5. Елдің жарлық жайлы құлақтанғанына бүгін оныншы-ақ күн. Сорға туған байтақ даланың басқа түкпірлерінен әзірге хабар жоқ, ал бұл өңір болса, от тиген қалың қаудай жанып барады.

«Бесатарда» аталатын жер атауларының тізбегін белгілеңдер.

- A) Оңтүстік Қазақстан облысы, Сарыағаш, Түркістан
- B) Жамбыл облысы, Талас
- C) Шымкент, Қазығұрт, Түркістан
- D) Оңтүстік Қазақстан, Арыс
- E) Шымкент, Сарысу

6. Бір Сәруардан үш Сәруар тарағандай. Сәруардың бірі «Атыласың» дейді, бірі «Атылмайсың» дейді. Ал қалыс қалған мен, ол екеуінің қайсысына құлақ асарымды білмей, дал болдым.

Сәруардың бұлайша үшке бөлінуі қай кезде болған?

- A) 1917, 7 шілде, сәске
- B) 1918, 7 шілде, сәске
- C) 1916, 8 шілде, бесін
- D) 1918, 7 шілде
- E) 1916, 8 шілде, кешке

7. «Бесатар» повесінде бір тәуліктің оқиғасы суреттелген. Шілденің 7-күні сәскеде басталып, ертесіне, яғни 8-шілде күні бар оқиға аяқталады.

Бесін мен сәскенің айырмасы бар ма?

- A) Бесін – кешке жақын, сағат бестің шамасы, сәске түс мезгілі.
- B) Бесін – түс мезгілі, сәске кешке таман болады.
- C) Сәске – шаңқай түс, ал бесін – түс ауып, күн еңкейген кез.
- D) Екі сөз синоним.
- E) Сәске – намаз оқитын уақыт.

8. А.Сүлейменовтің «Бесатар» повесіндегі оқиға қай уақытта басталды?

- A) 1917, 7 шілде, сәске
- B) 1916, 7 шілде, бесін
- C) 1918, 7 шілде, сәске
- D) 1916, 7 шілде, сәске
- E) 1918, 7 шілде, кеш

9. С.Сейфуллиннің «Сыр сандық» өлеңі ұйқастың қай түрімен жазылған?

- A) Аралас ұйқас
- B) Шұбыртпалы ұйқас
- C) Шалыс ұйқас
- D) Егіз ұйқас
- E) Қара өлең ұйқасы

10. Шығарма бойынша, «Он бес қадымдай жүргенсін Крейгель қылышын суырды да, оны жерге қадады.

Крейгель маузерін ...ұсынды».

Көп нүктенің орнына тиісті сөзді табыңдар.

- A) Иноземцевке
- B) Голоножкинге
- C) Жапалақ сарыға
- D) Төреханға
- E) Сәруарға

II бөлім

ПАРАСАТ ПЕН ПАЙЫМ

Сөз ұғар ұрпағы бар ел бақытты. Ұғуға жарамды сөз қалдыра білген аға буын қадірлі. Ұрпақтар жалғастығын көзбен көріп жүрсек те, көңіл көзімен ғана байқайтын парасат пен пайымның атқаратын қызметі ерекше. Сол көзге көрінбейтін парасат пен пайым әдебиетте көркем дүниелер тудырып, ұрпақтардың саналы болуына қызмет етеді. Бұл – ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан қастерлі алтын арқау, сол нәзік тінді, ұлттық парасат-пайымымызды жоғалтпауымыз керек.

СМАҒҰЛ ЕЛУБАЙ (1947 жылы туған)

«Талантқа ең керегі екі нәрсе: еңбек және батылдық.

Смағұл Елубаевта осының екеуі де түгел тұтас. Өзге шығармаларын былай қойғанда, Смағұл аз жылдар ішінде үш роман жазды. Бұлар – күн демей, түн демей, ұзақ сарылған үлкен еңбектің жемістері.

Ал батырлыққа келсек, үш роман да («Ақ боз үй», «Мінажат», «Жалған дүние») қаламгердің қайсар батылдығынан, керек десеңіз, тіпті, батырлығынан туған».

(ҚР ҰҒА академигі Зейнолла Қабдолов)

Смағұл Елубай 1947 жылы Түрікменстандағы Шаржоу облысында дүниеге келген. Ол туған еліне, Қазақстанға 1961 жылы қоныс аударды. Қазақ мемлекеттік университетін, кейін Мәскеудегі сценаристер дайындайтын жоғары курсты бітірді. Сонан соң 1976-1992 жылдар аралығында «Қазақфильм» киностудиясында қызмет етті. Республикалық басылымдарға еңбек сіңірді.

Шығармашылығы. Жазушының «Ойсылқара» (1972), «Саттар соқпағы» (1975), «Жарық дүние» (1978), «Білте шамның жарығы», «Ақ боз үй» (1989), «Мінажат» (1994), «Жалған дүние» (2001), т.б. кітаптары жарық көріп, әдебиетке өз жаңалығын қосты. Жазушының туындылары ұлттық тарих, этнология, тіл, т.б. бірнеше сала бойынша маңызды. Мәселен, ҚР ҰҒА академигі Рымғали Нұрғалиев «Ақ боз үй» жарыққа шыққанда: «Роман көркемдігінің басты кілті – тілінде. Соны тілге тап болдық. Әңгіме етіп отырған аймақтың жері мен желінен, адамдар тіршілігінен пайда болған тіл шығармада өз орнын тапқан», – деп баға берген.

Смағұл Елубай шығармалары халқымыздың басынан өткен қиын кезеңдер – 1932 жылғы аштық пен 1937 жылғы репрессия туралы сыр шертеді. Кейіпкерлері арқылы ұлттық болмыс шынайы суреттеліп, көркемдік сапасы биік туынды ретінде бағаланды. «Ақ боз үй» романы «Қазақтың жүз романы» сериясына енді және бірнеше шет тілдерде де жарық көрді.

2005 жылы «Ақ боз үй», «Мінажат», «Жалған дүние» – үш роман топтастырылып, трилогия ретінде жарық көрді. Бұл трилогия туралы айтқан ҚР ҰҒА академигі Зейнолла Қабдоловтың пікірінде: «Алғашқы екі шығарма кеңес кезіндегі қазақ атаулыны шыбынша қырып кеткен аштыққа, қуғын-сүргінге, ату-асуға арналған. Тоталитаризм тұсында бұл тақырыпқа бару біздің жазушылардың ішінде, жас та болса, тек Смағұлдың ғана қолынан келді.

Николай Гаврилович Чернышевский жазушыдан оның шығармаларында суреттелген өмір құбылыстарына «үкім шығаруды» талап еткен, «Жалған дүниеде» сол талап бұлжымай орындалған.

Бұл – кешегі өткен қатыгез жүйеге шығарылған қатал үкім», – деп, лайықты баға берілген.

Шынында да, XX ғасырдағы тарихи оқиғаларды негіз еткен бұл трилогияны оқи отырып, кейіпкерлермен бірге қиналасың, олардың тағдырына сын айтқың келеді. Дегенмен жазушының бұл туындыны жазғандағы ойы – адамдардың тағдырын ойыншық еткен кеңестік жүйені сынау, қазақтың тарихына қиянат жасаған озбыр саясатты әшкерелеу. «Жалған дүниедегі» Хансұлу, Едіге саясаттың талқысына түсіп, ақырында, өмірден өтсе де, Үміт бар, қазақ қандай қиындықты бастан өткерсе де, осы кейіпкер арқылы қазақтың ұлт ретінде өлмегенін көрсетеді. Жазушы ащы көріністі суреттей отырып, қанмен жазылған қазақ тарихын қадірлей, қастерлей білуге үндейді.

«Ақ боз үй» романы бойынша «Қазақфильм» студиясы «Сұрапыл Сұржекей» атты екі сериялы көркем фильм түсірді. Бұл фильм Ашғабад, Анкарада өткен халықаралық кинофестивальдерде бас жүлдені жеңіп алды.

С.Елубайдың сценарийі бойынша «Қызыл отау» (С.Нарымбетовпен бірге жазылған, режиссері Қ.Қасымбеков, 1989), «Ай астындағы үй» (режиссері Б.Омаров, 1983), «Өтелмеген парыз» (Т.Әбдіковтің «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» (режиссері С.Жармұхамедов, 1983), «Батыр Баян» (М.Жұмабаев поэмасы бойынша, режиссері С.Тәуекелов, 1992), т.б. толық метражды көркем фильмдер түсірілген.

Жазушының «Ойсылқара» жинағына енген шығармаларында жануарларға қатысты айтылады, дегенмен оның да өзегіндегі асыл ой – гуманизм, қоғамды ізгілендіру.

«Смағұл Елубай – тамаша хикаяшы. Ол құбылмалы әлемдегі қарапайым жандардың бұрқақ сезімі мен қасіреті хақында қылнәзік түйсікпен жазады»¹, – деген америкалық аудармашы Сюзан Браунсбергер. Расында да, жазушының мұраты – халқына адал қызмет ету, Смағұл Елубайдың туындыларының қай-қайсысы да әлем әдебиетіне еркін енетін қуатты дүниелер.

ЖАЛҒАН ДҮНИЕ²

(Роман. Басы. Ықшамдалған)

Ерте ме, кеш пе, кім-кімнің де болмасын басына бір түсер осы күнді Хансұлу көптен күтетін. Бірақ... дәл осы биыл... осы жазда келе қояр деп ойламап еді...

Хансұлу ауыл сыртындағы сары селеулі құм төбе үстінде қолымен көзін көлегейлеп, «Әлгі бұзауы, құрмағыр, қайда кетті екен?» деп, аптап буып жатқан Сарытауқұм шағылдарына назар жіберіп тұрған. Қалай қараса да, Аспанмен астасып жатқан көз жетпес көкжиек. Мезгіл кіші бесін шамасы еді. Батыс Аспанға еңкейген шілде күнінің уыты қайта қоймаған шақ. Аспан тұста, сонау биікте күңіреніп айырплан барады. Төбедегі жайқын Аспан, бір қанатымен сонау көкжиекте ақ буалдырланып өркештенген Алатау жоталарын қымтап тұрған Аспан... кенет... шайқалып кетіп, төңкеріліп бара жатты. «Астапыралла!»

Хансұлудың көз алдында дүние шыр айналды да, өзі аяқ астындағы сусыма құмға сылқ құлап түсті. Көз оты жарқ етті...

Хансұлу бір шоқ сәуледей құйғытып, жадырай шаттанып, жеп-жеңіл сырғиды. Көл-көсір көлкіген осынау иман нұрынан сіміре сусындаған сусар жаны бір тамылжу рәуішті күй кешеді. Жан жусатар өуенге әлдилене

¹ Елубай С. Ойсыл қара. Өңгімелер мен хикаяттар. – Алматы, Раритет, 2004.

² Елубай С. Ақ боз үй. Роман-трилогия. – Алматы: Жазушы, 2005, 405–526-беттер.

елтиді. Ұйқысырап тербеледі. Сол әлди құшағында мәңгі қалқи бергісі келеді. Бірақ... кенет...

...Кенет осы шырын сәт... көрген түстей тез үзілді. Солқылдап басы ауырып жатыр екен. Өңі не түсі екені белгісіз... Өзі жерде жатыр. Ауырлап кеткен кірпігін әрең қозғады. Көз алдында жұлдызы быжынаған түнгі Аспан. Аспанды белдеулеп, шаңытып, жөңкіліп Құс жолы жатыр. Мөлт-мөлт етіп, тамып кетуге шақ тұрған жұдырықтай жұлдыздар. Өлі ұға алар емес. Өзіне не болып, не қойғанын ұға алар емес. Түні несі? Құм үстінде жатқаны несі? Өлі ме, тірі ме? Өңі ме, түсі ме? О, Жасаған!

Осылай мәңгірген дел-сал қалпы құм үстінде жата берді Хансұлу. Өлден уақта қыр астынан құмығып:

– Апа-а-а! – деген алыс айқай естілді. Қызы Үміттің дауысы. «О несі? Бұны айқайлап іздеп жүргені несі?»

Сансыраулы санасы еш нәрсені зерделеп ұға алар емес. Құм үстінде талмаусырап жатқан Хансұлудың біршама уақыт өткен соң, шым-шымдап есі кіре бастады. Алдымен есіне екінді әлетінде осы құмшағыл үстіне шығып, бұзау қарап тұрғаны түсті...

Жөпелдемде тілін кәлимаға келтірмек болды. Сөйтсе, тілі мүлдем икемге келер емес. Ауызында тіл емес, оның орнында бір жапырақ бірнәрсе жатқандай.

– Апа-а-а!!! – деген таныс айқай тағы шықты. Бұл жолы дауыс жақыннан, төбе астынан естілді.

– Апа-а-а! – дейді, мынау Түгелханның дауысы ғой. Ұлының дауысы. Ырсылдап жүгіріп келеді. Бір сұмдықтың болғанын Хансұлу сонда зерделеді. Өзінің о дүниеден қайтып келіп, қыр басында жатқанын сонда ұғынды.

Содан қыр басында ес-түссіз жатқан Хансұлуды ұлы мен қызы көтеріп, ауылға, ауыл шетіндегі үйіне алып келді. Қызы жылап жүр. Хансұлу үйге келгеннен кейін де есін жия алмай талмаурап, талықсып жатты. Бір кезде таңның о жақ бұ жағы болуы керек, аудан орталығынан үстінде ақ халаты бар, тапалтақ, шойын қара бала дәрігер келді. Білегін ұстап көрді. Қан қысымын өлшеді. Ине салды. Шеткерірек барып тұрған Түгелхан, Үміттер өзара бөсең үнмен күбір-күбір сөйлесті. Есін шала-пұла ұғып, тілден айырылып жатқан Хансұлу «Өңгіме төркіні бұны ауруханаға жатқызу болар» деп тұспалдап, Үмітке қарай басын шайқады. «Бармаймын» дегені еді. «Өлсем, үйімде өлейін» дегені еді. Дәрігер бала:

– Апа, қапаланбаңыз! Үміт төтейге дәрі қалдырып кетем... Ине салып тұрады. Көп ұзамай, тұрып кетесіз. Қорқатын түгі де жоқ! – деді бұны жұбауратып. Хансұлу бас изеді.

Біраздан соң әлгі тамырға салынған дәрі дариын деді ме, кім білсін, манағы зілдей басы жеңілдеді...

Өттең, бұл ажал осыдан небары екі, үш жеті бұрын неге келмеді екен! Екі-үш жеті бұрын ғой, Хансұлу мүлде қабақ шытпастан-ақ, «Ей, Алла, осы бергеніңе шүкір, енді алдымнан жарылқай гөр!» деп, жазмыштың бұл бұйрығына қол қусырып, мойынсұнған болар еді. Өйткені Хансұлудың осыдан екі жеті, небары екі жеті бұрынғы өмірі мүлдем басқа еді. Хансұлу ауыл шетіндегі өзінің екі бөлмелі, кішкентай қызыл шатырлы үйінде, азын-аулақ қой-сиырына ие болып, жұрт қатарлы жайбарақат қоңыртөбел тірлік кешіп жүріп жатқан...

Қырық жылдан бері көз жазып қалған Шегесі – Құдай қосқан қосағы. Шеге 1944 жылы «халық жауы» болып үшінші рет ұсталғанда, Түгелхан – он үште, Үміт сегізде қалды. Шеге кетерде артында қалған қос қарашығы бүгінде өсті, өнді, жетілді. Түгелхан астына машина мінген, бала-шағасымен сонау Алматыда тұратын дардай бастық болды. Тірі жесір Хансұлудың баласы сондай үлкен дәрежеге жетті. Жалғыз-ақ Үмітінің бағы жанбады. Байғұстың бас қосқаны араққа салынып, өзін де, өзгені де, қажытып жүріп, ақыры, өз мойнына өзі жіп салып, асылып өлді. Хансұлу күрсінді. Бұндай сұмдықты кім көрген?!

...Хансұлу күрсінді. Сөйтіп, Үміті сәбиін құшақтап, жас басымен жесір қалды. Хансұлуда бүгінде, Құдайға шүкір, 3 немере бар. Түгелханнан – екеу, Үміттен – біреу. Олар да ержетіп, қылтиып өсіп келеді. Бүгінгі қуаныш-қызығы – солар. Көз жұмсам, алдымнан о дүниеде Шеге шығар деп ойлайды. Өлімнен қорықпайтын себебі де сол. Шегені көру – арман. Тілде-су – арман. Байғұс Шеге бұған тапсырып кеткен көзінің ағы мен қарасындай ұл мен қызын сұрар-ау, алдымен. Сонда Хансұлу сөйлер-ау! Шегеден айырылғалы бастан кешкен сұрапыл заманды, жесір басына түскен ауыр күндерін ақтарып айтар-ау! Бәрін айтар-ау. Түгелхан мен Үмітін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, сүйрелеп жүріп, қалай өсіргенін, адам еткенін жыр қылар-ау.

Өстіп, Шегеге айтар жыр-сырын көкейде тоқып жүргенінде, осыдан екі жеті бұрын Хансұлудың өмірін астан-кестен еткен бір оқиға болды.

Бұл оқиға Сарытауқұм етегіндегі кішкентай Аққұм ауылы үшін де осал жаңалық емес еді.

Қазақ «Ұзынсары» атайтын шілде айының дүниені қуырған күні нарттай қызара толықсып, батыс көкжиекке қонғалы тұрған шақ еді. Бұндай кезде ауыл адамдары өрістен қайтқан мал алдына шығып, өріп сыртта жүретін әдеті. Хансұлу да сол күні кешкісін күйбеңдеп есік алдында жүрген.

Сонау түстік түс ауыл алдындағы сары жазықты көлденең кесіп өтіп, қайыстай созылған «Алматы – Қарағанды» тас жолының бер жағында ауылға қарай бейуақта біреу келе жатты жалғыз шошайып. Қолында – шабаданы. Өлгінде өткен автобустан түсіп қалған жолаушыға ұқсайды. Күн уясына қона бере, өлгі жалғыз жолаушы ауыл шетіне де ілікті.

Ауыл дегеннің өзі күйкентайдың ұясындай бір кеңшардың бөлімшесі ғана. Жалғыз құмсақ көшенің екі жағына шашырай қонған жиырма шақты үй. Хансұлудың үйі сол жалғыз көшенің арқа тұсында, шағыл жақ шетте.

Жолаушы сол Хансұлудың үйін тура бетке алып келеді. Аулада, тас ошақ маңында, қазанда қайнаған сүтті сапырып Хансұлу тұрған. Жүрегі су ете түсті. «Әй, мынау Түгелхан ғой!»... деп. «Әй, ол бүйтіп ауылға жаяу келмейтін еді ғой! Бастық баласы ылғи есік пен төрдей «Волга» мініп келуші еді ғой!»

Кешкі алакөлеңкемен үйіне жақындай берген жалғыз жаяуға Хансұлу шұқшия қарап тұр, өзі, шынымен, Түгелхан ба деп. Сөйтсе, дәл өзі! Түгелхан! Қолында – шабадан.

Хансұлудың іші шым етті, бір жаманатты сезіп.

Жасы елуді алқымдап қалған Түгелханның соңғы жылдары бұлтиып қарны да шыға бастаған еді. Әйтпесе, жастау кезінде бойшаң, сылыңғыр қара, тура айнымаған Шегенің өзі еді. Бастық болғалы бері қысы-жаз иығынан костюмі, мойнынан галстугі түспейтін. Бұ жолы... Бұ жолы соның біреуі де жоқ. Үстінде шолақ, жеңсіз боз жейде. Шалбары да жырық-жырық тәрізді... Алакөлеңкеде жақындай берген баласының тісі жарқырай күліп, сәлем берді. Амандық-саулық сұрасқанда байқады. Түгелхан аздап ішіп алыпты...

Түгелхан есік алдындағы сәкіге сылқ түсіп отыра кетіп, көлдей орамымен бет терін сүрткіштеді. Баласының түріне шоши қараған Хансұлу:

– Ие... Амансыңдар ма?... – деді ішкі сезігі дірілдеген дауысынан сезіліп, үрпиіп жанына кеп, тізе бүге беріп.

– Апа! Бір шай болса! Шөлдеп келдім... – деді Түгелхан шешесінің қадалған сұғынан тайсақтап.

Сөйткенше, іргелес тұратын Үміт те жүгіріп жетті. Ағасының келгеніне қуанып, дөңгеленіп жүріп шай қамдады. Үміт үшеуі оңаша жайылған дастарқан басында тізе бүккеннен кейін ғана Түгелхан шешесі мен жалғыз қарындасына болған жайдан қысқаша хабар берді...

– Ажырастық, – деді қысқа ғана, кеседегі ыстық шайдан еңкейіп сораптай беріп, жүзін көтерместен. – Партиямен де, қызметпен де қоштастық...

Осындай бір сұмдықты есітерін бұлар ол айтпаса да, іштей сезіп күтіп отырған. Хансұлу мен Үміт – екеуі отырған жерлерінде қалшыып, тас мүсіндей қатты да қалды. Ауыздары аңқиып қалған, не айтарын білмей. Түгелхан бұлардың жан дегендегі жалғыз тіректері еді. Аtpал азамат, білдей бастық Түгелханның басына бұндай сорақы күн туады деп кім ойлаған?! Түгелхан 5-6 жылдан бері Алматыдағы машина жөндейтін АТС деген стансаның бастығы еді...

Шай үстіндегі әңгіме осымен бітті.

Сол күннен бастап Түгелхан ішкі бөлмеде оңашаланып алып, тұрмастан бір жеті жатты. Арақ сұрап, бұлардың зықысын шығарды. Сегізінші күн дегенде барып, басын көтеріп, көнектей болып ісіп кеткен бетін жуып, қалқиып есік алдына шықты. Сылынып жүдеді. Қарны да тартылды. Кешкі салқынмен енді дала кезіп, жалғыз өзі беталды қаңғып кететінді шығарды. Бүгіндері Хансұлу мен Үміт оған арақ тауып беруді қойған. Бірақ Түгелханға ол да ем болмады. Түнделетіп бір жақтан ішіп келетінді шығарды. Қайдан табатынын білмейсің. Ақыры, Хансұлу мен Үміт «Бұ қайдан ішіп жүр екен?» деп, оның ізін аңдуға кірісті. Сөйтсе, Түгелхан ауылдың тай шаптырымдай бір бүйіріндегі қауын-қарбыз егетін Югай дейтін кәрістің егінжайындағы «Бичтерге» қосылып алып, жұмыс істеп, кешкісін со жерде ащы судан татады екен. Бір күні түн жарымында үйге үстіндегі шолақ жең жейдесі жыртылып, түрі әлем-тапырық болып, шала мас күйде оралды. Өлдекімнен таяқ жегені көрініп тұр, оң жақ қабағы іскен. Хансұлу, Үміт – екеуі сол түні Түгелхан кешігіп келмегесін, «ахлап-ухлеп» шыдай алмай, іздеуге шыққан. Егінжайға барар жолда Түгелхан бұларға қарсы жолықты. Бұлғақтап келеді. Хансұлу зарлана жөнелді:

– Сорлы болған балам-ай! О заман да бұ заман әйелімен ажырасқан жалғыз сен бе едің?! Не болды ... соншама салың суға кетіп?! – деп, келіп баласының оң қолтығынан сүйеді. Үміт те мұрны бырсылдап, жыламсырап, ағасының сол қолтығынан демеді.

Сөйтіп, Хансұлу мен Үміт мынадай бейшара күйге түскен Түгелханның қырсығынан бүкіл ауыл алдында жер болды. Қорлыққа иленді.

Қараңғы үйде тілі байланып жатқан Хансұлудың қос самайын сызып, жып-жылы жас ақты. Ішін жалаған өрт күрсінгенде, аузынан жалын болып шықты. «Көрмегенім осы еді енді!» деп, көкірегі қарс айырылды. Бұған дейін Хансұлу, байғұс, жас ұлғайып, күш қайтып, төрінен көрі жуықтаған шақта, іштей Аллаға шүкіршілік етер еді. Соңында азамат болған ұлы Түгелхан қалып бара жатқанына шүкіршілік етер еді. Шегеден тараған азын-аулақ ұрпаққа бас-көз боларлық азамат емес пе! Енді сол жал-

ғыз тірегі сынғандай. Күйреп опырылғандай... Шегенің сонау аштық-жалаңаштық жылдары, одан кейінгі сталиндік қуғын-сүргін, соғыс жылдары талай шайқалған, шайқалса да, шағылмаған шаңырағы ел аман, жұрт тынышта өстіп опырылып ортасына түскені ме?! О, Жасаған!!! О, құдіреті күшті Құдайым! Бұған не шара? Енді көрмегені осы ма еді! Енді қайтіп, қалай ғана тыныш көз жұмар? Ана дүниеде жолын тосып жүрген Шегеге не айтар? Не деп барар?

Көзі қабырғадағы беті әйнектелген төрткүл жақтаудағы суреттерге түсті. Оның ішінде де бір томпиған қыз бала суретіне ерекше қадалды. Бүгінде Алматыда институтке сын тапсырып жатқан немересі Бөпенай. Анау Бөпенайдың бір жастағы суреті, балапандай талпынып отырған. Қаршадайынан бауырына басып өсірген осы қызы дегенде, Хансұлудың шығарға жаны жоқ.

«Байғұс, балам-ай! – деп, қамыға бастады Хансұлу, – Алматыдағы арқа сүйер жалғыз ағанның түрі мынау. Жат қалада басыңа жалғыздық түсіп, жылап жүрмесең етті? Түгелханның бұлай боларын білгенде, әжең сенің жағдайыңды Едігеге табыстар еді ғой... Туыс болмаса да, Хансұлудың туған қайнысындай болып кеткен, баяғы Балқия мен Бұлыштан қалған жалғыз тұяқ, бүгінде белгілі жазушы Едігеге айтар еді ғой! Өттеген-ай... «Сенің жолыңда өлсем, арманым жоқ» дейтін әжеңнің түрі мынау...»

Суреттегі немересіне қарап, Хансұлудың көңілі бұзылды. Қамықты. «Енді әжең сені қайтып көре ала ма, жоқ па!» деп.

Ойы осы жерге жеткенде, көмекейіне лықсып келіп, кептеліп қалған өксікті ірке алмады. Көз жасына ерік берді. Абырой болғанда, үйде өзінен басқа жан жоқ еді. Соңғы күндері көкірегін езгілеген ауыр шеменді өстіп көз жасымен жуып, еріткендей болды. Жаны жусап, біраз шер тарқатты.

Өлдекім терезе алдынан жүгіріп өтті. Тауықтар қыт-қыттады. Ауыл шетінде, аулағырақта трактор тарылы естіледі.

Хансұлу жүзін қызыл шүберек перде тартулы тұрған терезеге бұрды. Мезгіл қай шама екенін белгісі келген еді. Бірақ терезе шүберегі тартулы тұрғандықтан ба, мезгілді топшылай алмады. Төсек тартып жатқалы бері Хансұлу күн мен түннің есебінен жаңылған еді. Мезгіл шамасын әлсін-әлсін пысықтап жүретін әдетінен айырылып қалған еді. Оған қоса, осы күндері Хансұлудың өзі бір бөлек әлем де, өзге дүние бір әлем тәрізденіп, араға жік түсіп, екі бөлініп қалғандай. Тіптен, тыстан жеткен үндердің өзі әнтек доғалданып, аулақ, жат дүниеден күңгірлеп естілетіндей. Тоқтаусыз, тіршілік көпші толассыз жөңкіліп жатқан сырт дүние мен Хансұлу арасында бір жұмбақ перде тартылған. Хансұлу үшін бұл бір тың құбылыс еді. Кеше ме, алдыңғы күні ме, осы ауылдағы замандастары көңілін сұрауға келді. Есінде

қалғаны тек – ішінде құрдасы Қозбағар, бөйбішесі Тәттібала бар, бір-екі кемпірдің келгені. Олар не айтып, не қойғаны есінде жоқ. Тек төсек тартып жатқан бұған қадалған көздерінде, әйтеуір, бір жанашырлық, аяу-есіркеу болғаны есінде. Күнде көрген жерде шүйіркелесе кететін, қалжыңдаса кететін осынау қатар-құрбы жандармен Хансұлу тілдесе алмады. Тілдеспек тұрмақ, өңі не түсі екені белгісіз, тірі не өлі екені белгісіз, бір екіталай халде жатты. Жер басып жүрген ол жандармен бұның арасында бір белгісіз перде тұрды. Қолсозым жердегі құрдасы Шонай мен жағалай отырған кемпірлер Хансұлу үшін бір алыс, қол жетпес қиянда отырған жандардай еді. Олар тіл қатса, өзге бір іргесін жырақ салған дүниеден тіл қататындай. Назар салса, өзге бір дүниеден назар салатындай...

Қазір бөлме іші, тіптен, төңірек-әлем ауыр, марғау тартып, дел-сал тыныштық құшағында. Құлаққа ұрған танадай жым-жырт...

...Боздап бір жылағысы келді Хансұлудың...

* * *

– Апа!

Хансұлу өнтек дір етіп, көзін ашты. Қайда жатқанын демде ұға алмай, электр шамы жағулы тұрған бөлме ішіне тосырқап, алара қарады. Үй ішінде тысырсыз қозғалып, жалғыз Үміт жүр екен. Дастарқан жайып, шай жасап қойған. Қалампыр салған үнді шайының жұпар иісі бұрқырайды.

– Апа! Кеш түсті... Шай жасап қойдым! – деді Үміт көдуілгі сынық қалпынан сәл жадырағандай...

– Апа! Ұйықтап алдың-ау деймін!...

Хансұлу бас изеді. Назары қабырғадағы Бөпенайдың суретіне түсті. Жанары боталап, суреттегі қаршадай қызына қадалды. Апасының не ойлап жатқанын Үміт ұға қойып:

– Апа! Қызың жаңа телефон соқты, – деді, дауысынан бір жылы лебіз сезіліп. Хансұлу Үмітке қарай қалды.

Қара торы, қағылез Үміттің тісі жарқ етіп, езу тартты.

– Апа! Сүйінші! Қызың бір емтиханнан аман-есен өтіпті. Едіге ағасы көмектесіпті.

Хансұлу:

«Құлыным-ай!» – деді іштей күбірлей елжіреп. Қуанғанынан көз жасы бұрқ етті.

– Қызың пысық қой, апа! Едіге ағасының үйін өзі тауып барыпты! – деді Үміт дауысы әдеттегіден көтеріңкі шығып.

Хансұлу ерні күбірлеп, қабырғадағы Бөпенайдың суретіне елжірей қарап, іштей езіліп, айналып-толғанды.

Үй ішінде томсара қалған тыныштықты сыртта «гүрр» еткен мотор үні шайқады. Үміт елең етіп, сыртқа құлақ түрді. Өлдене «дүрс» етіп, іле сыртқы есік сықырлап ашылды.

– Біреу келді ғой... – деп, Үміт күбір етті. Хансұлудың көзі – есікте. Сөйткенше, төргі бөлме есігі де ашылып, дембелше бойлы, ақ сары, сұйықыл шашты Едіге кіріп келе жатты. Хансұлу «Палуан» деп атайтын жазушы қайнысы – Едіге. Үміт қуанып кетті:

– О, аға, сәлем бердік! Астапыралла, кімді айтсаң, сол келеді деген...

Жұқа өңіне лып етіп қан жүгірген Едіге:

– Ассалаумағалайкүм! – деп, бөлме төрінде төсек тартып жатқан Хансұлуға қарай беттеді. Иығында сөмкесі. Өзімен бірге бөлме ішіне жағымды бір өтір исін ала келді.

Хансұлу қонаққа жүзін бұрды. Кішкентайдан көз алдында өскен, бүгінде Алматыда тұратын, кітап, кинолары шыққан жазушы қайнысының келгеніне риза болып, оның ұсынған қолын алақанында мейірлене қысып ұстап, босатпай, біраз тұрып алды. Едіге:

– Оу, жеңеше! Жатып қалғаныңыз қалай!... – деп, өзімсіне даудырлап, қасына келіп, тізе бүкті. Хансұлу көзіне жас алды. Ерні күбірлеп, бір нәрсе дегісі келді. Бірақ тілі жуыспады. Апасының сөйлей алмай жатқанын сезе қойған Үміт сөзге араласып:

– Апам сөйлеуге қиналады. Бірақ естиді... – деді. Жұмсақ қоңыр көзіне ой тұнған Едіге аз үнсіздіктен кейін:

– Құдай сақтасын... – деді баяу ғана. – Жеңеше, қамықпаңыз! Өлі-ақ тұрып кетесіз!...

Хансұлу «Әй, қайдам!» дегендей, болмашы ғана бас шайқады. Жаулығының бір ұшын көзіне апарды.

Едіге сырбаз жеңгесі Хансұлудың мына мүшкіл күйін көріп, өзінің де көңілі босағандай болды.

– Жеңеше! Сізді қалаға алып кетуге келдім... Дәрігерге қаралу керек! – деді қонақ, үй ішіне жігер, қайрат бере сөйлеп. Едігенің бұл ұсынысына біршама үнсіздіктен кейін Үміт жауап қатты:

– Оған... көнбей жатыр ғой, – деді.

Едіге таңырқап, алдымен Үмітке, содан кейін Хансұлуға қарады. «Асылдың сыры кетсе де, сыны кетпейді» деген. Жасы жетпіске жетсе де, Хансұлудың ашаң, сопақ жүзінен жұмсақ балқыған иман нұры төгіледі. Табиғатынан сұлу да тұнжыр, саналы қарақат жанары, әлдебір тұңғыыққа

қадалып қарайды. Өлдебір айқын болашақты көріп тұрғандай, ақырын ғана бас шайқады. Емделу жайлы Едіге ұсынысына берген жауабы еді. Төсек тартып, тілден, әлден айырылып жатса да, Хансұлудың көңіл көзі ұзақты көріп, қиянды шарлайтындай. Едіге еңсе көтерді.

– Жеңеше! Мынау қайыңыздың сізге шетелден әкелген базарлығы, – деді, үй ішінің шырайын табан астында өзгерткен бір сүйкімді жаңалықпен. Сөмкесіне қолын тығып, бір көгілдір сусыған жібек матаны алып, Хансұлудың жанына қойды. Содан кейін шай қамдап жатқан Үмітке бұрылып:

– Мынау, Үміт, саған! – деді. Бет ұшына қаны теуіп, күліп жіберген Үмітке бір қызыл ала жібек орамал ұсынды.

– Рақмет, аға! – деді, Үміт байғұс сусылдаған жібек орамалды нәзік сипап. – Шетелден келдім дедіңіз бе, аға?

– Иә, Чехословакиядан... – деді Едіге.

Сыртқы есік сықырлады.

– Ағам болар, – деді Үміт.

Төрде малдас құрып, маңдайы жарқырап отырған Едіге есік жаққа елеңдеп, біртүрлі үрке қарады. Едіге Түгелханның отбасында болған жағдайдың шет жағасын есіткен-ді. Түгелхан ауылға жүрерінде, бұған телефон соғып, болған жағдайдан хабар берген-ді. Бала күннен қатар өскен досының басына түскен бұл жағдай Едігеге төбеден жай түскенмен бірдей болды. Аидадай кісі қызығарлықтай келіншегі бар, Жапекемдей қайын атасы бар Түгелханды, жастайынан бастық болып, астына машина мінген Түгелханды, Едіге ғана емес, жора-жолдастары түгел басына қона салған сол байлық, қызмет, бақытты бұлар іштей қызғанатын да.

Міне, сол Түгелхан есік алдында тұр. Шашы ұйпа-тұйпа, көзі кіртіген. Мына тұрған әпенді бұрынғы оқтау жұтқандай, тіп-тік жүретін бастық Түгелхан дегенге кім сенер?!

– О! – деді табалдырықтан шайқалып аттай берген Түгелхан. – Сәлем!

– Сәлем, Түке! – деді Едіге, Түгелханның сықпытындағы сұмдық жат, жаман өзгеріске тіксіне қарап. Түгелхан бұның ұсынған қолын ұстай беріп, еденге кескен томардай сылқ түсіп, отыра кетті. Үстінен тер, арақ иісі шықты. Қанталаған қысықтау өткір көзінде бір жат ызғар бар.

– Қалай? – деді Едігеге біртүрлі шекесінен оқшия қарап. Кешегі қарны бұлтиған Түгелханның орнында, қап-қара боп күнге күйген, көзге қораштау, мыжырайған біреу отыр.

– Шүкір... – деді Едіге, төмен қарап, өзінен-өзі бір ыңғайсыз күйге түсіп. Үй ішіне тараған бір тоң-торыс халды, тағы да Едіге болмаса, басқа ешкім сейілте алар шамасы жоқ еді:

– Айтпақшы, – деді серпінді көтеріңкі үнмен Едіге, – Бөпенай бір емтиханын тапсырды. Ертең екіншісін тапсырады. Сол институттың бір басышының бақылауында...

Сол-ақ екен үй ішіне жайма-шуақ бір жылу тарай жөнелді. Үміт лыпып жүгіріп, шай сандықтан жылы-жұмсақ, көмпит-сөмпиттерін алып, дастарқанға қойып жатты.

– Аға, қызметіңіз Алладан қайтсын!!! – деді қапалақтап. Орамалының бір шетін көзіне апарып, қуаныш жасын сүртіп алды.

Арқасын қос көпшікке сүйеп, дастарқан басында құр сұлдері отырған Хансұлу ерні күбірлеп, ол да Едігеге алғысын жаудырып, бас изеді. Қаймақ қатқан шайды Едігеге ұсына берген Үміт:

– Аға, өзіңіздің кітабыңыз шықты ма жазып жүрген? – деп қалды дауысынан жақындық, жанашырлық лебі есіп.

Едіге тосылып барып, есіне бір көңілсіз жайт оралғандай міңгірлеп:

– ...Соның жағдайы ... мөз болмай тұр... – деді төмен қарап, жүзіне көлеңке жүгіріп.

Хансұлу Едігенің жауабына алаңдады. «Палуан» қайнысы соңғы 4-5 жылдан бері баяғы қазақ қырылған ашаршылық туралы түртпектеп, дерек жинап, кітап жазып жүрген-ді. Сол заманның көз кұе кемпір-шалдарымен сөйлесіп, суыртпақтап сыр тартып, олардың әңгімесінен бір нәрселер тауып алып, қойын дәптеріне түртіп отыратын. Ауылға жиі келетін. Келген сайын Хансұлуды әңгімеге тартып, сол заман туралы, қазақтың ескі көшпелі тұрмысы туралы, шұқылап, ұсақ-түйекті сұрай беретін. Сол кітапты қолға алғалы бері, бұлардың туған жері, сонау Қазақстанның батысына да талай рет барып қайтты. Жем бойынан Хансұлулар қайда, сол баяғы Сталин өлетін жылы-ақ көшіп кеткен ғой. Көшіп, осы Жетісуға келген. Биыл 1982 жыл десек, содан бері де, мінекей, табаны күректей 29 жыл өтіпті. Ие, «Арқада күн жақсы болса, арқар ауып несі бар?». «Халық жауының қатыны», «Халық жауының баласы» деген атқа іліккен бұлар ел арасының түртпегінен қашып, осы Жетісуға көшкен.

Соңғы жылдар осы «Палуан» қайнысының баяғы аштық жылдарды қазбалай бастағанда, оқығаны болмаса да, тоқығаны бар Хансұлу өкіметтің саясатына келмейтін бұл әңгімені көтеремін деп, Едіге өзіне бір іс тауып алмаса нетті деп қорқатын. Қазақ шыбындай қырылған ол жылдар жыры сол жабулы қазан жабулы күйінде жатыр емес пе! Оның үстінде осы Едігенің әкесі марқұм Бұлыш сол жиырмасыншы жылдары «банды», «баспашы» деген атқа ілінді емес пе?! Қолына қару ұстап, Сәбет өкіметіне қарсы шықты. Шегенің өзі екінші рет ұсталғанда да, «Сол аштан қалғандарды

қорғап сөз айтты», «Өкімет пен партияға тіл тигізді» деген жаламен ұсталмады ма?!

– Радио істеп тұр ма? – деді Едіге кенет Үмітке бұрылып.

– Ие...

– Ашып қойшы!

Жұрт құлағы елең етті. Едіге бірақ үндемеді. Үміт түрегеп барып, ауызғы үйдегі радиоқабылдағыштың құлағын бұрады. Әйел диктордың дауысы саңқылдап қоя берді. Қазақстан басшысының соңғы партия активінің жиынында сөйлеген сөзінің қазақша аудармасын беріп жатыр екен. Өңгіме – Қазақстандағы қой басын 50 миллионға жеткізу төңірегінде.

Едіге Түгелханға қарап:

– ...Алматыдан шығарда бір өңгіме есіттім ... Генсек ауырып қалса керек, – деді.

Басы салбырап отырған Түгелхан осы тұста тіктеліп, Едігеге ажырая қарады. Көз алдында: қалың қас, жағы түсіп кеткен, кең кеудесі шылдырмақ алтын жұлдыздарға толы, тілі күрмеліп, өрең сөйлейтін генсек Брежнев бейнесі келіп тұра қалды. Едігенің жаңалығын естіңкіремей қалған шешесіне Үміт дауыстап түсіндіріп жатыр:

– ... Брежнев ауырып қалыпты дейді...

Хансұлу қасын керіп, болмашы ғана бас изеді. Осы арада есік ашылып, үйге Қозбағар шалдың қара домалақ немересі келіп кірді. Бұларды түгел асқа шақыра келді. Едіге жаңа жолшыбай Қозбағар шалға сәлем беріп шыққан еді. Едігеге арнап Қозбағардың шүйкедей кемпірі қазан көтере бастаған-ды...

Едіге мен Түгелхан Қозбағар шалдың үйінен дәм татуға қозғала бергенде, есік ашылып, үйге ескі тақиялы, күзен бел бір арық кісі жымышп, кіріп келді. Жақия деген кісі еді, осы ауылдың молдасы. Едігенің келгенін естіп, ертең кешке келін түсіру тойына шақыра келген. Ауыл деген – осы.

Қызы жатардың алдында Хансұлуды қолтықтап, тысқа алып шықты.

Әлі ай туа қоймаған екен. Жаз түнінің кешкі тымырсық шағы. Сылынып, жүдеп, құр сүлдері қалған Хансұлу қолтығынан Үміт ұстап сүйемелдемесе, ұп еткен желге ұшып кетердей. Жеп-жеңіл. Төңірек түс ұйыған қою қараңғы болса да, Аспан түс жайнаған жұлдыз. Быжынап тұр. «Ей, жарықтық-ай» деп, жарық дүниенің осы бір сәтіне қарап, тамсанып тұрды Хансұлу. Бір өзгерсеші!.. Баяғыда, Хантөрткүлдің жайлауында ауыл балалары боп, асыр сап «ақсүйек» ойнайтын жазғы кештерде де осы түнгі Аспан ... осы «Құс жолы»... осы Жетіқарақшы... дәл сол күйінде көздің жауын алып, самсап, мөлтілдеп әлі тұр!!!

...Ол өзінің осы сәт, осы бір ғажайып болмысты көзбен көріп, қалқып тұрғанына мәз еді...

Үйдің теріскей жақ тұсында құмсақ төбе үстінде отырған екі кісінің қарауытқан сұлбасы көрінді. Түн жамылып, әңгіме шертіп отырған Едіге мен Түгелхан еді олар.

(Жалғасы бар)

сөздік

Айырплан – аэроплан.

Инстөт – институт.

Күзен бел (фразеологиялық тіркес) – жіңішке.

Қайыс – ер-тұрман әбзелдерін жасау үшін арнайы өңделген мал терісі.

Самсоз – сүлесөк, дел-сал.

Әдебиет теориясы

Символ – әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне.

Метафора (грек. *metaphora* – *ауыстыру*) – троптың (құбылтудың бір түрі), құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері арқылы астарлы мағынада қолданылуы. Мысалы, Абай Құнанбайұлы «Жастықтың оты», «Жүректің көзі», «Дүние есігі», т.б. метафораларды қолданған.

1. Қазақ қоғамындағы қазақы дәстүрімізді, ұлттық құндылығымызды қирату, заман құқайын, тағдыр тауқыметін шынайы бейнелеу роман-да қалай көрініс тапқан?
2. Жазушының сценарийлері бойынша аталған фильмдерді көріңдер.

1. Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» романының сюжеттік-композициялық құрылымы туралы айтыңдар.
2. Жұптық жұмыс. Роман қай кезеңге арналғаны туралы жұбыңмен әңгімелесу өткізіңдер.
3. «Жалған дүние» деген сөз тіркесін бір-біріңе түсіндіріңдер.

1. Хрестоматиядан шығарманың жалғасын оқыңдар.
2. «...Мына заман, мына қоғам, мына тозақ тірліктен өстіп, қашып құтылады. Қашып барады Едіге. Бұ заман, бұ қоғамның өгей баласы екен, енді аялдайтын несі қалды?! Кетеді. Бет ауған жаққа безеді. Жоғалады...» Кейіпкердің ішкі жан дүниесіне үңіле отырып, Едігеге тәуелсіз елдің ұланы ретінде хат жазыңдар.
3. Романды оқи отырып, өздерің түсінбейтін сөздерді іріктеп жазыңдар. Төмендегі сілтемелер бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар.
 - а) <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1178800>
 - ә) <https://kazakh.academic.ru/>
 Ол сөздердің арасында көркемдік құрал ретінде қолданылғандары да болуы мүмкін екендігіне мән беріңдер.
4. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Кейіпкерлер бейнесі арқылы романдағы өмір шындығына талдау жасаңдар.
2. Жазушы қолданған көркемдік құралдардың қызметтерін талдау арқылы дәйектендер.
3. Шығарманың оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдендер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

1. Кейіпкерлерге портреттік мінездеме беріңдер:

Кейіпкер	Едіге	Хансұлу	Түгелхан
Портреті			
Іс-әрекеті			

2. Жазушы символдарды қалай қолданған?
3. «Жалған дүние» романы бойынша автор идеясына қатысты үш дәйек-сөзді анықтаңдар.
4. Жазушының фразеологизмдерді қолдануындағы ерекшелігін жазыңдар.

1. Берілген үш сұрақ арқылы сыни баға беріңдер.

Мазмұны мен тақырыбына байланысты	Белгілі бір кейіпкер үзіндіде қалай суреттелген?
Тіліне байланысты	Үзіндіде қандай тілдік құралдар қолданылады? Сол арқылы образ қалай ашылады?
Баға беруге байланысты	Үзіндіге немесе шығармаға жалпы көзқарасы, өзіндік баға.

Оқу сауаттылығы

1. Күнде көрген жерде шүйіркелесе кететін, қалжыңдаса кететін осынау қатар-құрбы жандармен Хансұлу тілдесе алмады. Тілдеспек тұрмақ, өңі не түсі екені белгісіз, тірі не өлі екені белгісіз, бір екіталай халде жатты. Жер басып жүрген ол жандармен бұның арасында бір белгісіз перде тұрды.

Сұрақ: Хансұлу мен оның өзі араласатын қатар-құрбыларының арасындағы перде қай көркемдік құралдың қызметін атқарады?

- a) Хансұлу ауырып жатқан соң, көзіне солай көрінген.
- b) Хансұлу аурудың әсерінен есінен адаса бастады.
- c) Перде символ қызметін атқарып тұр. Өйткені роман мәтінінде «олардың іргесін бөлек салғаны» туралы жазылған.

2. Көз алдына 15-тегі қызы Дина мен жасы биыл 17-ге толатын ұлы Бақыт келіп тұра қалды. Сол-ақ екен, көзден жасы ыршып кетті. Басы төсіне салбырап, үнсіз жылады. Өз шаңырағын өзі құлатып, балашаға отбасынан кеткелі бері іштей бықсып, тығылып, томырылумен жүрген еді Түгелхан. Қалай топсасы босап кеткенін білмеді.

Сұрақ: Үзінде «томырылу» мен «топсасы босап кету» туралы адамға қатысты айтылған. Адамға қатысты топсаның босауы нені білдіреді, ол қандай көркемдік құралдың қызметін атқарады?

- a) Топса есікте болады, оның адамға қатысы жоқ; томырылу көңілсіз күйде отыр деген сөз.
- b) Топсасы босады деген көңілі босады деген мағына үшін алынған, ауыспалы мағынада тұр, яғни метафора.
- c) Жақын жерде темір, т.б. нәрселер жылжып кеткен.

3. Елуінші жылдардың ортасында «Жаңа жолды» тастап, Хансұлу осы Жетісуға көшкелі жатқанда, ойламаған жерден сап етіп, осы Ждақай жетіп келді...

– ... Хансұлу! – деді жүзін көтермеген күйі, – ... Сенің алдында кінәм Қаптың тауындай... Енді қайтып ... бұ фөниде көрісе аламыз ба ... жоқ па ... Кешіре алсаң ... кеш! – деді.

Сұрақ: «Сенің алдында кінәм Қаптың тауындай» деген сөйлемде Қап сөзі бас әріппен жазылған, ол нені білдіреді?

- a) Бас әріппен адамның аты жазылады, сондықтан қате кеткен.
- b) Сөйлемнің ортасында бас әріппен жазылмайды.
- c) Кавказ тауын қазақтар Қап тауы деген, яғни кінәм Кавказ тауының үлкендігіндей деген қолданыс белгілі болады.

4. Хансұлу ауыл сыртындағы сары селеулі құм төбе үстінде қолымен көзін көлегейлеп, «Өлгі бұзауы, құрмағыр, қайда кетті екен?» деп, аптап буып жатқан Сарытауқұм шағылдарына назар жіберіп тұрған.

Сұрақ: Селеулі құм деген нені білдіреді?

- a) Селеу деген шөп болады, оның құмға қатысы жоқ.
- b) Құм төбенің аты болуы мүмкін. Бас әріппен жазу керек еді, қате кеткен.
- c) Негізі, селеу – бас жағы үлпілдеген ақ шөп, сондықтан селдір дегенді де білдіреді. Ал құмға қатысты айтқанда, бұл сөз ауыспалы мағынада қолданылып, ақшыл тартып, бозарған құмның түсін білдіреді.

5. Түгелхан астына машина мінген, бала-шағасымен сонау Алматыда тұратын дардай бастық болды.

Сұрақ: Дардай деген нені білдіреді, ол қай көркемдік құралдың қызметін атқарады?

- а) Дар ағашы биік болады, соны айтуы мүмкін.
б) Дардай сөзі үлкен, соқталдай, масаттана алатын жағдайды білдіреді, ол теңеу қызметінде тұр.
с) Дардай дәрідей мықты болды дегенді білдіру үшін айтылған сияқты. Метафора болуы мүмкін.

Артық болмас білгенің

«АҢШЫ БАЛА»

Смағұл Елубай сценарийін жазған «Аңшы бала» фильмі балаларға арналған. Ол Голливудта өткен IFFF кинофестивалінің бас жүлдесін алған және басқа да бірнеше бәйгенің жеңімпазы атанды. Фильмнің режиссерлері: Ерлан Нұрмұхамбетов пен Бегарыс Елубаев. Басты рөлдерде Сануржан Сүлейменов, Жанель Аликова, Жүрсін Ерман, Әбунасыр Серіков, т.б. Экранға 2012 жылы шықты.

Оқушы күнделігі

«Жалған дүние» романындағы психологизм, символизм қазіргі жастарға әсерлі бола ма? Өз ойларыңды жазыңдар.

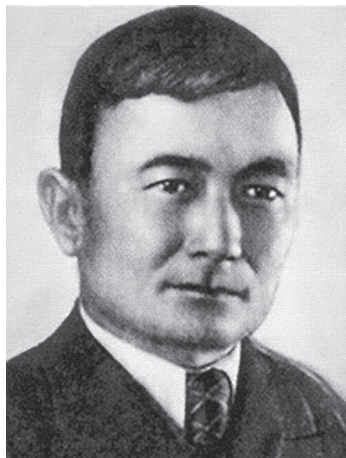

Фалаитор

1. Жазушы, сценарист Смағұл Елубайдың шығармашылығымен кеңірек танысып, сыныпта пікіралмасу ұйымдастырыңдар.
2. С.Елубайдың «Ашаршылықтың демографиялық һәм психологиялық зардабын әлі тартып келеміз» атты сұхбатын мына сілтеме арқылы оқи аласыңдар.
<https://abai.kz/post/13327>

Қосымша оқу үшін:

1. Бөкей О. Атау-кере // Шығармалары. Роман, повестер. Т. 2. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
2. Елубай С. Ақ боз үй. Роман-трилогия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 525 б.
3. Мұқай Б. Шығармалары. Т. 2. Өмірзая. – Алматы: «Ана тілі», 2018. – 480 б.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ (1911-1955)

Қасым Аманжолов 1911 жылы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданына қарасты Қызыл деген ауылда дүниеге келген. Оның жас күнінде әкесі қайтыс болған соң, анасы басқа адаммен тұрмыс құрды. Бұл жағдайдан кейін ол көбіне аға-жеңгелерінің қолында, ал 1924-1926 жылдары балалар үйінде тәрбиеленді. 1927-1930 жылдары Семейде малдәрігерлік техникумда оқыды. Алматы астана болған кезде осында келіп, білім алғысы келеді. Бірақ оқуға түсе алмады. Болашақ ақын бала кезден кітапты көп оқыды. Өлең жазуға икемі болғандықтан, «Лениншіл жас», «Қызыл әскер» газеттерінің редакцияларында жұмыс істеді.

Ал 1931 жылы Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) қаласындағы Орман шаруашылығы институтына оқуға түсті. Бірақ денсаулығына байланысты тұрақтап оқи алмай, бір жылдан кейін елге оралды. Жас ақын солайша Батыс Қазақстан өңіріне келіп, Орал қаласында «Екпінді құрылыс» газетінің редакциясында еңбек етті және облыстық театрдың көркемдік жетекшісі қызметін атқарды. Еліміздің батыс аймағына келгені ақынның шығармашылығына тың серпін берді.

Ұлы Отанды қорғау қажет болғанда, ақын азаматтық борышын сезініп, соғысқа аттанды. 1941-1943 жылдары қан майданды Қиыр Шығыста өткізіп, кейін батыстағы майданға ауыстырылды. Солайша ол 1946 жылға дейін әскерде болды. Оның соғыс кезінде жазған майдан жырлары әдебиетіміздің алтын қорына қосылды.

Ал әскерден оралған соң, Алматыға келіп, «Әдебиет және өнер» (қазіргі «Жұлдыз») журналында қызмет етті.

Шығармашылығы. Ақынның алғашқы өлеңі Оралдың «Екпінді құрылыс» газетінде жарық көрген. Ал тұңғыш жинағы «Өмір сыры» деген атпен 1938 жылы жарияланды.

Отанымызды жаудан қорғап, бейбіт заманның орнауы ақынның шығармашылығына тағы да тың серпін берді. Оның 1948 жылы жарық көрген «Дауыл» атты жинағы қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген құбылыс деп бағаланды.

Қасым Аманжоловтың «Ақын», «Жалғыз жалау», «Дүниеге жар», «Орамал», «Мен – табиғат бөбегі», «Оралым», «Байкал», т.б. көркемдік сапасы жоғары өлеңдері белгілі. Лирикалық өлеңдермен бірге ақын көркемдігі биік поэмаларды да жазды. Атап айтқанда, «Ақын өлімі туралы аңыз» («Абдолла»), «Бикеш», «Боран», «Біздің дастан», «Жамбыл тойында», «Құпия қыз», т.б. белгілі.

1943 жылы өзі Қиыр Шығыстағы госпитальда жатса да, майдангер ақын А.Жұмағалиевтің ерлігін «Абдолла. Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасы арқылы жырлады. Осы туындының эпилогінде:

Аты оның еді Абдолла,
Алшы жаттап, балғын бөбек.
Алтын қалам алшы қолға,
Ағаңа ұқсап жазшы өлең!
Аш жүзіңді, шашыңды жи,
Жас арулар, шық ортаға.
Ойнашы күй, ойнашы күй,
Жасыңды тый, қарт ата-ана!
Соқсын дауыл даусымыздан,
Жырлайықшы қосылып бір!
Көрдің бе, өне, сонау құздан
Күле қарап Абдолла тұр! –

деп, ерлікті де жырлады, халықтың жеңіске деген сенімділігін де арттырды.

Қасым Аманжоловтың өн өлеміне де қосқан мұралары мәңгілік. Оның «Дариға, сол қыз», «Туған жер», «Өзім туралы», т.б. шығармалары бірден халықтың сүйікті әндеріне айналды. «Сен неткен бақытты едің, келер ұрпақ!» деп, болашаққа сеніп кеткен ақиық ақынның рухты көркем әлемі болашақпен мәңгі бірге жасай береді.

Сондай-ақ ақын аудармашы ретінде де мойындалды. Ол А.С. Пушкиннің «Полтава», М.Ю. Лермонтовтың «Маскарад», әзербайжан ақыны Низамидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмаларын, украин ақыны Т.Шевченконың өлеңдерін, т.т. қазақ тіліне аударды.

Небәрі қырық төрт жыл ғана өмір сүрген ақын бейнесі туған халқының алдында мәңгі жас қалпында сақталады. Оның бейнесін мәңгілік ететін асыл көркем дүниелері сыршылдығымен дара.

ӨЗІМ ТУРАЛЫ¹

Өзге емес, өзім айтам өз жайымда,
Жүрегім жалын атқан сөз дайында.
Тереңде тұнып жатқан дауыл күйді
Тербетіп, тулатып бір қозғайын да...

Аманжол Рақымжанның Қасымымын,
Мен қалған бір атаның ғасырымын.
Біреуге жұртта қалған жасығымын,
Біреуге аспандағы асылымын.

Шарлаған жолым жатыр жер бетінде,
Көрінер көлеңкесі келбетімде.
Қай жерде үзіледі қайран сапар,
Түйін боп өмірімнің бір шетінде?

Сол жерге қалармын ба мәңгі тоқтап,
Жоғалып жер бетінен сүрлеу-соқпақ?
Немесе бастармын ба екінші өмір,
Жалынды жыр жолында қызыл шоқ қап?

Дүние, жалт-жұлт еткен кең мекенім,
Көре алмай көп жеріңді мен кетемін.
Арпалыс алақұйын заманалар
Арбасып тұрып алды, мен не етемін?!

Өмір жоқ түскен жерде бір арнаға,
Көп күттім, көп тіледім құмарлана.
Қайтейін, жетер емес қысқа өмірім,
Алыстан көрінгенмен мұнарлана.

Сен неткен бақытты едің, келер ұрпақ,
Қараймын елесіңе мен таңырқап.
Жаңғыртып жер сарайын сен келгенде,
Көрпемді мен жатармын қырда қымтап.

¹ Аманжолов Қасым. Дариға, сол қыз. – Алматы, Раритет, 2006.

Жүзінде көрі жердің әжімі көп,
Ізімді табарсыңдар өзер іздеп.
Оқырсың сонда, мүмкін, бұл жырымды,
«Досың да, туысың да біздерміз», – деп.

Ризамын туғанымға адам болып,
Өкінбен қаламын деп бір күн солып.
Адамзат сапарының мейманымыз
Бір мезет жер бетіне кетер соғып.

Екі көз – екі жұлдыз маңдайдағы,
Көруші ең құбылысты қай-қайдағы.
Япырмай, сен де бір күн сөнермісің
Қап-қара түнек болып маңдайдағы?!

Өкінбен мен де бір күн өлемін деп,
Өкінем ұқсата алмай келемін деп.
Күніне жүз ойланып, мың толғанам,
Өзіммен бірге өлмесін өлеңім деп.

Барым да, бақытым да осы өлеңім,
Жақыным, жүрегімнің досы өлеңім.
Өмірге келгенім жоқ бостан-босқа,
Мен қайтіп босқа жасап, босқа өлемін?!

Гүрілдеп жалын атқан кеудем – көрік,
Сөз соғам құлашымды еркін керіп.
Суарып шынықтырам күйге малып,
Болсын деп әрі әдемі, әрі берік.

Құя алман үгітілген балшық өлең,
Көңлімде көл жасамаң тамшыменен.
Серінің семсеріндей сертке таққан
Өлеңнің өткірін бір алшы менен.

Ежелден еркебұлан Қасым едім,
Бұлқына тасып едім, басып едім.

Жүзім – жаз, көңілім – көктем, кең пейілді,
Жақсының жүрегіне ғашық едім.

Сөзім – жыр, лебізім – күй, ерке едім,
Өз жерім, өз елімде еркеледім.
Өмірдің алтын сарай аспанына
Қиялым қақты қанат ерте менің.

Кең жайдым құлашымды дүниеге,
Білдім мен қайғыра да, сүйіне де.
Әйтеуір, әрі-сәрі болғаным жоқ,
Ұқтым мен көңілімнің күйі неде...

Аяған жүрегім жоқ жолдасымнан,
Сый көрді небір сараң мол Қасымнан.
Жолдастың жүзін қайта алдым жинап,
Айырылсам алакөңіл он досымнан.

Қасыммын, сол баяғы бір Қасыммын,
Бақытын ойламаймын құр басымның.
Тымырсық түнек болсаң – дұшпаныңмын,
Ақ көңіл адал болсаң – сырласыңмын.

Боламын ақын Қасым әлі де мен
Өлеңін бөбегіндей әлдилеген.
Қанатын қағып жылдам келер жылдар,
Берін де қарсы аламын өн-күйменен.

Бір күні от өмірім қалса өшіп,
Қайран ел туған жерден кетпес көшіп.
Торқадай жамылып ап топырағын,
Жатармын өз жерімде бір төмпешік.

Дариға, о, дариға, шіркін дәурен,
Басымнан таярмысың бір күн, дәурен?!
Жалт беріп жоғалар ма нажағайдай
Жүзінде шалқып тұрған күлкім, дәурен.

Тоқтамас өмірімнің сағатындай
Жүрегім енді қанша соғар тынбай?
Тыншыр ма ақтық рет бір талпынып
Мерт болған балапанның қанатындай?

Түсірген ой сәулесін шартарапқа,
Ақылдың алтын оты сөнген шақта,
Бұл күнде саңқылдаған сұңқар үнім,
Кетерсің судай сіңіп табиғатқа.

Сондықтан ап кел бері домбырамды,
Кеудеме күй қанатты қондыр әнді.
Берейін өмірімнен өлең жасап,
Шашайын оңды-солды сол мұрамды.

Дүниеге келер әлі талай Қасым,
Олар да бұл Қасымды бір байқасын.
Өртке тиген дауылдай өлеңімді
Қасымның өзі емес деп кім айтасың?!

1. Қасым Аманжоловтың «Өзім туралы» өлеңін Жәнібек Кәрменовтің орындауында тыңдаңдар.
2. Қазақ халқында Қасым есімімен белгілі тұлғалар бар ма? Олар туралы білетіндеріңді еске түсіріңдер.
3. Ақынның өзі туралы жазғанын қалай қабылдайсыңдар? Әдебиетте өзі туралы жазуға бола ма?
4. Өзі туралы жазған қандай ақын-жазушыларды білесіңдер?

1. Ақын:
Аманжол Рақымжанның Қасымымын,
Мен қалған бір атаның ғасырымын, –
деген. Ақынның бұл өлеңінде шежірелік дерек бар ма? «Мен қалған бір атаның ғасырымын» деген өлең жолдарын қалай түсінесіңдер?

1. Хрестоматиядан ақынның «Туған жер» және «Абдолла. Ақын өлімі туралы аңыз» шығармаларын оқыңдар.
2. Кестені толтырыңдар.

	Өлең жолдары	Сенің көзқарасың
Ақынның айтары		
Азаматтық үні		

1. Ақынның «Өзім туралы», «Туған жер», «Абдолла. Ақын өлімі туралы аңыз» шығармаларындағы көркемдік құралдарды тауып, олардың қандай мақсатта қолданылғанын талдау арқылы түсіндіріңдер.

Эпитет		
Теңеу		
Метафора		

2. С.Сейфуллиннің «Сыр сандық», Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», Қасым Аманжоловтың «Өзім туралы» атты өлеңдерін Венн диаграммасы арқылы салыстыра талдаңдар.

1. Ей, төкапшар дүние!
Маған да бір қарашы.
Танисың ба сен мені?
Мен қазақтың баласы!
Өлең жолдарынан ақынның «Мені» қалай көрінеді? Ойларыңды жинақтап, «Өлемді тану өзіңнен басталады» тақырыбында пікір алмастырыңдар. Ойларыңды тұжырымдаңдар.

1. Ақынның «Өзім туралы» атты өлеңінен алған әсерлеріңмен бөлісіңдер. Өздерің туралы өлең не шағын әңгіме жазыңдар.

1. Құя алман үгітілген балшық өлең,
Көңлімде көл жасамаң тамшыменен.
Сұрақ: «Көңлімде көл жасамаң тамшыменен» деген нені білдіреді?
Ол қандай мақсатта қолданылған? Екі жауап болуы мүмкін екенін ескеріңдер.
а) образ жасау үшін
б) жыламаймын дегені.
с) көңілде көл жасалмайды.

 2. Бір күні от өмірім қалса өшіп,
Қайран ел туған жерден кетпес көшіп.
Торқадай жамылып ап топырағын,
Жатармын өз жерімде бір төмпешік.
Сұрақ: «Торқадай жамылып ап топырағын» деген нені білдіреді?
Қазақ қайтыс болған кісіге байланысты «Топырағы торқа болсын» дегенді қандай оймен айтады, екі арада байланыс бар ма?
а) Торқа – қымбат бағалы мата, адам қайтыс болғанда айтылатын торқа сөзімен байланыс жоқ сияқты.
б) Торқа – ауыспалы мағынада қолданылған, яғни жұмсақ, жайлы деген сөз; Топырағы торқа болсын – қайтыс болған адамның жатқан жері өзіне жайлы болсын деген оймен айтылатын сөз. Ақын өлеңінде екі мағына да бар. Туған жердің топырағын жанға жайлы көрпе сияқты жамылып жатырмын дегені және өз жерімнің топырағы жұмсақ болады дегені де болуы мүмкін.
с) Байланыс жоқ.

 3. Дүниеге келер әлі талай Қасым,
Олар да бұл Қасымды бір байқасын.
Өртке тиген дауылдай өлеңімді
Қасымның өзі емес деп кім айтасың?!
- Сұрақ:** «Өртке тиген дауылдай» деген нені білдіреді?
- а) Байланыс жоқ.
 - б) Дауыл тұрса, өрт жайылып кетеді, сондықтан ақын өзінің өлеңі осындай, яғни өрт тиген дауылдай кеңге тарасын дегені ойы. Дауылдай деген сөз теңеу қызметін атқарып тұр.
 - с) Ақын өзін мықты санаған.

4. Шарлаған жолым жатыр жер бетінде,
Көрінер көлеңкесі келбетімде.

Сұрақ: Үзіндіде ақынның айтқысы келген ойы не? Адамның келбетінде көлеңке қалай көрінеді?

- а) Адамның бетіне заттың ғана көлеңкесі түсуі мүмкін. Ақын ұйқас үшін осылай жазған.
б) Жолдың көлеңкесі болмайды. Ақын буын үшін жазған.
с) Өмірімде жасаған адал еңбегім үшін ешкімнің алдында ұялмайтын боламын, бет-жүзім ашық болады дегенді айтқаны.

5. Сол жерге қалармын ба мәңгі тоқтап,
Жоғалып жер бетінен сүрлеу-соқпақ?
Немесе бастармын ба екінші өмір,
Жалынды жыр жолында қызыл шоқ қап?

Сұрақ: Үзіндінің соңғы екі жолы арқылы ақын нені меңзеп отыр? Екінші өмір және қызыл шоқ деген сөз тіркестерінің арасында қандай байланыс болуы мүмкін?

- а) Адамға берілетін бір ғана өмір – жарық өмір, екінші өмір болмайды, яғни мұндай қолданыс қате.
б) Екінші өмір – адамның аруағы, ол өлмейді, сол үшін айтқаны. Аруақпен қызыл шоқтың арасында байланыс жоқ, егер бар деп ойласақ, онда ол тозақ болып шығады, ал ешкім өзіне тозақты тілемейді. Сондықтан екі сөз тіркесінің арасында байланыс жоқ.
с) Екінші өмір деген ұғым артында ұрпағы немесе мұрасы мәңгі сақталатын адамдарға қатысты айтылады, қызыл шоқ деген артында қалатын ұрпағы мен шығармаларын айтқаны, сондықтан ондай адамның есімі өшпейді, қызыл шоқ сияқты жарқырап тұратын болады. Екі тіркестің арасындағы байланыс – осы.

Артық болмас білгенің

ДӘСТҮРЛІ «ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ОҚУЛАРЫ»

2011 жылы қазақтың қайталанбас ақыны Қасым Аманжоловтың 100 жылдық мерейтойы халықаралық деңгейде аталып өтті.

Қарағанды қаласында ақынның ескерткіші ашылып, «Сен неткен бақытты едің, келер ұрпақ» атты «Қасым Аманжолов оқуларын» ұйымдастыру ұсынысы қолдау тапты. 2017 жылы дәстүрлі VII «Қасым оқулары» өткізілді. Бұл шара Тұңғыш Президент-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы «Туған жер» бағдарламасымен үндестік тапты.

ЕСІМІ ЖЫРҒА АЙНАЛҒАН АҚЫН

Жұмағалиев Абдолла (1915 жылы 26 ақпан, Батыс Қазақстан облысы қазіргі Сырым ауданы – 1941 жылы 26 қазан, Ресей, Мәскеу облысы, Волоколамск ауданы, Новиньки селосы) – ақын, Екінші дүниежүзілік соғыста шейіт болған.

Орал педагогика институтында (1934-1936), кейін Қазақ педагогикалық институтында (1936-1938) оқыған. Оның поэзиясына өршіл рух пен терең лиризм тән.

Ол 1941 жылдың шілде айында 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанды. Әйгілі И.В. Панфиловтың әскери басшылығымен Волоколамск тас жолының қорғанысын қамтамасыз етті.

Абдолла Жұмағалиев жаумен бетпе-бет шайқаста 26 жасында тірідей отқа жанып кеткен.

Абдолла Жұмағалиевтің ерлігін рота командирі В.Григорьев 1942 жылы «Советская гвардия» газетінде «Писатель – герой» атты мақаласында жазды. Кейін Қазақстан жазушысы, майдангер Дмитрий Снегин 1948 жылы «Шалғайдағы кіреберісте» («На дальних подступах») атты повесінде де қазақ жауынгерінің батырлығын, қайсарлығын жариялады. (Н.Төлепов. Абайдың көзіндей, алаудың өзіндей Абдолла. // «Сырым елі» газеті, 03.04.2020)

* * *

Болғандықтан атақты атым адам,
Міндетім көп мойныма арқалаған.
Ту ғып ұстап көтеріп жүрегімді,
Сапар алыс, жол жүріп кетіп барам!

(А.Жұмағалиев)

Оқушы күнделігі

Қасым Аманжолов өзі туралы ой бөлісті, ал сендер әрқайсың өздерің туралы не айтар едіңдер? Өмірдегі маңыздылық не? Осы туралы жазыңдар.

Фалаитоп

Қасым Аманжолов туралы хабарларды және оның әндерін мына сілтеме арқылы <https://www.youtube.com/watch?v=NBm54f8ZRxQ> көре аласыңдар. Сыныпта ақынның мұралары туралы пікірлесіңдер.

II бөлім бойынша

ТЕСТ

1. Түгелхан мен Үмітін қанаттыға қақтырмай, түмсықтыға шоқыттырмай, сүйрелеп жүріп, қалай өсіргенін, адам еткенін жыр қылар-ау.
Бұл қай кейіпкердің монологі?
А) Шеге, «Жалған дүние»
В) Хансұлу, «Жарық дүние»
С) Едіге, «Ақ боз үй»
D) Хансұлу, «Жалған дүние»
E) Хансұлу, «Ақ боз үй»
2. А.С. Пушкиннің «Полтава», М.Ю. Лермонтовтың «Маскарад», әзербайжан ақыны Низамидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмаларын, украин ақыны Т.Шевченконың өлеңдерін қазақ тіліне аударған кім?
А) Ілияс Есенберлин
В) Абай Құнанбайұлы
С) Сәкен Сейфуллин
D) Қасым Аманжолов
E) Смағұл Елубай
3. Жем бойынан Хансұлулар, қайда, сол баяғы Сталин өлетін жылы-ақ көшіп кеткен ғой. Көшіп, осы Жетісуға келген. Биыл 1982 жыл десек, содан бері де мінекей, табаны күректей 29 жыл өтіпті. Ие, «Арқада күн жақсы болса, арқар ауып несі бар?» «Халық жауының қатыны», «Халық жауының баласы» деген атқа іліккен бұлар ел арасының тұртпегінен қашып осы Жетісуға көшкен.
Үзінді қай шығармадан алынған?
А) Сейтен, «Қаһар»
В) Хансұлу, «Жарық дүние»
С) Едіге, «Ақ боз үй»
D) Хансұлу, «Жалған дүние»
E) Хансұлу, «Ақ боз үй»
4. «Жалған дүние» романының қай кейіпкері Едігені «Палуан» деп атаған?
А) Үміт
В) Хансұлу

- C) Едіге
- D) Шеге
- E) Жадақай

5. «Ақын», «Жалғыз жалау», «Дүниеге жар», «Орамал», «Мен – табиғат бөбегі», «Оралым», «Байкал», «Боран», «Біздің дастан», «Жамбыл тойында», «Құпия қыз» шығармаларының авторы кім?

- A) Ілияс Есенберлин
- B) Абай Құнанбайұлы
- C) Сәкен Сейфуллин
- D) Қасым Аманжолов
- E) Смағұл Елубай

6. 8 жасында не әке-шеше жоқ, не қамқор әже жоқ, бір шаңырақта шошайып жалғыз қалады.

Қай шығарманың кейіпкері туралы айтылған? Қай шығармадан алынған?

- A) Қасым Аманжолов, «Өзім туралы»
- B) Ілияс Есенберлин, «Қаһар»
- C) Сәкен Сейфуллин «Сыр сандық»
- D) Едіге, «Жалған дүние»
- E) Түгелхан, «Жалған дүние»

7. Бұлардың ауылы Қарақалпақстанның құмында көшіп-қонып жүріп, 32-ші жылдың аштығына ұшырайды. Қырылғандары қырылып, қалғаны Жем бойындағы елге оралады.

Қай кейіпкер туралы айтылған? Бұл кейіпкерді аман сақтап қалған кім?

- A) Сейтен; Алтыншаш
- B) Едіге; Дәу апа
- C) Шеге; Хансұлу
- D) Үміт; Хансұлу
- E) Түгелхан; Хансұлу

8. Сен неткен бақытты едің, келер ұрпақ,
Қараймын елесіңе мен таңырқап.
Жаңғыртып жер сарайын сен келгенде,
Көрпемді мен жатармын қырда қымтап.

Осы өлең жолдарының авторы кім, ол қанша жыл өмір сүрген?

- A) Төлеген Айбергенов, 30
- B) Қасым Аманжолов, 35
- C) Қасым Аманжолов, 44
- D) Төлеген Айбергенов, 40
- E) Махамбет Өтемісұлы, 42

9. – Қолжазбаңыз туралы... естігем... Ол бір ... Халық басына түскен қасіретті жылдар ғой... Оны айтар мезгіл ...емес қой!... – деді, әрбір сөзі ернінен әрең үзіліп. Маңдайшаға қадалған Хатшы қасын керіп, тағы үнсіз қалды. Өңгіме осымен біткен еді.

Бұл сөздер қай кейіпкерге айтылған, үзінді қай шығармадан алынған?

- A) Сейтен, «Қаһар»
- B) Аяған, «Өмірзая»
- C) Едіге, «Жалған дүние»
- D) Түгелхан, «Жалған дүние»
- E) Үміт, «Жалған дүние»

10. «Біздің жақта», «Тау ішінде» (1919), «Көкшетау», «Дариға, сол қыз», «Туған жер», «Өзім туралы» әндерінің тізбегі белгілі.

Қасым Аманжолов шығармаларының дұрыс тізбегін анықтаңдар.

- A) «Өзім туралы», «Біздің жақта», «Көкшетау»
- B) «Туған жер», «Біздің жақта», «Тау ішінде»
- C) «Өзім туралы», «Дариға, сол қыз», «Туған жер»
- D) «Өзім туралы», «Біздің жақта», «Дариға, сол қыз»,
- E) «Өзім туралы», «Тау ішінде», «Туған жер»

III бөлім

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

«Ғасырлық туынды» деген сөз қолданысы шартты түрде алынған, өйтпесе, «Абай жолы» роман-эпопеясы – мәңгілік әдеби мұра. Қазақ бар кезде ол қасиетті төрімізден түспейді. Өйткені «Абай жолы» өз оқырманын шетелдерден де тапқан. Сондықтан «Абай жолының» мәңгілік өмірін жасау – өз қолымызда. Бұл – біздің парызымыз.

МҰХТАР ӨУЕЗОВ
(1897-1961)

Ғазар аудар!

7-сыныпта Мұхтар Өуезовтің өмірімен танысып, «Көксерек» повесінен оқығандарыңды еске түсіріңдер.

Мұхтар Өуезов – қазақ әдебиетінің классигі, дүниежүзі әдебиетіндегі алып тұлға. Ол – Қазақстан Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы. Сондай-ақ ол көптеген халықаралық марапаттың иегері.

Мұхтар Омарханұлы Өуезов 1897 жылы 28 қыргүйекте қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Қасқабұлақ мекенінде дүниеге келген. Бүгінде бұл жер – Абай ауданында.

Атақты жазушы 1961 жылы 27 маусымда ауыр науқастан Мәскеу қаласындағы ауруханада өмірден өтті.

Мұхтар Өуезов алғашқы білімін 1908 жылы Семейдегі Камалиддин хазірет медресесінде алып, кейін оқуын орыс мектебінің дайындық курсына, Семей қалалық бес кластық орыс

қазына училищесінде, қалалық мұғалімдер семинариясында жалғастырған. Ал 1919 жылы 4 желтоқсанда Семейде большевиктер билігі орнап, М.Әуезов Семей губерниялық ревкомының жанынан ашылған қазақ бөлімінің меңгерушісі және «Қазақ тілі» газетінің ресми шығарушысы қызметтерін атқарды.

Сосын Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) мемлекеттік университеті тіл-әдебиет бөлімінде 1923-1928 жылдары оқыған. Ал 1924-1925 жылдары Семейге келіп, мұғалімдер техникумында оқытушы болған және Семей губерниялық комитетінің органы – «Таң» журналының редакторы қызметін атқарған.

1928 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінде Шығыс факультетінің аспирантурасына қабылданған және сонда Қазақ ағарту институтында сабақ берген.

Жазушының тағдырында үлкен белес бар, ол Алаш қайраткерлерімен жақын араласқан, идеялас болған. Сол үшін М.Әуезов 1930 жылы 16 қыргүйекте қамауға алынып, түрменің азабын көрді. 1932 жылы сәуір айында үш жылға шартты түрде бас бостандығынан айыру туралы үкім шыққан, бірақ маусым айында түрмеден босатылды. Оның босатылуына кешірім сұрап жазған хаттың ықпалы болды. Аға буын алашшыл тұлғалар қазақтың болашағы үшін жас Әуезовтің сақталуы керек екенін ойлап, осы қадамды жасауына ақыл-кеңес берген.

1943 жылдың қыргүйек айынан бастап Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетіндегі қазақ әдебиеті кафедрасында өмірінің соңына дейін ұстаздық етті. Бүгінде Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде Мұхтар Әуезов атындағы аудитория бар. Елімізде жазушының есімімен аталатын көрнекті орын көп. Бұл – халқымыздың көрнекті тұлғаға құрметі.

Ғылыми мұрасы. М.Әуезовтің ғылыми зерттеулері әрдайым маңызды. Ғалымның «Әдебиет тарихы» 1927 жылы Қызылорда қаласында жарыққа шықты. Бұл еңбегінде ғалым М.Әуезов қазақ әдебиетінің тарихын тереңнен бастап, ғылыми түрде жанрларға жіктеді. Қазақтың жан дүниесі сақталған рухани мұраларын зерделі оймен талдады. Ұлт тарихында «зар заман» атанған дәуір бар, сол зар заманның өкілдерін Асан қайғыдан бастап, Бұқар жырау, Махамбет Өтемісұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Шортанбай Қанайұлы туралы жазды. Алайда кітап кеңес билігінің талабымен түгелге дерлік жойылып, қырқылған күйде ғана жарық көрді. Өйткені қазақтың мұңын мұңдаған ақын-жыраулардың толғауларындағы елдік рух, тәуелсіздікті армандау кеңес билігіне ұнамады. «Әдебиет тарихының» толық нұсқасы тек 1991 жылы жарық көрді.

Мұхтар Әуезовтің абайтану саласына қосқан еңбегі ұшан-теңіз. Ұлы ақын туралы ол атасы Әуез Бердіұлынан естіп өсті. Өйткені атасы Әуезді Құнанбай Өскенбайұлы Арқат тауының солтүстік өңіріндегі өз қонысынан көшіріп, жанына алдыртқан. Солайша Әуез бен Абай іргесі айырылмаған сырлас, сыйлас дос болды. Мұхтар Әуезов жақыннан естіп-білген құрметті ақынның мұралары мен оған қатысты мәліметтердің ұлт үшін маңызды екенін түйсініп өсті. Нәтижесінде тұңғыш ғылыми еңбек «Абайдың туысы мен өмірі» деген атаумен 1933 жылы Қызылорда қаласында шыққан шығармалар жинағында жарияланды. Мұхтар Әуезов бүкіл өмірін Абайды зерттеуге арнады деуге болады. Бүгінде оның зерттеулері абайтанудағы маңызды ақпараттар қоры болып есептеледі. Көрнекті жазушының «Абай Құнанбаев» деген атаумен шыққан монографиясы 1967 жылы жарық көрді. Бұл жинақта М.Әуезовтің Абай Құнанбайұлы туралы зерттеулерінің бәрі топтастырылған. Сондай-ақ жазушы көркем шығармалары арқылы дана тұлғаның дара бейнесін сомдады, оның заманын, қоғамға сіңірген еңбектерін пьеса, либретто, т.б. салалар бойынша танытты.

Шығармалары. Прозасы. Қазақ прозасы, негізінде, XX ғасырдың 20-жылдары дамып, қалыптасты. Өрине, 1910 жылы жарық көрген Мір-жақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» – алғашқы роман, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» (1913) романдары Қазан төңкерісіне дейін жазылған, ал осыдан кейінгі прозалық шығармалардың кең ауқымға көтерілуіне Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезовтің қосқан үлесі, еңбектері ерекше.

Өткен ғасырдың 20-жылдары М.Әуезовтің «Қараш-Қараш» (1926), «Қорғансыздың күні» (1927), «Қилы заман» (1928) повестері жарық көрген. Бұдан басқа «Қыр суреттері», «Жетім», «Кім кінәлі», т.б. әңгімелері бар.

«Қилы заман» 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының деректері бойынша жазылды. Кеңес кезіндегі коммунистік идеология бұл шығарманы орысқа қарсы жазылған шығарма ретінде оқуға тыйым салды. Жазушы көзі тірісінде оның қайта басылып, халқымен қауышқанын көре алмай кетті. Ал, шындығында, «Қилы заман» патшалық отаршыл саясаттың кесірінен қазақтардың жан-жаққа тарап (Қытайға көшуіне), сол жолда көрген азапты суреттеген еді.

Ал «Қараш-Қараш» оқиғасы бойынша, Бақтығұл күнкөріс үшін ұрлық жасап, кейін Жарасбай болыстың барымташысы болып жүріп, еркін өмірді аңсайды. Ол Жарасбайға байланып қалғанын кеш түсініп, ақыры, оны өлтіріп тастайды. Оның бұл әрекетінде әділетсіздікке қарсы күрес, намысқойлық, жігер жатыр. Ол түрмеге түскен кезде қасына баласы Сейітті алып, оны білім жолына бағыттайтыны айтылған.

Повестің басты кейіпкері – Бақтығұл, ал оның прототипі – Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұл Жылқайдаров. Ол, шынында да, болысты өлтіргені үшін 1905 жылы он жылға сотталған, осылайша қазақ жерінде жергілікті халық көрген әділетсіздіктер көркем шығармаларға арқау болды. Жалпы, тарихи шындықты жаза отырып, XX ғасырдың 20-жылдарында «Қараш-Қараш» кейіпкері Бақтығұл, «Қилы замандағы» Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкір бейнелері арқылы қазақ прозасында прогресшіл бейнелерді қосуымен де әдебиетті дамытты.

Драмалық шығармалары. Жазушының отыздан аса драмалық шығармасы бар. Ең алғашқы трагедиялық шығармасы – «Еңлік – Кебек». Пьесаның алғашқы нұсқасын 1917 жылдың жазында Шыңғыс тауының бөктеріндегі Ойқұдық жайлауында жастар қойған. Еңлік, Таңшолпан, Қалампыр рөлдерінде жігіттер ойнады. Бұл тұңғыш спектакльді сахналау үшін екі киіз үй тігілген. Бір киіз үй сахнаның қызметін атқарса, екінші киіз үй – көрермендер залы. Сахналық бұл ойынды автордың өзі жүргізді. Ал екінші рет сахналағанда, пьеса өңделіп, Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытовтың бірлескен сәтті еңбегі болып шықты. Бұл жолы, яғни екінші рет сахналануы 1922 жылы Жүсіпбек Аймауытовтың режиссерлік қызметімен жүзеге асты. Бұдан кейін Мұхтар Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасы 1933, 1944, 1958 жылдары және бұдан кейін де қазақ сахналарын да көрермендердің ыстық ықыласына бөленді.

Мұхтар Әуезовтің әр туындысы біз үшін қымбат. Жазушы фольклорды жақсы білді және қазақтың тарихындағы елеулі оқиғаларды сахналық өнермен бір ауқымда танытуды да мақсат етті.

«Хан Кене» трагедиясы – прологі бар, бес пердеден, қырық жеті көріністен тұратын пьеса. Мұнда қазақтың Кенесары ханның соңғы кезеңі бейнеленген, яғни қазақтың үлкен арманы бар, ұрпаққа айтар аманаты бар. Пьеса XX ғасырдағы 20-жылдардың соңына қарай жазылған, көп қиындықпен 1934 жылы сахнаға қойылды. Алайда сол бойда тыйым салынды. Содан тек 1981 жылы қайта жарық көрді.

«Абай жолы» роман-эпопеясы туралы. «Абай жолы» кітабымен алғаш танысқан үлкен жазушылар, қоғам қайраткерлері бірден жоғары баға берді. Мәселен, француз жазушысы Луи Арагон: «XX ғасырдағы ең ұлы шығармаларының бірі», – десе, неміс әдебиетшісі Альфред Курелла: «Сіз «Абайды» оқыған жоқпысыз? Онда сіз ештеңе де оқымағансыз. Бұл – ақыл жетпестей ғажап дүние!» – деген.

«Абай жолы» эпопеясының өзі ғана орыс тілінде отыз рет жарық көрді. Мұнан басқа да көптеген шет тілдерге аударылды.

М.Әуезов Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы үлкен көркем туынды жазуды 1937 жылдан бастаған. Әрине, бұл еңбекті жазудан бұрын ол алдын ала көп зерттеген. Алғашында, яғни 1918 жылы «Абай», «Таң» журналдарында Абайдың өлеңдерін, нақты айтқанда, «Абайдың Әбдірахман деген баласы өлгенде, жоқтап айтқан өлеңдері», «Абайдың кейбір өсиет сөздерін» жариялатқан.

XX ғасырдың отызыншы жылдары Абай Құнанбайұлына деген көзқарас дұрыс болмай, әртүрлі сөздер айтылып жатқан кезде, М.Әуезов қаймықпай, «Абай» трагедиясын жазды. Бұл туындысында Абайды білімге, мәдениетке ұмтылған прогрестік бағыттағы тұлға ретінде суреттеп, лайықты бағалады.

Ал «Абай» романының 1-кітабы 1942 жылы, 2-кітабы 1947 жылы жарық көрді. Осы еңбегі үшін жазушыға 1949 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Кейін бұл еңбегі толықтырылып, төрт кітаптан тұратын «Абай жолы» роман-эпопея деңгейіне жеткенде, жазушыға 1959 жылы Лениндік сыйлық ұсынылды. Бүгінде бұл роман-эпопея әлемнің 116 тіліне аударылған.

Көркемдік уақыт «Абай жолында» кең ауқымда көрінеді. Көркемдік уақыт термин ретінде әдебиетте шығармадағы уақыттың суреттелуі, назарға алынатын уақыт, оның қабылдануындағы өзгеше ерекшеліктерді түсіну үшін енгізілген. «Абай жолы» эпопеясында жарты ғасырға жуық уақыт суреттелген. Оқырман Абаймен ең алғаш кездескенде, ол небәрі 13 жаста, ал тұтас роман аяқталған кезде, ол 60 жасқа таяп қалған, яғни дүниеден өткенге дейінгі тұтас бір ғұмырды көз алдымызға әкеледі. Бұл тек сырттай алғанда, осынша ғана сияқты, ал романды оқи отырып, өткен замандағы көркем суреттеулерді, аңыз-жырға арқау болған кезеңдерді есепке алғанда, көркемдік уақыт ауқымды бола түседі. Осындай кеңдік, әрине, роман-эпопея үшін лайықты және жазушы оны қамти білген.

Кейіпкерлер жүйесі. «Абай жолындағы» кейіпкерлерді екі топқа бөлуге болады. Бірі: Абайдың өзінен бастап Әбіш, Мағаш, Оспан, Базаралы, Тоғжан, Әйгерім, Құнанбай, Әзімбай, Төкежан, Оразбай, Бөжей, Жиренше, Майбасар – сол дәуірде өмір сүрген тарихи адамдар. Ал екінші топтағы кейбіреулері кейіпкер ретінде жазушының еркі бойынша, типтік жиынтық бейне ретінде енгізілген. Кейіпкерлер жүйесін жасағанда, жазушының шығармашылық зертханасы да сыр шертеді. Өйткені романдағы Дәрмен, Дәркембай, Иса, Иіс, Сейіт, Салтанат – оқиганы дамыту үшін ойдан қосқан кейіпкерлер. Бұл кейіпкерлер шығарманың тартымдылығын арт-

тыру мақсатында ғана емес, сонымен бірге жазушының қиялынан туған әрекеттер мен қақтығыстарды енгізу үшін, қазақ қоғамында орын алған жағдайлардың күрделі болғанын жеткізу мақсатында қолданған.

Романның эпилогінде: «Алда – өмір, тартыс. Сол тартыста бұл – жалғыз. Шынға келсе, жапа-жалғыз. Рас, оның бір қуаты, бір үміті екені рас. Қуаты – ақындық, үміті – халық. Бірақ бірі оянбаған күш болса, бірі танылмай, ұғылмай кетер ме! Жете ме сабыр, жетер ме қайрат?! Жалғыздықтан жасымас қайрат жетер ме!» деп жазылған.

Роман-эпопея кеңестік кезеңде жазылғандықтан, сол заманның саясатына сай болуы керек еді. Сол үшін жазушы романда әке мен бала қақтығысын алға шығарды, яғни Құнанбайды үстем тап өкілі ретінде халыққа жаны ашымайтын, қатыгез адам бейнесінде сомдады. Өйткені ұлы ақын Абай Құнанбайұлының есімі мен шығармашылығын, дана тұлғасын болашаққа жеткізу мақсаты тұрды. Жазушы осындай образда сомдауға мәжбүр болды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Құнанбай Өскенбайұлының халыққа сіңірген еңбектері зерттеулер арқылы анық бағасын алды.

М.Әуезовтің төрт кітап болып шыққан «Абай жолы» роман-эпопеясы композициясы да, стилі де бір-бірін қайталамайды. Бірінші кітаптан жас Абайдың ел тіршілігіне араласа бастауын, жастық шақтың романтикасын көреміз. Екінші кітапта Абай ойшылдыққа ауыса бастаған, ақындыққа бет бұрған. Ел арасындағы дау-тартыстарға араласа бастаған кез суреттелген. Үшінші кітапта өз табынан алшақтап, кедейлердің жағына белсене шыққан, өз ағайындарымен, зорлықшылармен аяусыз күрескен азамат Абайды көреміз. Ал төртінші кітапта Абайдың күрескерлігі ауыл арасындағы ауқымнан шығып, қаладағы шенділермен, патша адамдарына ашық шыққан қайраткер тұлғасында танимыз. Бұл кезең-кезеңге бөлінген даму романның стиліне де айтарлықтай өзгеріс әкелетіні түсінікті. Дау-тартыстарға араласу көп болған себепті үгіт-насихат, шешендік жиі орын алған.

«Абай жолының» абыройлы болуының бір себебі – жазушы, ең алдымен, туған халқының мұрасын жақсы білген, елдің тарихын, тұрмыс-тіршілігін ерекше сыйлай білген. Қазақтың тұңғыш академигі Қаныш Сәтбаевтың: «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі мен тұрмысын жан-жақты қамтитын нағыз энциклопедия», – деп, бағалауы – шындық.

«Абай жолы» роман-эпопеясының ұлттық және әлемдік құндылығы. Роман-эпопеяның құндылығы жоғары. Ал құндылық қазақ халқы үшін де, әлемдік деңгей үшін де ортақ маңызды, яғни олар бөлінбейтін тұтас ұғым. Ең алдымен, жазушы қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының

өмірі мен ақындық, азаматтық тұлғасын кең ауқымда танытты. Сондай-ақ бұл шығармада XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тұрмыс тіршілігі, салт-дәстүрі туралы мол ақпарат берілген. Туынды патшалық отаршыл саясаттың әділетсіздігін көре жүріп, еш қиындыққа мойымаған қазақтың қайраткерлігін суреттеулерімен бағалы.

Шығармадағы кейіпкерлер арқылы қоғамдағы шындық ашылған. Роман-эпопеяда қазақ халқының рухани мұрасы жан-жақты қамтылған, фольклорлық жанрлар, салт-дәстүрлердің мейлінше кең ауқымда қамтылуы туындының құндылығын өміршең етеді. Ал фольклорлық мұра – ұлттық құндылық. Сондықтан әлемде әр ұлт өзінің ата-бабасынан қалған рухани мұраны мақтаныш етеді. Өйткені рухани құндылық әр халықтың төл мәдениетін, ерекшелігін, тамыры тереңде жатқан тарихы бар екенін танытады. Ендеше қазақ халқы да әлемнің көптеген тіліне аударылған Мұхтар Әуезовтің «Абай жолын» мақтаныш етеді. Осылайша Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы ұлттық және әлемдік деңгейдегі құндылығымен маңызды.

Артық болмас білгенің

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ШЕБЕРІ

Әбілхан Қастеев (1904-1973) – қазақтың әйгілі кескіндемешісі, график-суретші, қазақ бейнелеу өнерінің негізін салушылардың бірі, халық суретшісі.

Туып-өскен жері – Алматы облысына қарасты Жаркент төңірегі.

Абай Құнанбайұлының портретін жасауға арналған 1934 жылғы конкурсқа қатысты. Содан бері ұлы ақынның суреттерін салуда зор үлес қосты. Бүгінде бейнелеу өнеріндегі Абай Құнанбайұлының тұлғасы Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы арқылы қалыптасты.

АБАЙ ЖОЛЫ¹

*Бірінші кітап
(Роман-эпопея. БІқшамдалған)*

Қайтқанда

Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.

Қорықтан күн шыға: «Атқа мінейік!» – деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып, тұрғызып еді.

Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған... Арттағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

– Мына баланың ауылға асығуын-ай!

– Сорлы бала қыстай іш құса болып қалған-ау, – деседі.

Бала шәкірт ұзап кеткенде, бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып, қуып жетеді... Тақырбұлақ тұсына келгенде, Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді...

– Олар – самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады... – деп, Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні – осы жері.

– ...Ендеше, бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп, соқтыр-та жөнелді. Бұл – Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді...

Жұмабай әбден болмаған соң:

– Қап, мынаның баласы!.. «Мен бөрінің бөлтірігімін» деп келеді-ау! Қой, не де болса, қалмайық енді. Байтас, жүр! – деп, шаба жөнелді. Екеуі де жарыса бастады...

Бір белден асып, екінші белдің өріне қарай тоқтамай, жарысып келе жатты. Осы өрде бурыл ат есік пен төрдей алға түсе беріп еді... Сөйтіп, осы белдің ойына қарай құлай бергенде, жорға Жұмабай арт жағынан, сол иығы тұсынан тасырлатып кеп қосылған бір дүсірді есітті. Дәл Есембай биігінің тұсы. Және дәл Есембай жырасының өзі екен.

– Әй, кәпір, содан қосылған жау болды-ау. Баланы алып, бізді баққан екен-ау! – деп, ақ көк атты тепкілей берді. Артына қорқақтай қарап, шала бұрылып, көз қиығын тастап көрді.

¹ Өуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2014. – 376 бет.

– Мас көзінді, мас! – деп, өзірейілдей төніп келе жатқан бірдеме. Атын да, кісісін де болжай алмады. Өдейі танытпайын деп, бет-аузын таңып алыпты. Бұл өңірдегі күндіз шабатын ұрының әдеті. Байтаста үн жоқ, өз бетімен замғап барады. Қолды болса, болатын жорға – Жұмабай.

Енді не де болса, жанды қармайын деп, тақымындағы шоқпарына жабысты... Қуғыншы... жырынды жау мұның жаңағыдай сасқалаңымен пайдаланып, шоқпарды да тартып алды.

Енді ақ боз ат та бірдемеге тіреліп тоқтағандай, Жұмабай зорға дегенде, бойын түзеп ап, жаңа ғана тымағын кейін қайырып қап еді. Қараса, бұның шоқпарын тартып ап, ақ боз аттың алдынан көлденең шығып, қазір ішек-сілесі қатып, үнсіз күліп тұрған – бағанағы бала шәкірт. Өзі айтқан «Құнанбайдың бөлтірігі» – Абай екен.

Баладан қорыққанына Жұмабай ұялды да, ыза болды.

– Өй, балам-ау, мына жер – жау жатағы. Бұл ұрының ойнағына кеп алып, жаман ырым бастағаның не қылғаның? – деді.

Байтас та күлген бойында қайта оралып келеді екен.

...Байтас қорықса, қорықпаса да, сыр алдырған жоқ. Сондықтан Жұмабайдың ашуын алыстан танып, мәз болып күліп келе жатып:

– Құла бестінің төбелін де жоқ қыпты, қарай гөр өзін! – деді.

Жұмабай да жаңа байқады. Бала бестінің төбелін саз балшықпен баттастырып тұрып сылап қойыпты...

...Абай енді күлкіден тыйылып, жаңа қатарласқанда:

– Жол ұзақ. Ұйқыашар болсын деп ойнап ем, ғайыпқа бұйырмаңыз, Жүмеке! – деді. Енді, тіпті, сыпайы. Сызылып тұр...

Бала шәкірт ауылға асыққан... Тағы да шапқылап, қара үзіп, алыстай берді...

– ...Бұл қорлықты көргенше кел, Жүмеке, біз де аттың басын қоя берейік, – деп, Байтас бурыл атты ағыза жөнелді. Жұмабай да еріксіз шапты.

Аздан соң Абай бұларды тосып алып, енді үшеуі бірдей ұзақ-ұзақ жарысуға айналды.

Қорықтан шыққалы таңертеңнен бері бөгелместен тартқан үш салт атты, аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінді кезінде Көлқайнардағы Құнанбай аулына, Абайдың өз шешесі Ұлжанның отырған аулына кеп жетіп еді.

...Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр. Ортасында бес үлкен ақ үйлер бар, көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ауылы.

Осы ауылдың шеткі үйлерін сырттап, кешкі жайылымға, батыс жаққа қарай жаңа өріп бара жатқан бойдақ қойдың ішін аралап, ортадағы үлкен үйлерге қарай беттеп келе жатқан үш аттыны бұл ауыл тез таныды...

– Қалашылар, қалашылар келеді!

– Анау – Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді бір қартаң қатын.

– Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Әпкеме айтайыншы, – деп, тағы бір жас қатын, жеңге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан...

Аттылар үйдің сыртына келе бергенде, алдарында, сол үлкен үй мен күншығыс жағына тігілген қонақ үйдің екі арасында бұларды күткен бір топ жан тұр екен...

Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді. Бала көп ішінен, ең алдымен, өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым, балам, әуелі ар жағыңда өкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып, жаңа көрді. Анадай жерде, қонақүйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды. Байтас пен жорға Жұмабай да анаайдан аттарынан түсіп, жаяулап жетектеп, Құнанбайға қарай келеді екен. Бірақ өңі сүп-сүр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес. Батыс жақтан 4-5 атты жолаушы келеді екен... Ол соларға қарап тұр.

Байтас пен Жұмабай тақай бергенде, Абай да қасына кеп қалып еді. Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылып, сәлемдерін алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жоқ. Баласын қасына да шақырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алып:

– Балам, бойың өсіп, ержетіп қалыпсың-ау! Молда болдың ба? Бойыңдай боп білімің де өсті ме? – деді.

...Ұялғанды, жауап айтпағанды кешірмейтін өке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

– Шүкірлік, өке, – деп, біраз тұрды да, – ат барған соң, дәріс тамам болмаса да, хазіреттің рұқсатын, фатихасын алып қайттым, – деді.

Тіпті, ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте әзірлеген жауабы еді.

Әкесінің қасында тұрған Майбасар мен соның атшабары екен. Майбасар – Құнанбайдың тоқал шешесінен туған інісі... Бұны биыл Құнанбай өзі аға сұлтан болғаннан кейін осы Тобықтыға болыстық старшын еткен-ді.

Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

– Өзі, тіпті, көшелі кісі боп қапты! – дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастан Абайға:

– Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді...

Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі:

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі – Ызғұттының қатыны Тобжан да сүйді...

Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен...

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бергі мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ бауырына басқанның өзінде де, Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, әнеки! – деп, үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Көрі әжесі Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан лезде: – Қарашығым, қоңыр қозым... Абай жаным... – деп, кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша, осында болды... Ас бере отырып, бойлары үйреніскен сайын шеше, жеңгелері баладан:

– Елді сағындың ба, кімді сағындың?..

– Оқып болдың ба? – деген сияқтыларды қайта-қайта сұрасады. Абай өзге сұрақтарға жөнді жауап берген жоқ. Жалғыз-ақ кімді сағындың дегенде:

– Оспан қайда? Ол қайда жүр? – деп, өзінің кіші інісін, тентек Оспанды бірнеше рет сұрап еді.

Ұлжан басында ол сұрауын елеусіз қалдырып, артынан тағы бір айналғанда:

– Е, жүр-дағы, жынды неме. Бүгін осында маза бермеген соң, әжең екеуіміз қуып шыққамыз¹, – деп, әжесіне нұсқады.

¹ Шыққамыз – шыққанбыз. Жазушының кейіпкер сөзін беру үлгісі сақталды.

Өжесі өзіне байланысты бір нәрсеге ишара қып отырғанды көріп:

– Не дейді? Не деп жатырсыңдар, естімедім, – деп еді, Абай Оспан жайын айтып кеп, қатты сөйлеп:

– Өже-ау, былтыр мұндай емес ең... Құлағыңа не болған, неге естімейсің? – деді. Көптің ортасында отырса да, еріксіз жапа-жалғыз боп, оқшауланып қалған әжесіне жаны ашып, құшақтап, алдына жантайды.

Өжесі түсінді де, азғана босаңсып...:

– Үшкірсе, кейде ашылып қалады. Үшкірген жағады, – деді.

– Үшкірсе, мына балаң молда боп келді ғой. Үшкірт балаңа, – деп, Айғыз күлді...

– Сорлы кәрінің көңіліне о да болса, демеу ғой!.. – деп, үйдегі үлкендер, әсіресе, жеңгелер Абайдан шын бірдемені дәметкендей.

Абай... Көдімгі молдадай шарт жүгініп алып, түсін томсартып жіберіп, шешесіне төніп отырып:

Юзі раушан, көзі гауһар,
Лағылдек бет ұшы ахмар,
Тамағы қардан өм биһтар,
Қашың, құдрет, қоли шига, –

деп, көпшілік ұға қоймайтын өлеңді шұбырта беріп, даусын «тәбарак» оқыған молдаларша ұзайта созды...

Тағы да көзін жұмып, түсін томсартып, Құран аударған молдадай, ілгері-кейін теңселе беріп:

Ұшады бозша торғай көдені ықтап,
Басасың аяғыңды нықтап-нықтап.
Кәрі әжем естімейді, нана берсін,
Берейін өлеңіммен шын ұшықтап... –

деп кеп, тағы да «Су-ф-ф!» – деп қойды. Үйдің іші енді сезіп, ду күлісті. Соңғы өлеңнің тұсында әжесі де түсінген. Ол үні өшіп, сүйсініп күліп, баласын арқаға қағып, маңдайынан иіскеді...

Ұлжан тартымды болумен қатар, сыншы да ана. Баласының жаңағы мінезіне біраз ойлана қарап отырды. Биыл денесі өскелеңдеп қалған баласы мінез жағынан да ересек тартқан сияқты. Ұлжан көпшен бірге күлген жоқ еді. Енді байқай отырып, ақырын мырс етті де:

– Балам-ау, қаладан молдалық әкеледі десем, нағашыңа тартып қайтқанбысың, немене? – деді.

Үлкендердің бәріне бұл өте түсінікті еді. Жаңағы бала мінезінің дәл шешуі сияқты болып, қайта күлдірді.

– Бәсе, Шаншар!

– Битан, Шитан!

– Тонтекеңнің жиенімін деп тұр ғой! – десіп, Абайдың нағашыларын есіне алысты...

Дәл осы кезде Майбасардың атшабары кеп кірді. Бұл бағана, кеште Құнанбайдың қасында тұрған қаба сақал, қара Қамысбай еді. Келді де:

– Абай, шырағым, сені әкең шақырып жатыр, – деді.

Үй іші де, Абай да үн қатқан жоқ. Бағанадан бергі еркін, ойнақы, бала мінездің бәрінен тартынып, бойын жиып, бала шәкірт үндемей, үйден шықты да, әкесі отырған үйге келді.

Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да салқын, үнсіз. Абай есіктен кіре, үйде отырған үлкендерге ашық дауыспен, айқын етіп сәлем берді. Үлкендер де мұның сәлемін дауыстап алды. Кісі көп емес, Құнанбай мен Майбасар, Жұмабайдан басқа осы өңірдегі Тобықтының белгілі үлкендері: Байсал, Бөжей, Қаратай, Сүйіндік екен. Және осылардың жанына ерткен жас жолдасы тәрізді Байсалдың немере інісі – бала жігіт Жиренше бар...

Абай келіп отырысымен, анау үлкендер бұдан қала жайын, оқу жайын, саушылығын сұрастырды. Өзге үлкендер ішінде Абайға, әсіресе, көңіл бөлген сөзуар, жарқын жүзді Қаратай...

Үндемей түйіліп, сұп-сұр боп отырған Құнанбай ол сөздерге көп шіміркенген жоқ. Қайта, теріс көргендей мойын бұрып, Абайға қарап:

– Одан да, не күтсеңдер де, осы жаман қарадан күтсеңдерші! – деді.

Құнанбайдың мына баласын осында шақыртып алып отырған және жаңағыдай етіп бұларға танытқалы отырғанын өзгеден Қаратай бұрын аңғарған...

Сөйткенше, сырттан Оспан кіріп келді. Кішкене інісі. Ауылға келгелі көп сұраса да, көре алмаған тентек, содыр інісі.

Ол сәлем беруді ұмытқан жоқ. Бірақ әкесі мен өзге ешкімге қарамастан, келе Абайды құшақтай алды. Өзінің де ең жақсы көретін туысқаны Абай еді. Екеуінің арасы – 5-6 жас...

Ол «Қайда жүрдің?» деп, ақырын сұраған Абайға жүресінен отырып, ағасының мойнынан құшақтап, өзіне қарай тартты да, құлағына бір нәрсе сыбыр етті. Бұнысы бір қатты нашар боқтық сөз еді. Шеткі үйде өзінің ағасы Төкежаннан үйреніп кепті. Сағынған ағасымен ең алғаш тіл қатқанының өзі – осы. Абай сескеніп, құлағын тартып қап:

– Өй, не дейсің? – дей беріп еді, Оспан атып тұрып, мұны бас салып құшақтап:

– Айтпа, айтпа деймін анаған!.. – деп, әкесі жақты нұсқап, Абайдың аузын аштырмай, шалқалатып жыға берді...

Құнанбай атшабарға қатты әмір етіп:

– Бар, алып кет, қарғыс тигенді! – деп, Оспанның бетін бұрды да, итеріп қалды. Бала сүрініп құлай бергенде, атшабар да қармап көтере берді...

Сонымен біраз томсарып отырып барып, қайта қыбырласқанда, Құнанбай ойдағы сөзін бастады.

* * *

...Абай әкесінің сөз желісін, түп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын ғана таңдана шешіп отыр... Кейде ұғымсыз сөзден іші пысып, әкесінің пішін, тұлғасына қарап, қадалып қалады...

Әкесінің ат жақты келген, ұзын сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмыртқасындай көрінеді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне ұп-ұзын боп дөңгелей біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өңірдей. Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі, оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияқтанады. ...салғырттығы жоқ сергек, қатал күзетші.

Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады. Иығына бота ішігін жамылып, шалқия отырып сөйлеген Құнанбай осы үйде әркімге қарамайды. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді.

Құнанбай ұзақ сөйлеп отырған кезде Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ...

Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған – дәл төрдегі Байсал...

Бұлардан басқа барлық салқын, томсарған жандар ішіндегі ең жандысы, ең шапшаң, қағылезі – Қаратай мен Абай қасындағы Майбасар.

Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы төрізденіп, барынша бой салып қарап отырған – ана шеттегі жас жігіт Жиренше.

Бұл – Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқанның баласы. Байсал әрдайым қасына ертіп жүреді. Әрі жігіті, әрі сөз ұғып, адам болар деген жасы. Ол әңгіме атаулыны көп біледі...

Жиренше қабағын бір шытып, қозғалақтап қалды. Абай енді байқады, әкесі сөзін аяқтап келеді екен.

– Қодар сұмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келеңе келгенде, осы отырған бәрімізге салық. Мынау отырған сендерге салық! – деп, аз тоқтап, Сүйіндікке қадалып отырған жалғыз

көзін енді төрдегі Байсалға аударды. Одан өзінің оң жағында отырған Бөжейге қадалды.

Бірақ Бөжей мен Байсал мызғыған жоқ...

– Ендеше өлімнен ұят күшті. Ел көрмеген сұмдыққа, ел көрмеген жаза керек! – деп, Құнанбай байлауын айтты...

Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда, қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі...

Бөжей білсе, Қодар жайы – Құнанбайдың тағы бір қыры. Осал емес, үлкен қыры болғалы тұр...

Бірақ Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде. «Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады». Сол қанаты мен құйрығы – ел ішінде өзі тұстас рубасылар. Осы Байсал, Бөжейлер.

...Тобықты көп рулы көп ел болғанымен, барлық үлкен шеңберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руларымен өлшенеді. Әсіресе, рубасы осы адамдардың өздерімен салмақталады. Сонда Құнанбайдың оң жағында отырған Бөжей – қалың Жігітектің адамы. Бұрын орталарынан Кеңгірбайдай теріс азу, мықты биі шыққан ел... Байсал да сондай мол ру – Көтібақтың тұрғысы. ...Сүйіндік – осы ағайынды елдер ішінде ең азы Бөкеншінің кісісі. Мал, дүниеге шағыны да осылар. Бөкеншінің кірмелеу туысы – Борсақ. Жаңағы бұлар сөз қылған Қодар – сол Борсақ болатын.

Құнанбай болса – Ырғызбай руынан. Бұл – бас жағына келгенде, Жігіттен де, Көтібақтан да аз. Бірақ әрі малды, әрі көптен бері Тобықтыны билеп-төстеп келе жатқан ауылдар.

Туыс жағын алғанда, Бөжей мен Сүйіндіктен гөрі Құнанбайға Байсал жақын. Сойыл соғарға келгенде, қолға, санға келгенде, Құнанбайдың мықтап сүйенетіні сол Байсал елі – Көтібақ. Оны әлі күнге өз ырқынан шығарған емес.

Қаратай болса, бұлардың барлығына алыстау. Ара ағайын төрізді Көкше деген рудың атқамінері... Осы отырған рубасылардың мінезі, артта жүрген үлкенді-кішілі атқамінер, ақсақал, қарасақалының бөріне де мінез, тәсіл бола жүреді.

Құнанбай қасындағы қой көздеу, сұлуша Майбасар старшын болды да, өз достарынан да, Құнанбайдың жақындарынан да ажырай бастады. Қазір Құнанбай алдында, жастан бергі дағдысы бойынша үндемей отырғанымен, бұл ерен бүлік, сотқар адам...

Бүгін Бөжейлердің Құнанбаймен іштей суысуына себепші болған да осы – Майбасар...

Осы кезде Жиренше Абайға ым қақты да, тысқа шығып кетті. Абай Қодардың қылмысы не, өзі кім екенін білмеген қалпында болатын. Ол жалғыз-ақ «дарға асу» деген жерде ішінен біртүрлі тіксініп қалды. Өкесіне сене алмай, сескене қарап, «соны істейді-ау» деп бір ойлады. Бірақ байқап, болжап көрсе, дар деген қырда, бұл елде, әсте, болмаған нәрсе. Естіп көрген де емес...

Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып, отқа жіберіп жатыр екен. Есік ашылған жерден Абайды көрді де, ақырын дауыспен:

– Абай, бері кел, мұнда кел... – деді.

Абай бұған жетер-жетпестен:

– Өй, Жиренше, жаңағы осы Қодар кім? О не қылған? Айтшы, – деді.

– Қодар – жақыны жоқ, жалғыз үйлі бір Борсақ...

– Ал ол не қылған?

– Сол биыл қыстыгүні жалғыз баласы өлгеннен кейін келінімен жақын бопты дейді...

– Сол рас па екен? – деп, Абай қадала сұрады.

– Бәсе, сол анық-танығы мәлім емес... Сүйіндіктің, жаңағы, анығын білейік деуі сол ғой, – деп, Жиренше салмақты болып сөйлеп еді.

– Ендеше бекер жала-дағы?

– Тіпті, солай десетіндер де көп...

Абай әкесінің жаңағы «дарға асу» деген жердегі аяздай суық пішінін еске алды... Шешесінің үйіне қарай беттеді. Жиренше басқа да бірдеңелер сөйлеспек боп, бөгемек еді, қайырылған да, үндеген де жоқ. Кете берді.

* * *

Келіні жаңа ысытып әкелген, құрт қосқан қонақ көжені анда-санда бір ұрттап отырып, Қодар:

– Қарағым, Қамқа, бүгін күн жұма ғой осы, – деді...

Аздан соң екеуі де тысқа шықты...

Бұлардың алдында, кішкене көк төмпешік үстінде құбыла жақтағы сепрек тасы шошайған жалғыз жас бейіт қана тұр. Көздері де, көңілдері де сонда...

Қодар батыр денелі, алпысқа жаңа кірген, бұрыл қарт еді. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай. Ол жасында найзагер батыр болған. Осы жасына шейін өз қасиетін жоятын жаман аттан да аулақ...

Соңғы алты ай ішінде барлық жалын атқан қайғысы – жалғыз баласы Құтжан жайы...

Бір кезде бұлардың сырт жағынан дүрсілдетіп келіп қалған бірнеше аттының дабыры естілді.

Қодар да, Қамқа да бұрылған жоқ. Аттылар мінбелеп кеп, түсіп жатты. Бұлар бес кісі екен. Бастығы Майбасардың қара сақал атшабары – Қамысбай. Қалғанының екеуі – Бөкенші, екеуі – Борсақ...

Қодар мыналардың әдейі келген жайын байқап, бұрылды да, сабырлы суық жүзбен:

– Нелерің бар, жандарым? – деп еді.

Қамысбай тепсініп кеп:

– Неміз болушы еді? Сендерді ұлық шақыртып жатыр. Мына Қарашоқыда елдің игі жақсысы жиналып отыр, тосып отыр! – деді.

– Жақсың кім? Ұлығың кім өзі?

– Ұлығым – старшын Майбасар, бастығы – Құнанбай. Мына келінің мен екеуіңді жауапқа шақыртады. Тұр, жүріңдер!..

– Құдай жүзін көрмегір, мынау кім өзі әкірендеген?! – деп, Қамқа қаны қайнап, қатты ашуланды...

* * *

Қарашоқы Қодар қыстауынан алыс емес. Шыңғыстың үлкен биігінің бірі...

Қамқа жиыннан шошып кетті. Жолшыбай сұрамаса да, енді ауылға тақала бергенде, Қамысбайдан:

– Жаным-ау, адам баласысың ғой... Осы айыбымыз не? Не қылмақсыңдар? Айтып өлтірсеңші, – деген.

Бұған шейін «ләм» деп, жауаптаспай келген Қамысбай енді ғана тіл қатты. Бірақ тілі зәрдей еді:

– Анау атаңмен – Қодармен жақын болғаның үшін қазір екеуің де жайрайсың! – деді. Ол осыны айтып, «Қамқа не дер екен?» деп еді, байқаса, Қамқада үн жоқ. Бір ғана ыңыранды да, сылқ етіп, аттан құлап барады. Қамысбай өзі де аттан жығылып қала жаздады. Қамқаны құшақтап, қысып алды да, желіп отырып, жиынның алдына келді.

Алдыңғылар Қодарды түсіріп жатыр екен. Бұ да кеп, Қамқаны сүйемелдей ұстап тұрып, өзі бұрын түсіп, артынан келіншекті түсірді. Қамқа түскен жоқ. Былқ етіп құлап жығылды да, талған бойында жерде сұлық жатып қалды.

Қодардың алдында жүз қаралы жиын тұр. Ортасында Құнанбай, Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар – бәрі бар...

Қодар сәлем бермеді, өзі таңулы. Ішінде удай қайнаған ыза мен ашу бар. Жиын ортасында жалғыз көзі бұған оқтай қадалып тұрған Құнанбайды танып, соған қарап түйіліп, қатты ақырып:

– Уай, Құнанбай, мені Құдайдың жылатқаны аз ба еді? Бұ не қырсығың?.. – дей бергенде, Майбасар бастаған өулекі жуандар:

– Тарт тілінді!

– Жап аузыңды! – деп арс-арс етті. Құнанбайға жаңағы Қодарша зекіп сөйлеген қарсылық сөздерді олар естіген емес.

Қодар аз үндемей тұрып, аналар басыла бергенде:

– Ел-жұртқа масқара етіп, қор етіп, анау соқыр көзіңнің құнын менен алайын деп пе едің! – дегенде, Құнанбай:

– Шығартпа үнін! Жоғалт көзін! – деді...

Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды.

– Иә, мен көк ит болсам, сендер көп итсің! Жабыларсың, таларсың да жерсің! – дегенде, Қамысбай мен бағанағы төрт жігіт Қодарды сүйрей жөнелді. Сүйретіле бара жатып, Қодар зор дауыспен барынша шырқап:

– Ақ, қарамды тексермедің бе, өңшең қан жұтқан, қарабет?! – деп, қанталаған көзімен Құнанбайға бұрылып, атып жіберердей қарады.

Бірақ осы кезде мойнына шылбыр түсіп қалып еді... Бес-алты кісі тап-жылтпай, түйенің қабырғасына басып, жығып ұстап тұрды. Қодар тағы лағынет айтып, айқайлай беріп еді, сыртынан бір қатты күш тарпып, серпіп жібергендей болды. Тұрып бара жатқан түйенің қабырғасы қаққан екен. Осыдан әрі мойнынан «лық» етіп, темірдей қысып, жанын суырып әкетіп бара жатқан таудай ауыр күш басты... Көзінің оты жарқ етті де, сөніп бара жатты. Жиында үн жоқ. Түйенің ар жағына Қодармен тең қып асқан Қамқа түйе тұрысымен, бір сәтте үзіліп кетті...

Бөжей:

– Арысыңды ендеше арыстан жеді, – деп, сырт айналып кетті...

Құнанбай жұрттың күбірі көбейіп бара жатқанын енді сезді. Өлтіргеннен де қинау бататын тәрізді. Оң қолымен қатты ишарат қып, түйені шөгер деп бұйырды.

Түйе шөккенде, Қамқа серейіп сұлық түсті де, Қодар өлмеген екен, бүктетіліп түсті. Сол арада жұрттың есін жиғызбастан, Құнанбай қасындағы құзды көрсетіп:

– Шық алып мынаның басына! Құлатыңдар содан кәпірді! Бітсін сонымен! – деді.

Бағанағы Қамысбай мен сол жігіттер үнсіз Қодарды түйенің үстіне көлденең салып, арқанмен байлады да, тау басына тарта жөнелді...

Азап пен қорлық шеккен онсыз да өлі дене... ауыр салмақпен гүрс етіп бір-ақ түсті... Шетірек тұрған кісілерге естілгендей боп, ақырын ғана күтіп етіп сүйек-сүйегі сына түскендей болды.

Дәл осы кезде Жексен аулына төменгі тоғай ішінен шығып, қатты жүріп кеп, екі салт атты түсіп еді. Денелері ықшам, біреуі бала бейнелі. Олар аттарын шеткі үйге байлай сала, жылдам басып келе жатқан Абай мен Жиренше болатын.

Аттан түсе бере, бұлар тас басына тегіс аңырып, қарап тұрған жиынды көріп, өздері де солай қадалды. Бір кезде шекпенінің етегі қанаттай боп шалқи шашылып, құлап келе жатқан дене көрінді. Жиренше атты байлай сала, топқа қарай жүгіргенде, Абай көзін басып, отыра кетті... Бітті, өлді...

Мезгілімен жетсе, әкесіне өмірінде бірінші рет жалынып, аяғын құшса да, өлтіртпей алып қалмақ еді. Кешігіп қалды....

Қодар құласымен Құнанбай:

– ...Енді... өз жанымызды ақтап, аулақ әкету үшін қырық рудың қырық кісісі кесек атсын. Ал, осы жиындағы әр атаның баласынан бір-бір кісі, кесек алыңдар қолдарыңа! – деген...

Абай жеткенше, жұрт бірі артынан бірі тас жіберіп, ұрып жатыр. Топтың шетіне Абай келе бергенде, Жиренше қолынан ұстай алып, бетіне бетін тақап:

– Ананы қара! Мынау ұрғалы жатқан шалды қара! Осы Қодардың жақыны. Өзі шал. Өзі Борсақ. Жексен!.. Бұған не жоқ екен көк төбетке?! – деді.

Абайға нағыз өлтіруші осы сияқтанды. Ентелей ұмтылып, Жексеннің желке жағынан тақай бергенде, Жексен Қодардың өлігіне қарап:

– Кет, бәлекет, жүзіқара! Кет! – деп, үлкен тасты жіберіп қалды... Қодардың денесін Абай жаңа көріп еді... Жүрегіне қан төгілгендей қайнап кеп:

– Өй, көрі малғұн! – деп, Жексенді желкеден қойып жіберді.

Жексен Қодарды ұрған біреудің топшысы тиді ме деп, сырт айналып қарағанда:

– Не деген имансыз едің, көрі төбет?! – деп тұрған Құнанбайдың баласын көрді. Абай сырт айналып кете беріп еді, Жексен бұған зекіп:

– Өй, бала!.. Ой, сен өзің! – деп тұрып, дауыстап: – Мен бе екен?.. Ер болсаң, өне... өкең! – дей берді.

Жұрт: «О не, о не?» десіп жатты. Абай жылдам басып, атына жетті...

...Абай атына міне сала, ауылға қарай шаба жөнелді...

...Жиреншеге жеткізбеген күйінде Көлқайнарға жетіп, шешесінің үйіне кеп түсті.

Ұлжан тыста тұр екен... Сабырлы Ұлжан осыдан әрі еш нәрсе сұрап тақымдаған жоқ. Үйде әжесін де, өзгені де үркіткен жоқ. Абай жайын бір жанға білдірмеді...

Абай кешкі қозының жамырауынан оянды...

Абай шешелерінің күндізгі жайды білгенін байқады да:

– Әкем... Әкем!.. – деп, әкесін еске алып, күрсініп, кеудесін сипап, шешелеріне құпия қып шаққандай боп. – Не деген қатал, не деген қатты еді! – деді...

Әжесі ұқты да, күрсініп, Абайдың бетіне таман төніп кеп, маңдайынан ұзақ иіскеп отырды.

– Айналдым, қарашығым, қоңыр қозым! – деп алып, – Аямайды, аямайды ол! – деп келіп, көзін жұмыңқырып, басын жоғары көтере берді.

– Я, Құдая, зар тілегім босын. Бейуақтағы тілегім. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!.. Тасбауырлығын бере көрме!.. – деп, құрысқан әлсіз қолдарымен әжімді, мейірімді жүзін сипап, бата берді. Ұлжан да ішінен «Әумин», – деп, бата қылды...

Абай өзі де бетін сипап, ана тілегін барынша қабыл алып, бата қылды...

Сондай шеше әңгімелеріне бар пейілін беріп жүрген күндердің бірінде бұл үйге екі бөгде қонақ келіп қонды. Бірі – қартаң, бірі – жас қонақ. Жасын Абай біледі. Таныған жерде қуанып кетті. Ол былтыр жайлауға келіп, осы үйде үш күндей жатып, «Қозы Көрпеш – Баянды» жырлап берген Байкөкше деген жыршы. Қасындағы қартаң кісіні Абай өзі білмегенмен, шешесі әбден таниды екен. Қонақтармен жай сұрасып, амандасып болған соң, Ұлжан Абайға қарап жымыып:

– Ал, балам, әжеңмен екеумізді қажай беруші едің, әңгіме-жырдың дүкені, міне, жаңа келді. Мына кісі Барлас деген ақын! – деді.

...Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешілді. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. ...Абай:

– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен?! – деп, бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

– Өріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін. Бірақ осы дәл әлгіндей қып айтқан Кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, – деді. Жанекесі – Жанақ еді.

...Ертеңіне Ұлжан Барлас пен Байкөкшені жібермеді.

– ...Асықпай әлі біраз күн қонақ боп, жатып кетіңдер, – деді. Бұл – Абайдың тілегі...

Ертеңінде ақындар аттарын ерттеп, жүрерге тақағанда, Абай шешесін тысқа шығарып алып:

– Апа, екеуіне де жақсы қып тұрып сый беріп аттандыршы! – деді...

Абай, шынында да, дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан құлантаза боп арылғандай, нық бір қайрат жиып алғандай сезді...

Назар аудар!

- ✓ Құнанбай мен бала Абай образдарының жасалуына мән беріңдер.
- ✓ Ақылды, сабырлы Ұлжанның бейнесін жазушы қалай суреттеген?
- ✓ Абайды ақылды бала бейнесінде сомдайтын сюжеттерді табыңдар.

Қат-қабатта

Биыл Құнанбайдың өз ауылдары да, жақын ағайындары да күземді елден ерекше ерте алды. Және бұрын күздеуден бір қар жаудырмай, көшпеуші еді. Қазір де қарашаның ортасына жетер-жетпесте, қыстауға қарай тартты.

Маңындағы Жігітек, Көтібақ, Топай, Торғай сияқты сыбайлас отырған аталас елдерге көші-қон туралы жөн-жосығын айтпады...

* * *

...Қызылшоқыдан Шыңғысқа қарай тартатын көш соқпақтың сол жағында, жағада бір жалғыз төбе бар еді. Құнанбай өз қасына Майбасар, Қамысбайды ертіп және өзінің Күнкеден туған баласы Құдайбердіні алып, осы төбенің басына барлық көштен, барлық аттылардан бұрын кеп шықты...

Көштер қауырт қозғалған уақытта Құнанбай Қамысбай мен Құдайбердіге:

– Бар, екеуің тез барып, осы барлық көштердің басты-басты кісілерін – үлкендерін осында жиып келіңдер! – деді.

Құдайберді мен Қамысбай бұл бұйрықты ести сала, тебіне жөнелісті...

Құдайберді мен Қамысбай астарындағы екі бозды танауратып терлетіп, ең соңғы үш үлкен кісіні ертіп келгенде, жалғыз төбеде, Құнанбай қасында, елу шамалы аттылар бар еді...

Барлық жиын жалғыз төбені дүрс-дүрс басып, Шыңғысқа қарай тартты. Көштер қиыс өтіп кетіп еді. Бірақ бұл топ әлі асыққан жоқ. Аттылардың қалың ортасын ала Құнанбай келеді.

Екі жағында он шамалы үлкен туысқандар. Әкесімен туысқан Үркер, Мырзатай, Жортар сияқты ағалары. Тоқал шешелерінен туған Жақып, Майбасар сияқты тұрғыластары және әлденеше інілер, немерелес туысқандар бар.

Құнанбай – өз басы бір шешеден жалғыз, бөйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі. Қалың дәулет пен өмір, билік иесі. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. Сол себепті үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес. Тіпті, өкпе-назы болса да, ашып-жарып айта алмайтын. Ал бірақ Құнанбай сойыл соғарды, қол қимылды, тізе мен ызғарды керек қылған жер болса, бұл қауымның іркілетін бірі жоқ. Шоқтай жиын – мықты топ. Жер алуда, ел алуда, оңайдан мал табуда бұлар Құнанбайдың қабағын қалт еткізбей түсінеді... Өзара бірлігі – табыс екенін жете танытқан. Соны ұққалы осы Ырғызбай шетінен бай боп алды... Осымен бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл дәл бір ұялас бөрідей еді....

Құнанбай жіті жүріп отырып, тобын бастап, көштің алдына түсті.

Содан жиырма ауылдың жиырма басты адамына қазір Шыңғыс ішіндегі қай сай, қай қыстауға барып жетіп, шаңырақ көтеретінін айтып келе жатты. Сөзі ақылдасу емес – байлау. Атағаны – кесіп-пішіп қойған өмір менен бұйрық.

Алты күннен соң осы Құнанбай ауылдары көшкен жолмен тағы бір мол көштер келе жатты. Бұл – Бөкенші мен Борсақтың көші. Бұлар да Қызылшоқыдан өтіп, Шыңғысқа кіргелі келеді. Малды көштер емес. Бірақ көшкен елінің саны көп. Жинақы боп, топталып көшпей, бытырап, ен жайылып, бет-бетімен келеді. Көш бойында ат мінген кісі аз...

Осы көштердің алдында Сүйіндік, Сүгір, Жексен және басқа да кәрі, жастан жиырма шақты кісі оқшауырақ келеді. Бұл жиында әзіл-күлкі де, әңгіме де жоқ. Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де, қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты күңгірт, салбыраңқы. Әсіресе, Сүйіндік пен Сүгір, Жексен күпті сияқты. Көп жұрт соның аузына қарағанмен, Сүйіндік ақырын ғана:

– Бара көрейік... Жауабын өз аузынан естиік! – деді...

– Не жөн, не жолға сыйғызады екен?.. Өзінен естиік! – деп, Сүгір мен Жексен де соны құптады. Бұл жиындағы жастар мен қартаң шаруалар түйіліп алған, қатты ашулы еді...

Жартастан бері Сүйіндіктердің қарсы алдында, қалың жылқы ендеп, жайылып келеді. Екі шеті сайдың екі жақ иығындағы сары тұмсықтарға шашырай шығыпты. Ішінде жирені мен құласы көп, Құнанбай жылқысы.

– Құдай ұрды десеңші! Қарағым, Сүйіндік-ай, енді қайттім? – деп, Жексен көзіне жас алды...

Жылқы ішінен бұларға қарсы қозғалған қалың топтың тап ортасында Құнанбай бар екен.... Біраз үндеспей тұрып барып, Сүйіндік:

– Мырза, мына аттылар не? – деді. Құнанбайды бар Тобықтының атқамінері «мырза» деп атайды.

– Жай, мына жылқыға, отарға шығар алдында таңба бастырайын деп ем. Соған жиылған ел, – деді Құнанбай.

Бұл сөз одан әрі өрбіген жоқ. Жексен бұрылып, артына қарап еді, көштің алды бөктер адырдан бері шығып қалған екен.

– Жә, мырза, мынау келе жатқан біздің көшіміз еді. Қыстауымызға келе жатыр ек... Бұл қалай болды? – деді.

– Е, саған көшіп кел деген кім бар? Омыраулап, баса-көктеп көшпей-ақ, хабарласып, тілдесіп алсаң нетуші еді? Көшің кейін қайтады!

– Өкім елге ие, ел жерге ие емес пе еді?..

...Бөкенші, Борсақ тобы көбейе берді. Бірақ Құнанбай қайысар емес... Дәл осы уақытта Құнанбай қасына екі топ аттылар келді. Алдыңғы тобы – он шақты кісі. Мұны бастаған Байсал екен. Қасында Көтібақ ішіндегі ең ірікті атқамінерлер. Бұлар бастығы Байсал боп кеп, Құнанбаймен ашық-жарқын сәлемдесіп:

– Қоныс қайырлы болсын, мырза!.. – десіп, жабырлап құттықтап жатыр. Осы топтың артынан іле тағы бір топ келді...

Сүйіндіктің дәме қылары Көтібақ еді. Тым құрымаса, «Біртоға, берік Байсал Құнанбай ісінен сыртқары болар» деп ойлаушы еді...

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн, құр амандасу емес, Бөкенші, Борсаққа қыр көрсете келіп тұр. Құнанбай соны әдейі істетіп отыр. Мұны жалғыз Сүйіндік емес, Жексен де сезді.

– Апырай, атақонысым еді. Одан қала берсе, осы жиын, осы бөріңнің көз алдында, кешегі көктемде ғана, осы мынау тастың бауырында Борсақтың бір баласының қаны тамып еді ғой. Ер азаматымның қаны тамған жер еді ғой! – деді. Бұл сөз – дәл бұл жиынның күтпеген сөзі... Құнанбайға да бұл сөз, тіпті, тосын болатын...

– Не деп тұрсың? ...Ол ер емес, Борсақ аруағынан садаға... тіпті, Тобықты аруағынан садаға!.. Ол сұмырай еді. Мен сол сұмырайды құртып,

соның ізі-тозы бітсін деп, бұл жерді, бұл өңірді әдейі басқаның мекені етіп тұрмын. Сандалғаны несі? – деді.

Бөкенші, Борсақтың қалың жиынына мына сөз таспен ұрғандай тиді. Бәріне де бір сәтте Қодар өлімінің сыры, Бөкенші жерінің алыну сылтауы бір-ақ шешілгендей болды...

– Уа, қарабет басым! Қара басқан қу басым! Мен қуарған не еткен ит едім? Ойбай, бауырым!.. Бауырым, Қодар! – деп, Жексен өкіріп жылап, атын борбайлап, Қодар қыстауына қарай шаба жөнелді. Сол-ақ екен, бар Бөкенші, Борсақ тегіс: «Ойбай, бауырымдап» Жексеннің артынан шаба-шаба жөнелісті. Сүйіндік те солармен кетті... Құнанбай....

...аздан соң Байсалға құпиялау қып:

– Сен Сүйіндік пен Сүгір, Жексен – үшеуіне айт, көпті қоздырмасын! Бассын! Шыңғыстың қай тұсына орнықтырсам да, ол үшеуінің сыбағасы олқы емес... Осы сертіме сенсін! – деді.

...Майбасар... шапқылап жылап бара жатқан Бөкеншілерге қарап:

– Уай, жарандар! ...Мына Бөкенші екен ғой түстен кейін маңырайтын. Көктемде өлген Қодарға күземде кеп, сүйекші болған кімді көрдің? Мұны көрген кім бар десеңші? – деп, қарқ-қарқ күлді...

Қазірде Құтжан бейітінің екі жағындағы жаңа қабірлер Қодар мен Қам-қанікі болатын.

...Сүйіндіктер тобы келместен бұрын бейіттердің басында 3-4 қана адам отыр еді. Ол – Жәмпейіс, Әйтімбет және бір-екі басқа қойшы болатын.

Жаз бойы келе алмай, бүгін көшпен жетіп, ең алғаш еске алып, Құран оқып отырған солар еді. Кейін осылардың үстіне шулап келген нөпірді көргенде, мына кәрілер таң болды. Жылағанның ішінде Сүйіндік бар. Ол бір жұмбақ.

Әсіресе, бұларды қайран еткен Жексен мен Жетпіс... Екеуі де үш қабірді кезек-кезек құшақтап:

– Кеше гөр, арысым, кеше гөр!

– Ағакем, кеше гөр! – десіп кеп, зар-зар етеді. Көздерінен шын өкініш жастары ағыл-тегіл шығады...

* * *

...Сүйіндік, Сүгірлер өз есептері ұтылмайтынын білген соң, көш-қонын ойлап, қыбырлай бастап еді... Бұлар осылайша іріткімен екшелгенде, өзге Бөкенші, Борсақтан жиырма-отыз кісі атқа мінді. Ендігі жиын – қара ша-руа жиыны. Араларында зор денелі, орта жасты Дәркембай бар.

Ол Қызылшоқының шеткі қонысында отырған Жексен аулына келді де, Жексен мен Жетпісті шақырып:

– Елді тастап, бас сауғалап, қайда барасың, түге? Тапжылма! Көшпе! Не көрсең, бірге көресің!.. – деді.

– ...Ер бізге! Анау Сүйіндік, Сүгірге барып, сөз байлаймыз! – деді.

Жексен мен Жетпіс еріксіз ерді.

Осы топ Сүйіндік пен Сүгірге де көп сөйлеген жоқ. Бұйрықтарын шолақ айтып, көштерін тоқтатып тастады...

Дәркембайдың жауабы әзір болатын:

– Сүйіндік, Жексен, Сүгір – үшеуің де алдымызға түс! Аттарыңа мін! Жүр, өне, Бөжейге! Елден жырыла қашып оңбайсың, түге! Бөжейге барамыз... – деді.

Сүйіндік пен Сүгірді, Жексенді қосып алған осы топ дәл осы күн түсте Шыңғыстағы Бөжей аулына келді. Оның қыстауы Тоқпамбет дейтін қалың шалғынды, мол тоғайлы, ең бір құйқалы қыстау еді. Бөжей өз атасы Кеңгірбайдан атақоныс есебінде мұра қып қалған жер – осы.

Бөкенші тобы келген соң, Бөжей лезде кісі жіберіп, жақын жердегі Байдалы мен Түсіпті шақырып алды. Не де болса, Жігітектің ақылы бір жерден шықсын дегені...

Бөжей бұл тартысты әуелі қолмен емес, жолмен бастап көргенді мақұл деп білген...

– Бөбең, Борсақ, бауырымсың. Саған тигені – маған тигені... Туысқандығым – туысқандық. ...Ара ағайын Кішекең екен. Біз кіріспей, кім кіріседі? – деп, Түсіпке қарап отырып, – Ендеше, Түсіп, сен атқа мін! Осы сөзді алып, Құнанбайға барып, жауабын бүгін әкел! – деп, Бөжей сөзін бітірді.

Түсіптің баратыны осымен шешілген соң, Байдалы:

– Тек жалғыз-ақ арыла сөйлес. Айтатынның бәрін айтып кел. Бұға-бұға болғамыз. Ат кекілін кессең де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткіз! – деп, Түсіпке өзі де ашумен сөйлеп, нық қайрат берді.

Осы сөзді қатты ұстап, Түсіп сол күні кешке Құнанбайға кеп, сөйлесті...

* * *

Осының ертеңінде түске таман Майбасардың екі атшабары – Қамысбай, Жұмағұл шапқылап кеп, Жігітек ішіндегі есіктерінің ар жағына сұңгіп-сұңгіп кетті.

...Екі атшабар таяқты Жігітектең мейлінше жеп алып, беттегі қызыл жоса қандарын айғыз-айғыз қылған бойында, сүртпестен, шапқылап отырып, Қарашоқыдағы Құнанбайдың алдына тура кеп кірді...

Құнанбай әуелі үн қатпай, сазарып отырып барып, аздан соң екі атшабардың бетіне нұсқап отырып, Байсалға:

– Міне, көрдің бе? Қайтіп ағайын болайын? Мына қамшы мыналарға емес, маған жұмсаған қамшысы ғой Бөжейдің... Түр тегіс! – деп, бар жігітке қатты ақырып, бұйрық берді. – Қазір барыңдар да, сол өз үйінде сабатқан Үркімбайды қол-аяғын байлап тұрып, дәл менің алдыма сүйретіп әпкеліңдер! – деді...

Бұл түнде бар Жігітекке Үркімбайды айырып алу да, күндіз Құнанбайдың екі атшабарын сабаған сияқты күш асырып, бел бітірген іс болды.

Назар аудар!

- ✓ **Диалогтерге мән беріңдер. Олардың образ жасаудағы қызметі қандай?**
- ✓ **Қазақтың сыбаға беру салты бұл тарауда қалай суреттелген?**
- ✓ **Ырғызбайдың жиырма ауылының Шыңғыстың жуан ортасына асыға көшуінің мәні неде?**
- ✓ **Бөкенші, Жігітекпен тартыстың қалай өрбитініне назар аударыңдар.**

Жолда

Абай әкесімен бірге Қарқаралыда тұрғалы көп күндер болды. Қазірде қыс әбден түсіп, қар бекіп алған-ды...

Аға сұлтан Құнанбайды Қарқаралы арызшыларымен бірге осы Тобықтылар тегіс соңғы мезгілде Құнанбай демей – «Мырза» деп атасатын.

– Қызғанған дұшпанның іші күйсін! Ертең мешіт те бітейін деп тұр... – деп, Майбасар мазатсып қойды...

Құнанбай өткен жаздан бері бұл атыраптағы ең бірінші мешітті осы Қарқаралы қаласына өз өмір-қүдіретімен салғызып жатқан. Сол мешіт бүгін әбден бітпек еді...

Абай өз әкесінің өзге атқамінер атаулыдан мықты, қайратты екенін сезеді...

...Осыдан екі жыл бұрын Құнанбай мен Алшынбай достығы құдалыққа соғып, осы Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділде деген қызын Абайға айттырысқан болатын. Алшынбай сонымен Абайға үлкен қайыната болушы еді.

Қарқаралыға келгелі Алшынбай Құнанбайға бірнеше рет келіп, қонақ боп кеткен. Бүткіл бұл атыраптағы атқамінердің Алшынбай атын атауы басқаша көрінген. Оны Алшынбай деуші кісіні Абай әлі есіткен жоқ. Ылғи «Алшекең» дейді...

Оның ататегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы «қаракөк» деп атайды, Алшынбай – белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы – Қазыбек би. Осының бөріне қарағанда, Абайдың қалыңдығы Ділдә, тіпті, бір үлкен, асқақ жердің қызы төрізденеді...

Осы кезде бұлар Құнанбай пәтеріне де жетіп, қораның ішіне кіріп еді. Бю-қию толып жүрген аттылар, жаяулар екен...

Келгендер Құнанбай мен Алшынбайдың екі жағынан жарыла отырды...

Үй іші үнсіз еді. Бағана есік алдында, ауыз үйде қалған Қарабас есікті ақырын ашып, ептеп басып кеп:

– Майыр кепті, мырза. Сізге келді, – деді.

Құнанбай оған да қыбыр еткен жоқ. Аздан соң есік ашылып, еңгезердей қызыл сары Майыр кірді. Қасында қазақ тілмаш Қасқа бар...

Қарқаралы деген округтің өміршісі – Құнанбай мен осы Майыр. Қазақ округті «дуан» деп, мыналарды бірде «дуанбасы» деп, кейде Құнанбайды «аға сұлтан» дейді. Құнанбай округті басқаратын приказдың бастығы, Майыр орынбасары болатын...

Майыр Құнанбайға Бөжей жұмысымен кеп еді... Құнанбай...

– Майыр... Бөжейді айдату керек, қағазын дұрыста деп ем. Сары аурдай создың да кеттің ғой. Соның жанкүйері сен болып, бауыр тартып, бауырың езіліп жүр ме осы, немене?.. – деді.

Тесіле қарап, Майырдан жалғыз көзін алмай, сызданып отыр. Майыр «Аудар!» деп, тілмашқа қарады.

Қасқа тілмаш Құнанбай мен Майырға кезек жалтақтады... Құнанбай мұның бөгелгеніне ыза боп:

– Ей, тілмаш, осы саған «Әке» дейін, жарықтығым, тек дегенімді түгел жеткізші!.. – деді...

Құнанбайдың ендігі жауабын Алшынбай айтқызғысы келмеді...

– Ей, мырза! Ей, Майыр! Сабыр етіндерші! – деп қатты айтты.

– ...Құнанбай мырза, саған, – деп, Құнанбай жаққа ырғала түсіп, – сол жұмыспен келіп отырмын... Майыр, қазір сен қайта тұр. Тұрақты бір жауабын бүгін кешке мен жеткізейін... – деді...

Майыр... Алшынбайға:

– Айтқаның дұрыс, мен тоқтаймын. Жауабын өзіңнен күтемін... – деді де, келген жұмысын тез доғарды. Содан кейін... жаубүйректен азғана аса-

ды да, қоштасып жүріп кетті... Аздан соң тілмаш кетті. Содан кейін барып қана Құнанбай:

– Параға жемсауы толған ғой әлгі піскен бастың... – деп, бағанадан желісі үзілмеген ойының бір түйінін айтты.

Алшынбайдың ойы да осы туралы еді...

Алшынбай енді Құнанбайға қадала қарап отырып, жіті сөйлеп:

– Бүгін мына мешіт бітіп, абыройың асып отыр. Атағың көпке кетіп жатыр. Соны күндейтін де кісі көп. Алдымен анау көрпіс, мына жаңағы Майыр күндейді. Кішіреймейсің, кешірім етесің. Ақ көңілің мүлде ағарсын. Мұның да бір Құнанбайлығың болсын... Ана Бөжей ағайыныңды жау қып, жатқа жіберме!.. Бауыр қып, қасыңа тарт, татуласшы осы! – деді...

* * *

Осы сөз болған күннің кешінде Абай Қарқаралы қаласын жапа-жалғыз аралап кетті... Абай өз пәтерлерінен екі-үш көше ұзап кетіп еді... бір уақытта пұшпақ айналып, даурыға сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді...

Себепсіз жымия күліп, осы топты Абай көше ортасында аңырып, тосып қалды... Абай енді байқады. Бар топтың ентелеп қамағаны – үлкен ақ сақалды, келісті қарт екен... Өзі де күліп, топты да күлдіріп келе жатқан – сол.

Бір тосын ғажап нәрсе – шалды екі жағынан қолтықтасып келеді. Шал өзі басын тік ұстап, ілгері басып келе жатқаны болмаса, ешқандай бет бұрмайды... Қарт соқыр екен...

Топтың мұны байқамағаны, тіпті, жақсы болды... Қасынан өте бергенде, Абай да қосылып, ере жүрді...

Кейінірек келе жатқан бір бурыл сақалдыдан Абай:

– Бұл кісі кім, аға?.. – деп еді. Анау танданып:

– Е, білмеуші ме ең Шөжікеңді?.. Бұл Шөже ақын емес пе? – деді.

Шөженің атына Абай қанық, бірақ көргені – осы. Атын ести сала, ол бурыл сақалдан сытыла жөнеліп, топтың алдыңғы қатарына ілесіп, Шөжені жақсылап қарап, сөзін тыңдай бастады.

...Шөженің қасында тұрған бір қартаң кісі ақынға қозғау салғысы келді білем:

– Уа, Шөжіке, дуанға жаңа келдің ғой, мұндағы дақпыртты естіп жатырмысың? – деп еді, Шөже:

– Е, е, айт! Не дейді? Не деп жатыр дуаның? – деді.

Жаңағы қартаң кісі қала жаңалығынан хабардар екен. «Құнанбай салған мешіт бітті. Алшынбай, Құнанбай соны той етпек және аға сұлтан

Құнанбай ағайынымен бітісетін бопты. Ұлық пен Алшынбайлар табыстыратын бопты!» – деді.

Абай мына сөзге аса қайран болды. Өз әкесінің атын дәл мына жерден естимін деген жоқ еді. «Мешіт, бірсәрі, тіпті, оның араз-құразы да иен жұртқа мәлім екен-ау!» – деп таңданды.

– Е-е, араздасам деп, ұлықтығынан айырылып қалмасын дейді ғой.

– Құнанбайдың қамқоры Алшынбай бопты ғой.

– Әрине, бөр-бөрің жалғастырып, септестіріп жүрген сол Алшынбайлар... – деседі.

Шөже осы жайларды күле тыңдап тұрып, бір кезде оп-оңай өлеңдете қоя берді. Ашық даусы саңқылдап:

Болыпты бір ақсақ таз және соқыр,
Құранды мысық сопы молдаң оқыр,
Болғанда ақсақ дария, соқыр қарға,
Ортасын дарияның қарға шоқыр, –

деді. Жұрт тегіс ду етіп күліп жіберді... Шапшаңдығына, айтқыштығына қайран боп, таңдай қаққандар да бар.

– Ақсақ тазы – Алшынбай...

– Соқыры – Құнанбай.

– Не қыл дейсің? Ал қайтпас көрің жалғыз ауыз өлеңмен жайратты да салды! – деп жұрт жапырлап сөйлеп жатыр... Абай бұл сөздерден қатты ұялып қысылды да, шеттей берді...

...ішінен аса қатты теңселткен бір күшті сезген Абай көшені де, көшедегі жүргіншіні де аңғармай, көрмей келе жатыр. Бір пұшпаққа жақындап қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған қарсы шыққан үш аттыға көзі түсті.

Аңырып тұра қалды да, тез таныды. Келе жатқан Бөжей, Байсал, Байдалы екен...

Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей көлденеңдеп кеп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап еді, жақындап тұстас келді. Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:

– Ассалаумағалайкүм!.. – деп, сәлем берді...

Өзге қазақтан бөлек, мына сияқты, бір алуан сыпайылыққа Бөжей оң назарын салды білем... атының басын тежей беріп:

– Уағалайкүмәссәләм, балам!.. – деп, тоқырай қалды.

Байсал Абайды жаңа таныған еді. Жақтырмай, мұрнын тыржитып:
– Өй, мынау екен ғой, жә, жүрші! – деп, атын қозғай беріп еді, Бөжей:
– Тоқташы! – деді.
– Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем?.. – деп, Байсал Абайға қабағын түйе қарады.

Абайдың екі беті ду етті...

Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыптап қарап алып:
– Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең, сәлем бер деп, әкең айтып па еді, жоқ, өздігіңмен істедің бе? – деді.

– Бөжіке, әкем емес, өзім беріп тұрған сәлемім сізге!..

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындады да:

– Әкең айтпай, өзің білген болсаң, батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. – деді...

– Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын!.. Жалғыз-ақ – өзгені берсе де, әкеңнің қаттылығын бермесін! – деп, бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап тұрған қалпында бата қылып, бетін сипап еді...

...Енді асыға жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқады...

Тыстан аса көңілді әсер алған Абай ымырт әбден жабылғанда, Майбасардың пәтеріне кеп кіріп еді...

...Жақып...:

– Бұл мешіт, біле білсеңдер, біздің мырзаға да, онан соң, осы отырған бәріңе де зор абырой әперетін мешіт қой, жарықтық! – деді.

Майбасар бұл тұста қайтадан нығызсып, дардия түсіп:

– Е-е, соны айтсаңшы!.. Дұшпан атаулының аузына құм құймай ма бұл мешіт? ...Бөжей де осыны сезген болар. Татулықты іздеген тәрізді ғой! – деді...

– Байғұс Алшекең де дос-ақ қой! Біздің мырзаның анық тілеуі, адал жақыны сол бақыр ғой... – деп, Жақып Алшынбайдың күндізгі мінезін еске алып еді...

– Майыр... қызғанудан бұрын әуелі Бөжей, Байсалдан параны да соқты ғой!.. – деп, Майбасар өзінің күндізден байлаған шешуін айта кеп, – Ал енді Бөжеймен татуласу да осы бүгін кешке болады... – деді.

Дәл бұл арасын Жақып та, өзге бұнда отырған жігіттер де естіген жоқ еді. Абай да білмейтін. Бәрі де аз аңтарылып қалып, іштерінен Бөжейдің бүгінгі татуласа келетін пішінін көргісі келді.

Майбасар осы жайдың бәріне тоқмейілдене түсіп:

– Бар жақсылықтың басында, әйтеуір, бір Алшекең... Берген мал адал, адал ғой Алшынбай аулына! – деді де, қасында отырған Абайға иіліңкіреп, төне түсіп:

– Ұқтың ба? Бәлем, осы жолы бармай құтылшы қайныңа! – деп, Абайды тағы қолға ала бастады. Бірақ Абай дәл осы жолы бұрынғыдай жасыған жоқ...

Абай күліп жіберді де, бір ерекше ойнақы тентектік тауып:

– Осы бір емес, екі емес... шын қоймайсыз ба? – деп, домбырасын тоқтатып, алдына көлденең салып, Майбасарға қадала қарады...

Абай өзі көрген Шөженің қалпына салып, күлімсіреген көзін сығырайтып, басын жоғары көтере беріп, соқтырта жөнелді:

Уа, қой десе, бір қоймайсың
Аз болды ма, Майеке,
Осында көрген қызығың?
Кертіп жеп-ақ жүрсің ғой,
Қарқаралы халқының
Жал-жаясын, шұжығын.
Алған, жеген аздай-ақ
Тағы бірді тауыпсың.
Уа, Алшынбайдың қызы кім?
Адақтамақ сертің бе,
Осы өңірдің елінің
Жүйрігі мен жортағын?
...Орайы болмас қолқаның... –

деп, сақылдап күліп, Абай Майбасарға қарай жантая кетті.

Үйдің іші әрі қайран боп, әрі сүйсініп, қарқылдай күле жөнелді...

– Қап, мына Шаншардың жиені!.. – деді Майбасар.

Төлепберді, Бурахандар да мына сөздің төркінін ұғып:

– Бесе, нағыз Тонтай!

– Тонтайдың жиені ғой!.. – деседі.

– Уа, бұл өлеңді бір жерден қойнына салып әкелді ме дейім?! Өлең айтушы ма еді бұл жаман?.. – деп, Майбасар әлі қайран боп отыр.

Шынында, Абайдың өлең жазып, өлең айтатынын бұл үлкендердің көрген, сезгені осы ғана. Абай өзінің қалжыңынан мұндай үлкен әсер болады деп ойлаған жоқ еді. Енді қайтадан өз-өзінен қысылыңқырай бастап:

– Өз өлеңім емес, – деді мынау үлкендердің шамасын біраз қылжақ еткендей боп, – бағана кешке Шөжені көріп ем, соның өлеңі, – деді.

Үйдегілер нанар-нанбас боп, жапырлап сұрастыра бастағанда, Абай бір-қалыпты күлімсіреген жүзбен сыр білдірмей отырып:

– Осында бір Майбасар деген ағам бар. Күнде сүйтіп маза бермейді, соған жауап үйретші деп ем, сол кісі үйретті, – деді.

Шөженің бағанағы мысқылшыл, ойнақы, ащы күлкісі Абайдың қазір көз алдында. Жаңағыдай Майбасарды жайратып салғанына Абай өзі де ішінен қатты ырза болатын.

...сыртқы есік ашылып, жылдам басып, Қарабас келді...

– Болыңдар! Намаз бітті! Қонақтар мырзаның пәтеріне беттегелі жатыр... – дегенде, үйдегі жұрт дүрк тұрып, асығып киіне бастады...

Абай... ақырын аяңдап, әкесінің үйіне келді....

Абай қонақүйлердің есік-есігінен бір-бір қарағаны болмаса, ешқайсысына кірген жоқ.

....Абай Құнанбай бөлмесінен шырқай шыққан үн есітті.

Табақшының біразы да бұған елең етті. Абай да барып, есікті біраз ашыңқырап қарап, көз салды... Шоқша бурыл сақалы бар, жал түмсық, сұр жүзді бір кісі екен. Домбырасын безілдете ойнақшытып, зор қайырмананы басып ап, содан әрі домбыраны көлденең салып қойып, тақпақтай соғып, желдірте жөнелді...

– Бұл кім?..

– Қай ақын?.. – дескен үндер өзге бөлмелерден де және табақшылар арасынан да естіліп еді...

Құнанбай бөлмесінен ауыз үйге қарай басын шығара беріп, Қаратай:

– Балта, Балта ақын! – деді.

Жанынан шығарып, сілтеп отырған, Алшынбай қасында жүретін Балта ақын екен...

Алған жарың жамандап,
Асқанды қайдан табарсың...
Ағайынды жат біліп,
Жақынды қайдан табарсың?
Араз болсаң, еліңе
Жамандық айтар хабаршың.
Тату болсаң, ағайын,
Сонау қатын-балаға
Сүйінші айтар хабаршың, –

деп тоқтады. Үй ішінен:

– Уа, сөз төресі осы да!.. – деп даурығып, мақтау айтып жатқан Алшынбай, Қаратай, тілмаш үндері келді.

Осындай үлкен ауыр жиында мынадай суырыпсалма сөз және аразды табыстыратын бітім, жамау сөз Абайға бір алуан қызық сияқты көрінді...

...Осы уақытта Қаратай ауыз үйге шығып, Ызғұтты мен Майбасарды шақырып ап:

– Татулық болды, татуластырды!.. – деді.

– Ал байлау не болды?.. Тынымы не болған екен?.. – деп, Майбасар ентелей түсті.

– Тынымы да өзгешелеу болды білем... Араларың алыс болса, қыз алысып, құда болысыңдар дер едік. Ағайынсың, жақынсың, бірақ сол жақындығың қайта жаңғырсын! Екеуің бала алысыңдар! Бөжей Құнанбайдан бала ауысып, бауырына салсын. Сүйтіп иістерің аралассын! – десті...

* * *

...Ертеңінде Бөжейлер жүрер кезде Абайдың Қарқаралыда естіген жат сөзінің шешуі жетті.

Өз үйінде жер бауырлап жылап, Айғыз жатыр екен. Қарабас мұның қолынан Кәмшатты алып, шарт киіндіріп, үлкен үйге апарыпты...

Құнанбай босаңсыған пішіндердің барлығына жалғыз көзін оқтай қадап, атып жібергендей қарайды...

Үй ішінде түк өзгеріс сезбеген, бұрынғысынша былдырлаған Кәмшат тысқа қарай бір бөтен, үлкен кісі ала жөнелгенде ғана шошынып еді.

– Апа!.. Апа!.. Әже!.. – деп, шырылдап қоя берген.

Кішкентай жүрегін қорқыныш қысып, зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді...

Назар аудар!

- ✓ **Шығарманың бұл бөлігі не себепті «Тарауда» деп аталған?**
- ✓ **Абайдың әкесімен Қарқаралыға баруының себебі неде?**
- ✓ **Жазушының Абайды Бөжей мен Байдалыға кездестіру сюжетінде автордың бейнесі байқала ма?**
- ✓ **Құнанбай мен Бөжейдің арасы неге алшақтады? Алшынбайдың Құнанбай мен Бөжейді татуластыруына мән беріндер.**

Шытырманда

Абай Қарқаралыдан қайтқан соң, атқа мініп, ел аралаған жоқ.

Көбінесе Жидебайдағы ауылда шешелерінің қасында болды. Көктемге шейін күндіз-түні кітап оқуға салынды...

Зере Абайдың кітапқа берген ықыласын байқап, бір күні кешке:

– Қарағым, осының ақыл. Ішкен менен жегенге мәз боп, мойны-басы былқылдап, ақылдан да, өнерден де кенде боп жүрген бай баласы аз ба? ...Ұқсама аналарға!.. – деген. Әжесі кітап қадірін жақсы айтқанға Абай ырза болып, жаңағы сөзден соң, күн сайын бір тамаша әңгіме айтатын болды...

Күнкенің аулына Абай келісімен, Құнанбай мұны Құлыншақ аулына жұмсады. Әкесінің Құлыншаққа айтатын сөздерін Абай ұғынып ап, тысқа шыққанда, мұнымен бірге барғалы Қарабас өзір түр екен...

Өзін бала көргенмен, Құнанбай жібергенін ескеріп, Құлыншақ Абайды үлкен кісідей қарсы алды...

– Әкем сізге сәлем айтып еді...

– Сәлемет болсын...

– Айтқаны, мына жердегі Бетқұдық жайы. Бұрын Борсаққа тиісті қоныс екен. Ақперді Борсақ қыстауын алған соң, қонысы мен өрісін тегіс алдым дейді ғой. Соған былтыр күздігүні қыстауға кірер алдында сіздің ауыл қоныпты. Бірталай отырыпты. Қазір жаз шыға: «Қорасының жаны болған соң тағы қонып жүре ме? Мен ірге тигізбей, күздігүні пішенін шауып алайын деп ем. Осыны Құлыншақ маған қиса екен! Қонбаса екен!» – деп, әкеме өтініш айтыпты...

– Е-е, ат иесі Ақперді десеңші! Ендеше алдына ат иесі мінеді де, артына бізді тілесе, мінгізіп, тілемесе, мінгізбес... – деп, Құлыншақ наразы боп, томсарып қалды.

Абай Құлыншақтың ренжіген жайын ұғады...

– Менің әкелгенім осы бір сәлем. Арғысын өзіңіз біліңіз.

– Қайтпек керек? Ақперді! Ақперді! Ақпердіге Құдай бақ берді, – деп, Құлыншақ ащы бір мысқылмен күліп қойды.

Абай Құлыншақтың сабырлы сықағына қызығып, күліп жіберді. Тартысам деп келген емес. Және әке қарызынан құтылды. Сондайды шапшаң болжап шыққан Абай жаңағы Құлыншақ қалжыңын іле жөнеліп:

– Бақ берген емей немене,
Борсақтан қалған аз жерді
Менікі деп тап берді деңіз, –

деді.

Абайдың бұл мінезіне үйдің іші тегіс күлді...

Осыдан Құлыншақ Бетқұдық әңгімесін былай қойып:

– Шырағым, осы анада Бөжейге берген жас бала қалай екен? Айғыз бейшара жылап қалды деп еді, ол қалай? – деп, Абайдың үй ішін, Зере жайын, Ұлжан күйін сұрастыра бастады. Кәмшат туралы Абай еш нәрсе айтқан жоқ. Құлыншақ қайта оралып:

– Айыпқа мал бермеді деп, Бөжей жағы қомсынады, білем. Сол кішкене қарындасыңның күтімі де келісті емес деп есіттім-ау!.. – деп, қайдағы бір көңілсіз, шетін жайларды қозғай бастады...

Абай әкесіне Құлыншақтың көнгенін айтса да, өкпесін айтқан жоқ. Істеп келген ісін қысқа ғана баян етіп еді.

Бөлек жерде Құнанбай Қарабастан да сұрастырған. Абайдың айтқан сөздерін түгел есітті. Қарабас Абайдың бүгінгі мінездеріне ырза екен...

Осының ертеңінде Құнанбай Абайды және жұмсады. Қасына тағы сол Қарабасты қосып, енді Сүйіндікке жіберді.

Сүйіндік аулына Абайлар ел орынға отыра келді...

Үлкен үйдің ортасында алакөлеңкелеу жанған тас шам бар. Сүйіндік бәйбішесімен және екі баласы – Әділбек, Асылбекпен – бәрі де қонақтармен бірге болды. Бұл үйге, әсіресе, өзгеше көктем нұрын енгізген бір жан бар. Ол Сүйіндіктің қызы – Тоғжан. Абай келгеннен бері Тоғжан үлкен ағасы Асылбектің отауынан осы үйге бірнеше рет келіп кетті. Сылдырлаған шолпысы әлдеқандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері – баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты...

Абайдың бұл ауылдан кеткісі келмеді. Қонағуар, жылы жүз, жақсы мінезді үлкендердің үйі аса бір сирек кездесетін, жайлы ұя сияқты екен... Бірақ кетпей болмайды.

Үйде Сүйіндік пен Абай және Сүйіндіктің бәйбішесі ғана қалған уақытта Сүйіндік Абайдан Зере жайын, Ұлжан күйін сұрастырып отырып:

– Аналарыңа сәлем айт, балам! – деді.

Түннен бері үндемеген бәйбіше де Ұлжанға сәлем айта отырып, Айғызды есіне алды. Содан барып Кәмшат есіне түсіп:

– Шырағым-ау, осы анада Бөжекең аулына жіберген кішкене қыз не жайда? Айғыз бейшара қайтіп қиды соны?.. – деп, бір жағынан, наразы боп, сұрастыра бастады...

Кеше Құлыншақ та, бүгін мынау ауыл да Кәмшат жайын ылғи «жетім жандай, күндікке, қорлыққа кеткен бейшара, әлсіз сорлыдай» сөйлейді. Тегін емес-ау!..

Абайлар Қарашоқыға түс ауа жетті. Күнкенің үлкен үйінде мол жиын бар екен.

...Абай өзінің Сүйіндікке барған жұмысын көпке шейін айта да алмады.

Ақыры, бір әредігін тауып, әкесімен сөйлесіп, міндетін ада қылды... Енді бүгін мұнда қонбай, Жидебайға қайтсам деп ойлап еді. Әкесіне сол ниетін айтқанда, Құнанбай...:

– Тағы бірер күн аял қыл. Ертеңдер сені Байдалыға жіберіп алғалы отырмын. Содан әрі қайтарсың, – деді.

...Байдалы – Абайдың көп сөйлеспеген кісісі. Кешелер ол да Құнанбаймен араз кісінің бірі еді. Енді соған жібермек...

Екі күн өткен соң, Құнанбай Абай мен Қарабасты Байдалыға жіберді. ...Сырты үп-үлкен ақшыл үйге Абайлар кіре бергенде-ақ, Байдалының бір нәрсеге қатты ашуланып, айқайлап жатқан үні естілді...

Үй ішінің осы жанжалының уақытында Абайлар сәлем беріп кіріп, төрге шығып отырысты.

Байдалы сәлемді оңдап алған жоқ. Амандасуы да солғын болды...

Үлкен қара сақалды, суық түсті Байдалы қонақтардың бетіне қарамай, мойнын есік жаққа бұрып отыр. Аздан соң күбі піскен қатынға қарап:

– Қымыз әкел, ас ауыз тигіз мыналарға! – деді...

– Барыстарың қалай? Не шаруамен жүрсіндер? – деді. Абай өзі келген шаруасын сол арада айтты.

Өңгіме тағы жер жайынан. Құнанбай ел жайлауға шығардан бұрын, былтыр өзі Қарашоқыдан көшірген Бөкенші, Борсаққа Жігітек жерінің жапсарынан жайлау берген болатын. Сол ретте осы Байдалының Қаршығалы, Қопа деген қоныстарына «Сүгір мен Сүйіндік ауылдары қоса қонсын, бірге жайласын!» – депті. Абай қымызын ішпей, алдына қойып отырып, сол шаруаны айтып шықты.

Бұл сөзді есіткенде, Байдалы қабағын түкситіп жіберіп, қатты түйілді. Абайға жауап бермей, зілдене қарап, қадалып қалды. Абай Байдалының көзінен жасқанған жоқ. Бала жүзінде ашу да, араздық та жоқ...

Байдалы кірпік қақпай, шұғыл ойланып, үнсіз отырып, ақырында:

– Құп болсын! Қонсын Сүгір мен Сүйіндік, не деуші едім! – деді.

Қайратты, шапшаң, ер адамның байлауы сияқты...

– Айтқанына көндім. Бірақ сөз ұғушы ма едің өзің? Әкеңе айтар сөлемім бар. Бұлжытпай жеткізуге жараймысың, жоқ па?

– Ойдағыңыздың бәрін айтыңыз, ақсақал! Жеткіз дегеніңіздің бір ауызын қалдырмай, апаруға уәде қылайын. Мен тек екі арадағы сәлемшімін.

Дегеніңізді жеткізбей кетсем, я бұрсам, қиянат болмас па еді? Мойнымда қарыз қалдырмаспын!

Байдалы мына сөзге әбден қанағат қылды. Бала көргені – бала емес тәрізді.

– Ендеше жаттан айтсам, сырттан айтқан болады. Саған айтсам, әкеңнің өз көзіне айтқаным! – деп, аз бөгелді де, – «Татуластық, табыстық» деп ек кеше тамам Арғынның тобында. Сол татуласқан сиқым осы ма? ...Атаң Ырғызбайға атам Кеңгірбай оң батасын беріп, би сайлап еді. Өз баласы, өз туысы жоқ емес еді ғой сонда. «Осы болсыншы» деп бермеп пе еді? Ал бұл болса, бүгін, мінеки, алысқа абыройы асса, айналып кеп, Жігітекті жаныштайды. Жақынға жауықса, жағалап кеп, тағы Жігітекті жентектейді. Бір жібімей кеткені ме үстіп? ...Осыны айт! Бір мен емес, «Жігітек сәлемі» деп айт осыны! Ал мына жерін алсын, бір бұл емес, тағы тапсын, тағы алсын! – деп, қолын бір-ақ сілікті де, тоқтап қалды.

Үй іші жым-жырт. От әлі маздап жанып жатыр. ...Әуелде толтыра құйылған іркіт қазір біреер қайнап қалған екен. ...Қайнауы жеткен ашу – қызуы жеткен құрттай. Бір жер емес, қазан беті әр тұстан бұрқ-бұрқ етеді. Ол-дағы осы елдегі әр жерден шаң беріп жатқан Құлыншақ, Сүйіндік, Бөжейлердің ашулары сияқты...

Жол бойында ешбір жерде Абайдың аялдағысы келмеді. Оңай емес, әлдеқалай емес, бүгін естігені ерекше. Байдалының аулынан ұзаққырап шығысымен Қарабасқа:

– Жүр, жарысайық! – деп, тебіне жөнелді...

Екі жолаушы ұзақ шапты. ...Күн бата берген кезде аттарын қан сорпа қып Қарашоқыға жетті.

...Баласы тақап келгенде, Құнанбай:

– Немене, балам? Неден шырықтың, жөніңді айтшы! – деді.

Абай әкесінің төменгі жағына отыра беріп, өз ішіндегі көңіл күйін дәл тапқанына қайран қалды.

Отырысымен көп күттірген жоқ. Бүгін Байдалыдан есіткен сөздерді бұлжытпастан, жалғыз түйірін қалдырмастан түгел айтып шықты.

...Әке мен бала ең алғаш рет шындасып бет ашысатын белге келгендей еді...

* * *

Жидебайға қайтардың алдында Абай әкесінен көш-қон жайын сұрастырған. Құнанбай үлкен аулына тез көшсін деп бұйрық берді...

Абай үлкен үйге де, шешелерімен амандасып болған соң, көші-қон жайын айтты...

Кешкі астың алдында Абай Зере мен Ұлжанға Кәмшат жайын айтты. Естігенінің ешбірін қалдырмай, қатты айтты. Жыласа да, күйзелсе де, шешелерді аяймын деп, Кәмшат жайын бүркеу мүмкін емес.

Зере күрсініп, күңіреніп кеп, Құнанбайды жерледі. Ұлжан үнсіз, жымжырт, қиналып отырып-отырып, Абайға:

– Осы естігеніңнің бірде-бірін Айғызға айтпай тұра тұр. Онсыз да қан жүрегі қақ жарылып жүр ғой. ...Шыңғысқа жетейік. Сонан соң өзің қасыңа бір ересек кісіні ерт те, тура Шырақтың аулына барып, Кәмшатты өз көзіңмен көріп, бар жайын біліп кел. Айғызға содан кейін айтып, әкеңмен шындап сөйлесейік, – деді. Байлау осы болды.

...Шешелеріне әнеуі берген уәде бойынша Абай Бөжей аулына баруға асыққан. Қопаға қонған күннің ертеңінде қасына Ғабитханды ертіп, солай жүріп кетті.

...Абайлар Бөжей үйінің сыртына кеп, аттан түсіп жатты. ...Аттарын байлап, енді үйге қарай жүре бергенде, Абай осы үйдің ішінде әлсіз үнмен жалынып жылаған кішкене баланың үнін есітті. Ауру баланың жылағаны.

Абай жүрегі жаман белгіні сезгендей су етіп, қатты аянышпен шаншып кетті. Үн – дәл Кәмшаттың үні сияқты. Абайлар үйді айналып, есікке тақай берді. Бірақ дәл осы кезде жаңағы баланың жылауына ызаланған ұрысқақ дауыс естілді. Бар сөзі басқа ұрғандай ап-анық шығып жатқан – Бөжейдің бөйбішесінің даусы.

– Ырылдатпа! Ырылдатпашы, анау көзің ойылғыр жетімекті! – деп, зекіп тастап, долы бөйбіше есікке қарады.

Киіз есік ашылып, екі бала жігіт кіріп келген екен. Абайлар төрге шықты. Үлкен үйдің іші сыртындай жұпыны емес, жасаулы, кілемді, алашалы екен. Бірақ салақ үйдің белгісі – сыпырылмаған, төрде олақ жиналған көрпе-жастықтан көрініп тұр.

Үй ішінде, төсек алдында ұршық иіріп үлкен, қара сұр қатын отыр. Танауы қусырылып, ерні қатты жыбырлаған қара қатын аса бір ұрысқақ, қатал жан сияқты.

Биік төсектің бас жағында жертөсек бар екен. Соның үстінде Бөжейдің екі бойжеткен қызы кесте тігіп отыр. Жасына жеткен қыздардың пішіндері – сұлу да, сыпайы да емес. Түксиген, сүйкімсіз және шешелеріндей ашушаң, қатқыл адамдар сияқты.

Осы төсектердің бас жағынан Абайлар отырып, үй ішімен ақырын ғана амандасты...

Жылаған Кәмшат екен. Ол қонақтардың оң жағында, бір жаман жыртық жаялықтың үстінде бүк түсіп, жылап жатыр. Басында жастық та жоқ. Тек бір жаман жыртық шапанның жеңін жастаныпты.

Кәмшат жаңа келген кісілерді танымады. Бірақ үй ішінің қаттылығын осы жаңа келген жандарға шаққандай боп кемсеңдеп, иегі дірілдеп, біртүрлі әлсіз үнмен тағы жылады.

...Ғабитхан мынау көрген күйіне шыдай алмай:

– Ей, мазлұма! Нилер ғазап көргенсің сен бейгүнаһ мазлұма! – деп, жылап жіберді.

...Абай бұл үйдің ішімен тілдескен жоқ. Жанашыр мейір жоқ, суық жандар келген жерден-ақ Абай көңіліне түрпідей тиген.

Бөжейдің қатыны шай қойғызбақ сияқты боп, қам істей бастағанда, Абай:

– Ішпейміз, жүреміз! – деді.

Кәмшаттың мынадай тұтқында, аямас ғазапта жатқан бейшаралығын көріп отырғанда, тамағынан ас өтер орын жоқ.

...Кеш бата өз ауылдарына қайта жеткен уақытта Абай көңілінен осы күй бір сәт арылған жоқ, бір мысқал кеміген де жоқ еді.

...Абай Кәмшат арызын түгел жеткізбекке нық бекініп, үйге кірді. Ойлағандай, Құнанбай бүгін оңаша келіпті. Қасында жорға Жұмабай ғана бар екен.

Жігіттер үйге кірген кезде, осы үйге Айғыз да келді. Ана жүрегі бір жаманатты сезгендей бұны асықтырып, осыла жетектеп келген. Күндіз Абайдың Бөжей аулына кеткенін Айғыз білетін...

Абай әкесіне көз салып еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын қарап қалған екен. Өзі күйіп келген Абай әке жүзінен қаймыға алмады.

– Көріп, біліп келдік. Кәмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады. Бауыры суып, аямас қас көргендей барлық жанды... не айтайын? – деп тоқтап қалды...

Құнанбай оқыс бұрылып, Абайға суық қарады да, үндемеді.

Әйелдің бәрі үнсіз жылап, аһ ұрып, күрсініп отыр.

Түсіне ашу, көзіне жас толған Айғыз дірілдеген үнменен:

– Қарашығым, балапаным-ай, сормандай жетімегім-ай! Не қарғысқа ұшырап туып ең! – дей беріп еді, Құнанбай сол қолын шұғыл көтеріп қап, «Доғар!» дегендей ишарат қылды...

...Бірақ Абайдың қасында отырған Ұлжан жаулығының ұшымен көзін сүртіп:

– Өртенсең де, үндемей өртен дегені ме? Кәмшатты ойласа, бүгін емес, көптен күңіренеді бұл жандар. Кімге айтады? Қайда айтады? – деді. Құнанбай оған да барын айтқызбай тежеп:

– Жә, бірің бастап, бірің қостамай!.. – деді. Ұлжанға Айғыздай зекірген жоқ, кінәлай сөйледі.

Үй ішінің наразы үнін осылай баспақ. Бірақ онысына Зере болған жоқ.

– Қорқытпа келіндерімді!.. О несі? – деп, қатты зекіп қап, ілгері жылжып кеп, екі қолымен жер тіреп отырып, баласының жүзіне аса суық қарады. Абай өз әжесінің мұндай қайратты ашуын бұрын көрмеген сияқты.

Зере Құнанбайға әлі де қадала қарап, түйіліп отыр. ...Құнанбай шешесінің ажарын сезді де, жуаси түсті...

– Қайтейін?.. Мен қайтейін?.. Кеше иіс Арғынның игі жақсысы бұйырды! – деп, шешесіне арыз шағып, бір тоқтады.

Абайдың аса теріс көргені – сол бұйрықтың өзі.

– Рақым, мейірбандық жоқ, не деген жаны ашымас, қатыбас байлау – сол байлаудың өзі? Тату етер байлау да емес. ...ортамыздағы ең әлсіз, ең пұшайман бір ғаріпті қайда тастап отырмыз?..

Өкесіне Абай сөзі ұтықты көрінді. Өзі, тіпті, ойға келмеген соны сөз...

Бағанағыдай емес, енді мынау үйдің ішін күйзелткен жайды бірге ойласқандай... Тағы біраз үндемей отырып барып:

– ...Біз берсек, етбауыр бала қыл деп беріппіз. Қорлыққа бердік пе? ...Жат деп, жау ұрпағы деп, дұшпан көріп, кірпідей жиырылса, қарыз оның мойнында емес пе? Тіпті, жазықты болсам, мен жазықты шығармын. Бесіктен шығарып, адам ұлы деп, соның бауырына берген балам жазықты ма еді? Қатын-қалаш, ауыл-аймағына, тым құрыса, соны ұғындыра алмаса, Бөжейдің аяқтағы суға ағып өлгені ғой! – деді...

Осының ертеңінде Құнанбайдың сәлемімен Бөжей аулына Жұмабай барып қайтты.

...Осыдан кейін аз күн өткен соң, Бөжей аулынан Айғыздар күткен жаман хабар оқыс келді.

Кәмшат өліпті. Және таңертең өлген баланы сол күні түс ауа қойып та бітіріпті. Керек десе, Құнанбай аулына, Айғыздай көзі тірі шешесіне хабар да айтпапты...

...түс кезінде Бақанас бойына бір өзгеше хабар шұғыл кеп қалды.

Ізғұттының аулына түсіп, сусын ішіп аттанған Бөкеншінің үш жолаушысы айтыпты: «Бес күннен бері Бөжей науқас еді. ...Әйтеуір, кеше кешке бар жанкүйер ағайынын шақырып, арыздасып жатыр дегенді есіттік» депті...

Осы күннің ертеңінде суық сыбыс анық боп, Бөжей қайтыс болды деген хабар да жетті...

Бөжейдің өлімін есіткенде, үй іші тегіс аңтарылып, селт етті...

Бақанастағы Ырғызбайдың бұл ауылдары Бөжейдің өлімі туралы айрықша хабаршы келер деп күтті... Әншейінде қаншалық қиян-кескі араз боп жүрсе де, «торқалы той, топырақты өлім» дегенге келгенде, араздық ұмытыла тұратын... Бөжейдің өліміне Құнанбайды шақырмапты...

Құнанбай қатты қиналып, ақыр аяғы ызаға кетті. Кешпес қатал ызаға кетті.

...Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бөйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған... Екі бегінің ұштары жылап жыртқан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр.

Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бөркін тастап, қара салыны шорт байласып алыпты. Бұлар әкелері өлісімен, қайғылы, шерлі, бір ұзақ жоқтаудың сарынын тапқан екен. Бүгін таңертеңнен бері жаназашыларға көріскенде, сол жоқтауларын айтумен отыр... Бөжейдің жаназасын шығарды. Сүйегін бұл жайлауға қоймай, Шыңғысты қайта асырып, қыстауының үстіне апарып, Тоқпамбетке қойды. Бөжейдей жұрт жоқтаған жанға топырақ салмай қалған жалғыз Құнанбай айналасы болды.

Назар аудар!

- ✓ Бұл тарауда Абайдың жер, ел мәселелеріне араласа бастауы қай сюжеттер арқылы көрінеді?
- ✓ Диалогтерге мән беріңдер.
- ✓ Абайдың Тоғжанды алғаш көретін жерін еске түсіріңдер.

Бел-белесте

Күн түске жетпей-ақ, Бақанас бойы қайнап, шыжып кетті...

Абай... өзенге қарай тартты. ...Бүлдірген иісі аңқыған, көк майса шалғыны бар, жасыл беткейде балалар жеміс теріп жатқалы көп боп еді...

Бір мезгілде бар баланың құлағына ап-айқын боп дүрілдеген қалың үн келді...

Балалар елең-елең етісті. Араларындағы үлкені – Төкежан мен Абай қарасты. ...Бала атаулы тегіс аттарына жүгірді. Елсіз өңірде көрінген қалың жылқы – көшкен елдің жылқысы екен...

Бұл көштің айналасын қоршаған аттылар көп, барлығы да әйелдер. Өңшең сәнді киінген қыз-келіншек пен егде тартқан бәйбішелер...

Үлкен көштің алдында есік пен төрдей жерде аттарын қатар бастырып, бір топ қыз келеді. Тап орталарында ерттеулі күйде бос жетектелген, кекілі күзелген қара көк ат бар. Сол топтан әнтек кейін үлкен көштің алдын бастап келе жатқан сұп-сұр жүдеу бәйбіше екен. Басына жұқа қара желек жамылыпты. Бұл бастаған он бес түйелі көштің сәні өзгеше көрінді. Бар түйенің үстіне артылған жүктерді жапқан өңшең қара кілем, қоңыр алаша, қара ала текемет көрінеді...

Көштің түріне таңданып, үнсіз тоқтап қалған балалар тобы мынадай салтанатты көріністің алдын кесіп өте алмады. Енді амалсыз көш өткенше, қарап тұратын болды.

Басында бұларға көш адамдарынан көз салған кісі жоқ еді.

Бірақ алдыңғы қыздар тобы енді жақындап, қастарына кеп қалған екен. ...бір кезде бір топ қыздар ортасынан екі қызды ілгерірек бөліп шығарды.

Бағанағы кекілі кесілген қара көк ат сол екі қыздың орталығында жетекте екен.

Оспан аңырып таңданып, Абайдың қасына кеп:

– Бұлар кім? Бұл қандай көш? – деп, тақат таба алмай, ағасын қамшымен түрткілеп, мазасызданып тұр еді.

Қазір екі қыз бөлініп, алға шыққанда, олардың көрінісіндегі елден ерекше бір жайды байқап, Оспан қатты күліп жіберді...

Бұған ерсі көрінген сурет – Абайдың өзінің де өмірде ең алғаш көрген көрінісі.

Бұл көш қаралы көш екенін – Бөжей көші екенін Абай мен Төкежан бағана-ақ таныған болатын. Өзге көштен бөлек болатыны мәлім. Бірақ қазір мына екі қыз істеген іс сол бөлектің ішінде де бір өзгеше болды.

Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің бас киімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара елтірі тымақтары бар. Қыз кимейтін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті. Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлдаған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ер-тоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шаншып, соған да теріс қаратып, Бөжейдің қысқы түлкі тымағын кигізіпті.

Екі қыз бөліне салысымен, мына көлденең қарап тұрған аттыларды көріп, шырқай созып, қаралы мұңды дауыс айта жөнелген. Көш бойында ауыл үстінен өтсе немесе бөгде жүргіншілер жанынан өтсе, қаралы көштің

қара жамылған осындай қыздары дауыс айтатын салты. Қыздар соны бастаған екен...

Алғашқы екі қыз қиыс өтіп, дауыс бастасымен, кейіндеп келе жатқан бес қыз да аттарының басын қатарластырып ап, баяу бастырып отырып, анау екеуінің даусына қаралы дауыс қосты...

Өтіп бара жатқан бес қыздың тап ортасында, жібек жал ақ жорға атқа мінген Тоғжан екен. Көктемнен соң көргені – осы.

Судыраған қара жібек биқасаптан әдемі жеңіл шапан киген. Басында – жап-жаңа қара кәмшат бөрік. Мойнында – әсемдеп, кең ораған құбылма түсті торғын шөлі. Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай...

Абай үнсіз мүлгіп, зарлы жоқтауды бар жанымен тыңдап тұрып, өзін өзі де, бар дүниені де ұмытып кетіпті.

Бір сәтте қасында тұрған біреу түртіп қап, «Жүрейік» дегендей болды. Абай жаңа оянғандай, алаң етіп жалт қарады. Тәкежан екен. Ол Абайдың түсін көрді де, тыжырынып кекете күліп:

– Өй, неменеге сораңды ағызып тұрсың? – деп, тіпті, зекігендей.

Абай қабағын қатты түйіп, селт етіп, бетін сипады. Жылады деп ойлаған жоқ-ты. Көзінен үнсіз ауыр, ыстық тамшылар ағып кеткенін байқамаған екен.

Үлкен көш өтіп кетіпті. Артқы көштермен екі арасында ұзақтау алаң пайда болған екен. Тәкежанмен бірге барлық топ қозғала берді...

Бөжей ауылдары Жәнібекке көшіп келгенін Абайдан естісімен, сол күні түнде Зере мен Ұлжан Байқошқардағы Құнанбайға кісі шаптырды.

– Дәл қасымызға келіп, қонып отыр. Енді аялдасақ, ағайынның бетін қайтіп көреміз? Бата оқырын қалай жасасын дейді? ...Соны тез шешіп, жөн айтсын! – депті.

Құнанбайдың өзінің күткені де осы кез сияқты екен. Ол дәл осы түннің өзінде қасына Күнкені алып, тағы он шақты қарт-қария, жігіт-желең алып, Бақанасқа келді. Сонымен, Бақанастағы барлық жиырма шақты ауыл ерте қамданып, саба жиып, сойыс әзірледі.

...Қалың топ – бата оқыршы шаңқай түс кезінде сансыз көп салт атты боп, күнбатыстағы Жәнібекке қарай тартты. ...Араларында Абай, Тәкежан сияқты жастар, Оспан сияқты балалардан да бір топ бар...

Құнанбай қасындағы көп қошеметшінің ішінде Ырғызбайдан – Майбасар, Жақып, Ызғұтты сияқты туысқандары...

Аттылардың қалың тобы осындай лек-лек боп, Құнанбай шоғырын алдына салып келе жатқан. Бір сәтте осы жұрт екі қоныстың арасындағы

сары жазықты айқай-шуға батырып, оң жақтағы биік қара адырды бөктерлеп Жәнібекке қарай ат қойды.

Бұл елдің ежелгі ырымы бойынша, өлімге бата оқи барудың ең үлкен шарты осылай алыстан айқайлап: «Ойбай, бауырым!» деп, жылай шабу болатын.

Сол шабысты ең әуелі үлкендер бастамақ керек.

– Ойбай, бауыре-е-ем!..

– Құт, берекем! – деп, Абай қасындағы кекселеу кісілер шырқап жылап, үн салып келеді...

Абай орта тұста келе жатып, ақ үйдің сыртында оқшауырақ жерде, ұзын-ұзын ақ таяқтарға төстері мен қос қолдарын тіреп, бүгіліп тұрған отыз шамалы еркекті көрді. Бата оқыршыларды тосып, жылап тұрған жанкүйер жақындар...

Тыстағы еркектермен бір-бір құшақтасып, көрісіп болған үлкендерді сол арада қолма-қол ақ үйге қарай айқайлатып, жылатып әкетіп жатыр. Жылаудың үлкені сол үйдің ішінде... Көп еркектің арасына Абай да кірді.

Үлкен күмбез ақ үйдің іші, оң жақ босағадан дәл төрдің ортасына дейін қатар тізіліп, мықындарын қос қолдарымен таянып, аңырап жылап отырған қатындарға толы екен.

Тап орта тұста басына қара желек жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бірсін-бірсін ағып жатыр. Одан жоғары, төрт-бес қыз дауыс айтып отыр. Үйдің іші бұл кезде тұтас аңырап зарлаған мол жылау еді.

Отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп, отыра кетіп, құшақтасып, көрісіп жылайды.

...Құдайберді тура Бөжейдің өз бәйбішесіне қарай жылап барды. Сол кісі алдыңғы көрісушіден босаған соң, құшақтап аңырап:

– Ағакем, бауырым! – деп, бас салды.

Абай да сол жерден бастап көрісіп, жоғары отырған қыздар жаққа қарай ауысты.

...Еркектер бұл кезде ақырын жыласып отыр да, әйелдің де көбі басылып қалды. Тек Бөжейдің қатыны мен бес қыз ғана зарлап отыр...

«Әкекем... жеткізбей кеттің... арманда кеттің... зармен кеттің, жетім бейбақ біз болдық... пана кім?.. Неге аңыраттың?» деген сияқты жерлерге келгенде, барлық үйдің іші қайта егіліп, тыйыла алмай, тұншыға жыласады. Абайға да шын жылаудың ең ауыр кезі осы болды. Ол көз жасын, тіпті, ірке алмай қойды...

Осымен біраз барды да, екі қыз әкелерінің өміріне, өміріндегі ерлік, жақсылық істеріне түсіп кеп, бір сәтте дауыстың мәнін аса бір тосын жайға салды.

Бөжейдің өзін қойып, тұстастарын айтып келіп, әркімді атай отырып, үйдің іші тегіс жым-жырт тына қалған уақытта, бір кезде Құнанбай атын сап еткізді. Төрде төмен қарап, тымағын көзіне киіп, тұнжырап отырған Құнанбайды мынау екі қыздың қатал даусы басқа соққандай болды.

Бірақ бұл – дауыс. Намаз сияқты бұзылмайтын жол-жора. Айтар сөз, тыяр тыйым, істер шара жоқ.

Екі қыз сөздерін барған сайын қатайтып, қадалып кеп:

Жау боп шықты Ырғызбай
Айыпқа бердің бір қызды-ай, –

деп бір кетіп және бір сәтте:

Оның аты – Құнанбай,
Жүйріктігі құландай.
Шұбарлығы жыландай... –

деп жарып өтті. Жалғыз көзге дәлдеп тұрып, қамшы ұрғандай қатал жаза...

Сөйткенше төрде отырған біреудің қатты тамсанған үнін есітті. Қараса, Сара апаң екен. Ол ашулы түспен түйіліп, қара шапанды басына жамыла беріп, жүрелей отырып ап, айқайлай жөнелді.

Сөзінің басы Бөжейді мақтау мен сол жақсыны жоқтау еді. Соның аяғын шұбыртып кеп:

Мына да қарлар не дейді?
Жақсыдан жаман көбейді.
Ескінің асыл көзі еді,
Ұрлап та көмдің Бөжейді, –

деп, қатты айқайлап, қалт тоқтады.

Екі жақ та: «Айтамыз, жеткіземіз» деген орайлы сөздерін осы әйелдердің ауыздарымен айтысты. Осыдан әрі қайталаған да, өршіген де сөз болған жоқ...

Құнанбайдың Бөжейге жасаған бата оқырының түрі осы боп еді.

Әйелдерді осы үйге қалдырып, еркектерді бөлек оңаша үйге апарып, қаралы ауыл қонақ етті...

Бата оқыршылар сол кеште үнсіз, қоңыр тартып, жайлау-жайлауына қайтысты. Құнанбай... бір қарызынан құтылғанына «Уһ» дегендей боп, бөйбішесіне айтқан жалғыз сөзі:

– Күтсең, Сара апанды күтсеңдерші! – деген байлау еді.

* * *

...Күн жылынып, қар кетуге айналып, мейірімді анадай жарқыраған жақсы күн келгенде, Абай тақат қыла алмай, атын ерттеп міне сап, бет қараған жаққа таман жортып кететін. Болымсыз сылтауы – сары тазы...

Бір күні... тірлік пен қиял арасындай, бір түс толқынының құшағында жапа-жалғыз тұрғанда, қасына бір салт атты желіп келді.

Жапан түзде оқшау келген жолаушы Абайды селт еткізіп, оятқандай болды...

Бұл былтырғы Тоғжан аулынан қайтарда Абай танысқан Ербол екен...

Ерболдың қолы бос, жай ауыл қыдырып жүр екен. Абайға мейлінше көңілденіп ерді. Осы кездескеннен бастап, Абай Ерболды бес күндей жібермей, өз аулында қонақ етті... Сол күндер ішінде Абай өз өлеңдерін де айтты. Ербол ендігі сырласы боп алды. Өмірінде алғаш рет осы жігітке Абай өз жүрегінің сырын ашты. «Тоғжанға білдір» деп ашты.

Ербол осыдан соң барлық Абай айтқан өлеңдерді жаттап ап, жас жігіттің жан сәлемін Тоғжанға жеткізбек боп жүріп кетті.

Арада айдай созылған үш күн өткенде, Ербол Жидебайға қайта кеп, Абайды ертіп алып, Шыңғысқа, Түйеөркешке қарай тартты.

Абайдың жалғыз арманы бір ғана оңашада жүз көрісіп, сөйлесу болатын. Сол арманын Ербол апарып, әуелі Тоғжанның жеңгесіне, Асылбектің келіншегіне айтыпты. Сәлемге айтқан өлеңдерін айтып беріпті. Ол жеңге Тоғжанмен барынша сырлас, тату болатын...

Әйтеуір, сол жеңге мен Ербол екеулеп отырып, Тоғжанға Абайдың бар өлеңін естіртіпті де, ақырында, бір жол жүз көрісуге көндіріпті.

Тақат, сабырдан айырылған Абай Түйеөркешке қалай жеткенін аңғарған да жоқ. Ымырт жабыла бере, екі жігіт тау ішінде Ербол аулына келді...

Түн келіп, уәделі уақыт өткен соң, Ербол мен Абай жаяулап қана арғы жағаға өтті... Мал қораның есігін Ербол ептеп ашты да, Абайды түйе қораның ішіне енгізіп, өзі қараңғыны сипалап жүріп кетті...

Аз уақытта Ербол қайта кеп, мұның қолын алып, сыбырлап:

– Құдай берді! Асылбек бүгін үйде жоқ екен! Қазір соның отауына кіреміз! – деді.

Абай ақырын сәлем беріп, жасаулы отауға кіргенде, аққұба жеңге төсек жанында тұр екен де, Тоғжан жерде көрпе үстінде отыр екен...

Тоғжан алғашқы минуттарда қатты қысылып, өте ақырын амандасып, өзгеше қызарды. ...Ербол жастар қысылмасын дегендей болып:

– Ал мен арғы жағаға қайтып, атты өзірлеп тұрамын! – деді.

Абай үндемей, басын изеп, рұқсат етті. Жеңге де шай өзірлемек боп, тысқа шықты. Сол кеткеннен қайтқан жоқ.

Абай оңаша қалғанда, әуелде қатты қысылды. Бірақ байқап қараса, Тоғжан, тіпті, ұялшақ. Тіпті, нәзік, жазықсыз бала тәрізді. Өзі де басында не дерін білмей, сөз таба алмай, аса қиналған... Аз уақыт Тоғжанға иіле қарап отырып:

– Тоғжан, менің сәлемдерімді есіттіңіз бе? Бар сөзім сізге арналған, сізді сағынудан туған сөз еді, ілтипат қып еледіңіз бе? – деді.

Тоғжан ішінен «Ілтипат қылмасам, мұным не?» дегендей. Бірақ ақырын жымиып күлді де:

– Есіттім, Абай! Өлеңіңіз жақсы екен! – деді.

– Мен ақын емес ем! Жалғыз-ақ сіз мені былтыр бір көргеннен-ақ, қатты толқынға салдыңыз. Содан бері бір уақыт ұмытқан емеспін...

Осы кеш екі жасты бір-біріне соншалық сүйікті, ынтық етті...

Таң жақындаған кезде ғана жеңге қайта оралды...

– Ойпырмай, қалқам Абай-ай, қиын болмаса, игі еді! Су түсіп кетіпті! Қарауыл суы түсіп кетіпті! Атың қайда еді? – деді.

Жеңгенің үркіп келген хабары мынау күйдің үстінде Абайды шошыта алған жоқ. Бірақ Тоғжан қысылып, қиналып кетті.

– Не дейді? Судан қалай өтесіз, Абай, атыңыз қайда? Бұл жақта қайтіп қаласыз? – деп, сүйген досының басына түскен қиыншылықты жас қыз соншалық тіксініп қарсы алды.

Абай енді аңғарды. Аты ар жақта, өзі жалғыз. Қарауыл суы тентек. Бұл ауылда қалуы, тіпті, мүмкін емес. Енді бөгелсе, қолға түседі...

Осы жайды аңғарып, әсіресе, мынадай жақсы қабыл алған жас әйелдерді қауіпке ұшыратпайын деп, Абай тез киініп, қоштасты да, шыға берді...

Абай ойы жаңағы өзімен қоштасқан ғазиз жандармен бірге болды... Алдынан қатты гүрілдеп соққан өзгеше тасқын естіліп жатса да, оны елемеген.

Енді, міне, сол тасқынның қасына келді. Тау өзені бұзылып, тентек құла су шарасынан шығыпты... Жағада біраз тұрып, халді аңғарды... Байқаса, таң қылаңдап атып қапты...

Сирек талдың арасына шала жасырынып, далдалап тұрып, Ербол қыстауы жаққа көз тастады. Байқаса, біреу арғы жағадан ербеңдеп, асығып келеді екен... Абай дауыстап:

– Ербол! Е-ей, Ербол! – деп, үн қатты.

Келе жатқан Ербол екен...

Аздан соң Ербол өз үйінің бір дәу қызыл өгізін мініп келді. Абай оның ат әкелмегеніне таңғалды. Ербол келді де, өгізді қамшылап кеп, суға түсті. Өгіз мұзды суға басқысы келмей, көп тыртысып еді, Ербол ырыққа көнбеді.

...Жағаға жақындай бергенде, Ербол өгіздің бас жібін лақтырды. Абай жабыса түсіп, тарта берді де, Ербол қамшылап отырып, жиекке шықты. Жанын ортаға салып, қатерге басып, Абайға шын достық көрсетіп шықты. Екі етігін қонышына шейін су басып кеткен екен. Абай Ерболды құшақтай алып:

– Өй, ат қайда? Өгізің не? Атпен неге келмедің? – деп еді.

– Ат болғанда, сенің атыңды әкелмедім. Анау ауыл қазір тұрады. Біз өткенше, көріп қойса, қаптап кетеді. Ал өзіміздікі әлсіз байтал... – деді...

– Шіркін, Ербол! Неткен жақсы едің. Дос жақсысы сен екенсің ғой... Естен кетпес іс еттің-ау! – деді...

Ерболмен соншалық ырзалықпен, шын досша қоштасты да, өзенді құлдап, желіп жүріп кетті.

* * *

Құнанбай келген уақытта елдің алды қыстаудан киіз үйге шығып қалған...

Құнанбай өз басының жалғыздығын осы жолы қатты аңғарыпты... Енді... балаларының қызығын көрмек.

Бұған Зере бастаған бар шеше қуаныш айтқаннан басқа, түк қарсылық білдірген жоқ. Қызық көру дегеннің белгісі не, арты не? Ол – ержеткен балаларды үйлендіру, содан әрі немере сүю. Толып жатқан шексіз бақыт сияқты елестейді.

Өңгіме арасында Құнанбай... байлаған байлауын білдірді. Байтастың жас қызы бар екен. Соны Оспанға айттырмақ бопты. Сөйтіп, тентек Оспанға Байтастың Еркежан деген қызы қалыңдық боп аталыпты...

Осы байлаумен қатар Құнанбай енді Ұлжанның басқа екі баласы туралы да жаңалық айтты. Оның біреуі – Төкежан туралы. Былтыр ұрын барып келген Төкежан енді осы жақында үйленбек... Екінші, әсіресе, осы

отырған барлық үй ішіне, шынымен, үлкен қам болатын нәрсе – Абайды қайындату.

Құнанбай осы жолы Алшынбаймен уәделесіп келіпті. Осы көктемге байласыпты...

...Абай өзіне арналған хабарды үнсіз ғана аңырып тұрып тыңдады... Сол сәтте Тоғжан есіне түсіп, оның алдында қылмыс жасағалы тұрғандай сезініп еді. Абайға жаңа хабарды айтқан шешесі болатын...

Абай бірнеше күн қатты толғанып, жапа-жалғыз ойланып жүрді. Қалыңдық деген мұнда бар. Сол сияқты айттырған күйеу Тоғжанда да бар. Қайындамай, үйленбей қалу мүмкін емес. Ата мен ананың өмірінде... Бар жүрек, бар қиялы Тоғжанмен туысып тұрса да, мынау тұсауға көнбеске шара жоқ. Осындай ішкі бір жақта, сырты бір күйде болған, аса бір қиын, енжар күйде Абай қайнына аттанды.

Назар аудар!

- ✓ Жігітек пен Құнанбайдың арасындағы үш күндік шайқастың себебін еске түсіріңдер.
- ✓ Жазушының «қаралы көшті» қалай сүреттегеніне мән беріңдер.
- ✓ Құнанбайдың Омбыға айдалуына не себеп болды?

Өрде

Құдасының аулына Ұлжан отыз шақты кісімен келген. Алшынбай бұлар келер қарсаңға, кең сулы, кең бір жазыққа кеп қонған екен...

Ұлжан Алшынбайдікіне көп қазына әкелді...

Басқа үкі тағу – бар күйеудің әдеті. Ол ғана емес, қызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп, елден ерекше ұзын төбе тымаққа үкі тағып алу бұл өңірдің бар күйеуіне жол болатын...

Күйеуге арналған үй өзге үйлерден де ерекше, шатырдай аппақ екен. Ішінде жүк, сандық көп емес. Кең болсын деп бос қойыпты... Үлкен бұйымынан – оң жақта әдемі сүйек төсек тұр. Он бес қатардай жібек көмкерудің үстіне құстөсек, үлкен ақ жастықтар, шағи көрпелер жиналыпты. Көкшіл қызғылт өңі бар шілтері шымылдық биік төсектің жоғарғы жағын перделеп тұр...

Шымылдық түсірулі. Үй ішіне үш үлкен әйел кірді. Ортадағысы Абайдың үлкен енесі – Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бәйбіше. Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел – Абайдың өз енесі. Түсіптің қатыны.

– Ал, шешелер, көрімдік!..

– Алыңдар! Көрімдік сендердікі. Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіңдер, алыңдар! – деп, үлкен бөйбіше қолына шашуын алды. Сол сәтте атлас шымылдық шалқия ашылды. Күйеулер бұл кезде төмен иіліп, төжім қып тұр екен. Үлкен бөйбіше:

– Өмір жасың ұзақ болсын! Алдыңнан жарылқасын, қарағым! – деп шашуын шашты...

Күйеуді қоршаған қыз-келіншекте сан жоқ. Бірақ осындай шат-шадыман думанның тап ортасында боларлық кісі – қалыңдық болса, Ділдә болса, ол әлі көрінбеді.

Абайдың бұл келісі: ұрын келу деп, жыртис сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Ең алғашқы келіс – осы. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек. Сол өзгешеліктің үлкені – қалыңдықты оңай көрсетпеу...

Бұлар келген күннің ертеңінде Ербол ғана барып, Ділдәға амандасып, жүз көрісіп қайтты...

Бұл той Алшынбайдың үлкен той етем деген бір мерекесі екен...

Тыстағы ойын: ат шабыс, көкпар, серке тарту, теңге алу, балуан күрестіру – баршасы да осы күні болды...

Осы күні кешке Абай ең алғаш рет қалыңдығын көрді...

Ділдә келісімен ас жасалып, төр де, шымылдық іші де ас жеді... Сол астың артынан төрде отырған, түсі Абайға көрінбейтін бір молда неке оқыды. Суық су құйған бір кесе төрдегі жұртты жағалап кеп, Абайға ұсынылды. Абай ұрттады да, Ділдәға берді.

Осының артынан екі жеңге ақырын күлісіп кеп, Абай мен Ділдәнің алдына қарсы отырып, екеуінің де оң қолдарын алып, біріне-бірін ұстаттырды. Екі қолдың арасында бір қабат сусылдаған жібек жүр. Сол арқылы ұстатады екен...

Жеңге Абайдың қолын өзі көтеріп апарып, Ділдәнің арқасындағы қос бұрымына тигізді. Әлі де Абай қолының астында жаңағы жібек жүр. Сол жібекпен Абай бір-екі рет сипап өтті.

Қол ұстату, шаш сипату деген атақты ырымдар – осы. Шаш сипардың алдында күйеу жақтан берілетін үлкен сыйы болады. Жаңағы Абайды мысқылдаған ашық жеңге сол шаш сипарды Ұлжаннан бір сыбаға ғып алған екен.

Некеқияр мен той салтының бәрі өткен соң, үлкендер тегіс дауыстап бата қылысты да, жалпыға айтқандай боп:

– Қайырлы болсын!..

– Құтты, құтты болсын! – десті... Осыдан соң барлық үлкендер қауырт көтеріліп, шығып кетті.

...Айырылысар кезде Абай мен Ділдә бір-біріне үйреніскен болатын, оқта-текте қалжыңдап та отырысады. Ділдә Абайға сүйкімді, сұлу көрінді. Абайдың пішініне Ділдә да үйренді. Бірақ іштей екеуі де бір-біріне қабыспайды, салқын күйде қалысты.

Үлкендер зор меженің бірі деп білетін өмір белі ұрын бару болса, Абай содан асты...

* * *

Абайлар келгенде, жұрт тегіс Шыңғыс сыртында жайлауда екен. Өз ауылдарының шеті – Дөңгелек қоныста отырған Күнкенің аулы. Құнанбай сонда еді...

Абай үйге кеп, әкесіне ажарлана қарап отырып:

– Әке, осы шілденің күнінде, ен жайлауда, шөп деген тұтып тұрған шақта жер қорыған, ағайынға реніш салған не қисынға сыяды? – деді...

Құнанбай баласының бұл жолғы үнінен өзгешелік көрді...

Алғашқы сөзіне қарсы дүрсе қоя берген ашуды көрмеген соң, Абай тағы бір сөз бастады...

– Тағы бір жайды айтуға рұқсат етіңіз. Ол мына Бөжейдің асы туралы... Өлімінде оқшау қап ек, енді, тым құрымаса, мынау асына атсалысайық! – деді.

Құнанбай өткен жылдың ызасын еске түсіріп:

– Мен қайтейін! Кел демесе, кимелеп барам ба?... – деді де, бұл сөзді жақтырмағанын сездірді.

– Ендеше сіз бармаңыз. Бірақ бізге рұқсат етіңіз...

Бұл тұста Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар сияқты. Онысы бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес. Ұлжан да қазір баласының сөзін ойлана тыңдап қапты...

Құнанбай басын көтеріп, тымағын киіп, тұруға айналды...

– Мейілдерің! Маған десе, аяғына бас ұр Байдалы мен Байсалдың! – деді де, шығып кетті...

Енді шешелерімен оңаша отырып, өз ойынша қалай араласатынын апайқын қып, таратып-таратып айтып берді...

Зере мен Ұлжан осы іске көмекші болсын деп, Ызғұттыны шақыртып, дәл осы күні Абайға ақылшы ғып қосып берген.

Абай өз ағайындарының ішінен Құдайбердінің болыспағын қажет деп білді...

Келесі күні Абай атқа мінді. Қасына ерткені – жорға Жұмабай мен Мырзахан. Бұл үшеуі Қазбаланы өрлеп, Көтібақ пен Жігітектің қалың ауылдарын аралап отырып, сол өлкенің орта тұсындағы Бөжей аулына келді... Абайлар, ең алдымен, Бөжейдің қаралы үйіне түсіп, Құран оқыды...

Осы ауылдың қасында ас иелерінің жиыны түгел екен... Ортасындағы үлкендері – Байдалы, Байсал, Сүйіндік.

...Осы үлкендердің бұйрығын күтіп, қас-қабақтарын қарап жүрген жас жігіттердің ішінде Ербол бар. Абайдың бұрыннан жақсы білетін бір танысы Жиренше де осында...

Жиренше де Абайға енді жылы ұшырап амандасты...

Абай осы уақытта Байдалыға қарап:

– Байдаш аға, – деп алып, сөзіне кірісті.

Келген жұмысын қысқа айтты. Бірақ орнықты, байыпты қып жеткізді.

Осы жиынға сәлем айтқан Зередей аналары екен. Сол кісідей үлкендер жіберіпті. Бөжекеңнің асына ағайын боп атсалыспақ...

Байдалы Абайды тыңдап алды да:

– Шырағым, бұл сөзіңе ағайын ырза. Бетіңнен жарылқасын. Енді қалай кірісесің, ойлағаныңды өзің айт! – деді.

Абай сонан соң кешегі шешелеріне, Ызғұттыға, Құдайбердіге өзі айтқан жобаларын айтып шықты...

Осымен ұйқысыз, ауыр түннің үшіншісі өтті...

Астың әлі аяқтамаған арты бар. Онысы Бөжейдің тұлдаған аттарын сою, үй ішінде былтырдан жиылған септі тарқату, қаралы теңді бұзу...

Байдалының тапсыруымен Сүйіндік қалың елді бастап, ақ үйге кірді де, қаралы теңдерді бұзды... Осы уақытта Бөжейдің әйелі мен екі қызы оң жаққа теріс қарап отырып ап, дауыс айтты. Үй ішіндегі барлық жиын үндемей жыласты. Бөжейдің аруағына арналған соңғы дауыс, соңғы көз жас – осы. Енді ең соңғы Құран оқылып болған соң, жиын тегіс тысқа шығып тұрғанда, тұлдаған екі ат келді. Қатты семірген күрең мен қара көк асаусып кетіпті.

Екеуін де Бөжейдің туысқандары жыласып тұрып жықты да, Байдалының өзіне бауыздатты...

Бұл аттың етін жемей кетуге тағы болмайды. Қалғи-шұлғи отырып, сол еттің піскеніне Абай зорға жеткен.

Екінді кезінде Бөжей үйінен ет жеп болып, енді үлкендермен қоштасып, жүруге рұқсат тілеп еді. Сол уақытта Байсал Абайды қасына шақырып алып, маңдайынан иіскеді де:

– Балам, ...Ана бір жыл Қарқаралыда сенің ажарыңды ұнатып, мейірі түсіп кетіп, Бөжікең бата беріп еді-ау! ...Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебіңді есітіп жүрмін. Бүгін мынау күндерде Бөжікеңе адал іні боп, бетіңді аштың. Жақсы ағаның зор дәмесін әмісе өстіп ақтағайсың! Ақтарсың деп білемін!.. Өрісің алда! Бетің дұрыс! Дәл осы бетіңнен жарыл-қасын! – деп, бата берді.

Байдалы, Сүйіндік, Құлыншақ та жақсы пейілмен қостап, бірге бата қылысты. Абай еш нәрсе айтпады. Тек қана үлкендерге еріп бата қылып:

– Рақмет! Батаңызға рақмет! Дегеніңіз келсін, Байсал аға! – деді. Осы-дан соң үй ішімен қоштасты да, Ерболды ертіп, атқа мінді. Бұл уақытта Ұлжан да арбасына мініп, жүріп кеткен екен.

Абай мен Ербол желе жортып, ат жүрісіне зорға шыдап отырып, Бота-қанға жетті...

Екі түн, бір күн ұйықтаған Абай осы қалың ұйқының уағында өзінің қандайлық абыройлы, атақты, жақсы жігіт атымен оянғанын білген жоқ еді.

* * *

Осы кезде ел жайлаудан қайтып, ауыл-ауылдың аралары қашықтап кетті...

Әке-шеше өздері ұйғарып, бұйырды да, мұны тағы да қайнына жүргі-зетін болды... Бұл жолы ай жарым жүріп, Ділдөні алып келді...

Осы күзге Құнанбай тағы да бір топ жанды қырына алыпты. Ендігі ке-зек – Құлыншақ аулынікі...

Назар аудар!

- ✓ Ұлжанның құдасының ауылына аттануы қалай суреттелген? Ұрын келу, ұрын бару салты туралы еске түсіріңдер.
- ✓ «Ас беру» дегенді қалай түсінесіңдер? Ол шығармада қалай суреттелген? Қазіргі замандағы «ас беру» қалай өтеді?

Қияда

Абай үйленгелі бірнеше жыл болды. Ділдө түскен жылдың келесі көк-темінде бұлардың үлкен баласы Ақылбай туды. Екі жыл өткенде, Күлба-дан деген қыз туды. Ол бүгінде бірден асты. Қазір Абай үшінші баланың әкесі болғалы жүр...

Ең алғаш 17 жаста Абай әке болды...

...Абай бір топ кісімен үйге кірді. Тыста боран... Үйге шұбатыла кіріп, мол аяз алып келді...

Бұл қонақтар Абайдың қазіргі уақыттағы жолдастары, жас жігіттер: Ербол, Жиренше, Асылбек және Базаралы болатын.

Орталарындағы үлкені – Базаралы. Сол төрге шығып, шешініп отыра беріп:

– Жаным-ау, мына Құдайдың күні қайтеді? ...Жұтатты-ау, ақсүйек қып жұтатты-ау ел сорлыны! – деп, уайым айтып, ұзын қара сақалын ұстап, ойланып қалды...

«Жұттан аман қалар ел бар ма? Қазірде тың тұяқ тұрған кімдер?» дескен уақытта, Базаралы:

– Ат төбеліндей аз ауылдар аман болар. Ырғызбай, Көтібақ, Жігітек, Бөкенші ішінде жақсы қыстау алып, жерді мол басқан ауылдар әзір қысылған жоқ, – деді.

– Әсіресе, Ырғызбай іші аман. Қыстаулық жері сайлы. Күзден қалған пішені де бар, – деп, Ербол жаңада өзі көрген жайларын айта бастады.

Бағанадан бері үнсіз ойланып отырған Абай:

– Жалғыз Ырғызбайдың амандығы кімге медеу, кімге дәрі? – деді.

Базаралы Абайдың бұл сөзін ұнатып қалды.

– Әйтеуір, күші бардың күйі бар болады екен. Қүнекең әперген жер Ырғызбайды сақтайтын көрінеді ғой!

Абай қабағын түйіп, жалт етіп Базаралыға қарап:

– Төңір-ай, тартып алып, жетіскеннің несі сөз? Ырғызбайдың иемденіп отырғаны жер ме? Көрінеу көздің жасы емес пе?

Асылбек пен Жиренше Абайдың мынау ашық сынына қатты сүйсініп, күліп жіберді.

– Япырай, Абайжан-ай, көптің көңілінде жүрсе де, аузы бармайтын сөзін өзің айттың-ау! – деп, бағанадан бері уайыммен отырған Базаралы да жадырап қалды.

Бұл жігіттер Абайдың әр жайдан шындасып сырласатын досы есепті...

Жігіттердің осы әңгімесі аяқтала бергенде, аязды тыстан үш кісі кеп кірді. Үстері қар, сақал-мұрттары сіреу болған. Алдыңғы келген сеңсең тымақ, көне тонды, ұзын бойлы жолаушының кірпігіне шейін қырау тұрып қапты.

Бұл келген Бөкенші Дәркембай мен соның екі кедей көршісі екен...

Абай шаруасын сұраған соң, Дәркембай іркілген жоқ.

– Шырағым, Абай, қарындасқа қайырымы бар бала деп естуші ем. Сондықтан кеп отырмын. Болмаса, ана Тәкежандай десем, келмес ем... Басы-

ма күн туып кеп тұрмын. Мынау екі көршіммен үшеуміздің үйлерімізде жиыны 20-30-дан тұяқ бар еді. Сол азын-аулағымызбен бірге пана таба алмай ығып, бүрісіп кеп отырмыз... жерімізде қылтанақ жоқ. Қойларымыз бұралып бітті. Қазір, осы Мұсақұлға жеткенше, бес қой үсіп өлді! – деді...

Абай Дәркембайдың жайын танып отыр.

– Дұрыс кепсің! Ал жая бер!..

– ...қарағым! Бірақ жаңа кеш бата, сол Мұсақұлға зорға кеп жетіп ек. Алдымыздан Төкежан шығып, қайта қуды. Қасында әлгі Жұмағұл дейтін қаныпезер бар екен. Басымызға қамшы иіреді. Кет деп жатыр...

Абай Дәркембайдың осыдан арғы сөздерін тоқтатып, тез байлау жасап, Ерболға қарап:

– Ербол, жылы киін де, атқа мін! Дәркембай, еріндер мынаның қасына! Осы арадан азық алып кетіңдер! Ділдә, тұр! – деп, Абай келіншегіне бұйрық етіп: – Мына кісілер ашықпастай қып, ет, азық әзірлете бер! – деді. Ділдә лезде тұрып, шығып кетті...

– Тұр, Ербол! Менімен бірге жүр! – деді де, өзі шапшаң киіне бастады. Жеңіл күші кие сап, шарт буынып, қолына қамшы алды да, есікті қатты ашып, атқып жөнелді. Ербол артынан кетті.

Қамшы алғаны үйдегілерге Абайдың атқа мінбек болғанын білдірді...

Бұл кезде Жұмағұл Дәркембайлардың елу-алпыстай азғана қойын шоқтай иіріп, тірсекке сабап, қуып жүр... Осы кезде Абай ақырып жіберіп:

– Аш көзіңді, жауыз! – деді.

Жұмағұл Абайды тани берді...

Сонымен, дәл күн шыға бере, Құнанбайдың үш қорығына қарай жан-жақтан мал шұбырды...

Жұт деген жоқшылық, қысталаң, апат деген осындай боп қақ қасына келгенде, Абай ел тірлігінің барлық қайғылы сорын көрді...

Өрбір ауылдың үлкендеріне соңғы рет қайтадан соғып:

– Тоңғандарың мына тұс-тұсындағы ауылдарға барып, жылынып қайтыңдар. Бір-бір мезгіл ыстық ішіңдер. Осы қорықтарда отырған ауылдардың бәрі де ағайын ғой. Құмайды. Жасқанбаңдар!.. – деді.

Онсыз да малдары үшін Абайға алғыс айтып жатқан көрілер енді біржолата жұттан құтылғандай көтеріліп қалды.

Абай осы бетінен аттан түспей, жортып отырып, үш қорықтағы бар қыстауды аралап шықты...

Таңертеңнен тыным алмаған Абайлар Жидебайға екіндіде жетті. Келсе, шешелердің үйінде Төкежан мен жорға Жұмабай тосып отыр екен. Тө-

кежан түнделетіп шауып отырып, Құнанбайға жетіп, енді Қарашоқыдан Абайға арнап бұйрық әкелген.

Абай Ұлжанның шақыртуымен үйге келді. ...Аш-арықты күтуге Абайдың шешесі кіріскен көрінеді...

Жұмабайдың айтуынша, Дәркембайды паналатқанды Құнанбай теріс депті...

Төкежан тырсиып, күйіп отыр еді. Ұрса жөнелді:

– ...Бір Дәркембай емес, қыруар елді қаптатыпсың! ...Ең әуелі мына шешелеріңді де аштан өлтірерсің, бүйте берсең!

– Шешелерімнің қамын сен жемей-ақ қой, білдің бе? ...Барын ортаға сала біледі. Халық көргенді бірге көрсе де, қабақ шытпайды... – деп, Абай Төкежанға қатты қадала қарады...

Төкежанның бұдан арғы айтайын деген жауабын Ұлжан айтқызған жоқ.

– Жә, жетті! Болды енді екеуіңнің салысуың! – деп тоқтатып қойып, өзі Жұмабайға бұрылды да:

– Сен енді қайта бер! Абай бұндағы аш-арық ағайынды шақырып қойыпты. Біз болсақ, барымызды бөле жерміз. Өзір қысталаң жоқ. Біз үшін қиналмасын ондағылар. Беріп жатқанымыз – өз сыбағамыз. Баласының абыройын төкпесін, екі айтқызбасын елге! – деді.

...Абай күнұзын ат үстінде жүріп, қатты жүдеді. Қап-қара боп, тотығып кетті.

Бірақ Дәркембайларға арналған еңбегі мен пейілі текке кеткен жоқ. Елу ауылдың мың жарымдай қойы мен барлық ірі қарасы шетінен жан сақтап, аман қалды.

* * *

...Күн әбден жылынды...

Зере науқасының келесі күні түнінде Ұлжан енесінен күдер үзе бастаған болатын. Абайға айтпастан, Ұлжан Қарашоқыға кісі жүргізді. Сөйтіп, түні бойы ұйықтамай күзетіп отырған келіні мен немересіне Зере таң алдында ең соңғы рет көз салды...

Дене күші бітсе де, ойы сап-сау. Тек үні әлсіз.

– Өнегем... болса... тірлігімде көрсете алдым ба, жоқ па? Өсиетім болса... құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жоқ па? Қайтейін!.. Енді қайтейін!.. Бүгін мынау әлім біткен шағымда, не дәме етесің екеуің!.. – деді. Осы сөздерін көп қиналып, ұзақ айтып еді.

Сөйлету зорлық сияқты. Бірдемені айту да орынсыз. Абай екі қолын төсіне қойып, әжесіне тағзым етті де, басын иді. Өзінше: «Бар жүрегімнің

құрметі, әулиедей ана, саған арналған» дегені. Сөйтіп, аз отырды да, әжесінің екі қолын ұстап, кішкентай алақандарына бетін басты. Иіскеп сүйіп отырғанда, бірнеше ыстық тамшылар да сол әлсіз жүдеу алақандарға тамып еді.

Әжесі тағы да сыбырлап:

– Қарағым... жалғыз қарашығым! – деп, Ұлжан жаққа қарады да, – анаңды күт! – деді.

Осыдан кейін тағы бір толастан соң:

– Ішімнен шыққан жалғыз еді ғой... Жалғызға топырағым бұйырсын! – деді. Бұл сөзді, тіпті, ап-анық айтты да, қайтып үндеген жоқ... Жаңағы айтқаны Құнанбай екенін Абай лезде түсінді. Сол сөзді бастай бергенде, Ұлжан басын изеп: «Тыныш болыңыз, орындаймыз» дегендей белгі еткен.

Қадірлі ана осы таңға жетпей, қайтыс болды...

Осы таңертеңде Қарашоқыдағы, Шыңғыстағы көп туысқан да кеп жетті. Алдымен келген Құнанбай, Күнкелер болатын. Қалған Ырғызбай да осы күні түске шейін түгел келді...

Абай... Зерені қойып қайтқан күні кешке, әжесінің төсегіне отырып алып, Құран аударуға кірісті. Анасының аруағына арнайтын дағдылы Құран хатымды молдаға оқытпай, өзі оқитын болды.

Бір жұма бойы сол Құранды екі аударып шықты...

Онысы – әжесінің адамшылық, аналық қасиеттерін жоқтау еді. Өз ішіндегі адал алғысын бағыштау да дұғалық, тілек есепті көрінетін...

Зеренің жетісі толып, Құран хатым болған соң, Құнанбайлар қайтып кетті...

* * *

Ел ішіне сайлау келді деген хабар шығып еді. Жидебайда жатқан Абайға Құнанбайдан шақырту келді.

...Қарашоқыдағы қыстауға келген соң, Абай ең әуелі әкесіне бармай, Күнкенің үйіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақсы көретін туысқаны – Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек...

Құдайберді Абайдың қолын ұстап, қысып, сипап жатып:

– Жақсы келдің ғой! – деді.

Аурудың жүдеу қолын інісі қос қолымен ұстап, өзіне таман тартып кеп, жүрегіне басты. Екеуінде де үн жоқ... Бірталайдан соң Құдайберді әлсіз ғана үн қатты:

- Әкеңе кірдің бе? – деп еді.
- Өлі барғам жоқ. Әуелі сізге келдім!

Осы уақытта Абай келді дегенді естіп, қарсы үйден үш бала келіп, сәлем берді. Үшеуі де Құдайбердінің балалары. Үлкені – он бір-он екідегі Шәке, екіншісі – сегіз жасар Шұбар, үшінші – бұл екеуінен де кішірек, тоқалдың баласы – Нұртаза.

Балалардың бәрін де Абай қасына шақырып алып, беттерінен сүйді... Құдайберді Абайға үйірілген өз балаларын көріп, қобалжып кетіп, бетін ірге жаққа бұрды.

Абай осы қозғалысты байқап, балаларды аз алдандырды да, үйден қайта ұзатып салды. Науқастың қасына тағы кеп отырды.

Құдайберді есікке көзімен нұсқап:

– Адам бола ма?.. Болар ма? Інілерің, міне. Кім боларын... не көрерін қайдан... білейін? – деді. Қоштасып жатқан сияқты.

Інісінің көзінен екі-үш тамшы жас ақты. Даусы да дірілдеп, жылағандай шықты.

– Қарыздары мен болармын, Бәке! Әл-шамамның жеткенінше, қойным менен мойнымда өсірермін!..

Құдайберді енді басқа сөзге ауысты да, екеуі жай ғана әңгімелесіп кетті.

– Әкеңнің сені неге шақырғанын білемісің, Абай?

– Жоқ, Бәке, әзір білгем жоқ.

– Ендеше бүгін сайлаушы төре кепті. Әкем Жақып аулына түсіріпті. Мына жаңа орын – «болыс» деген бар дейді. Соған сені сайламақ. Ұқтың ба? Не дейсің бұған?

– Өзіңіз не дейсіз? Маған не ақыл айтар едіңіз?

– Менің тілімді алсаң, – Құдайберді біраз ойланды да, – болма! Ұлықтың қасиет емес екен. Көзіміз жетті ғой. Бектік бұзады екен және түбінен қайыр шықпайды, қарғыс шығады екен. Жас өміріңді зая қылма!

Абай өз жауабын ойлаған да жоқ.

– Айтқаныңыздың бәрі шын, Бәке!

– Тіленіп жүрген көрінеді ғой әкесінен. Анау Тәкежан-ақ боп, қарық босын! – деп, Құдайберді тоқтап қалды.

Бұл кеште, ел жатқанша, Абай ағасының қасынан кеткен жоқ. Науқастың тілегі бойынша домбыра алғызып, көп-көп күйлер тартып отырды....

Құдайбердінің сөзі рас. Құнанбай Абайды болыс сайламақ болатын. Сайлаушы төре келіп, кешелер Құнанбаймен көп сөйлескен болатын. Жаңа болыс туралы мұның айтқанынан шығатын емес. «Жаңа закон, жаңа сайлау болады» дегеннен бері Құнанбай өзі енді ұлық болудан тоқталмақ...

Қайта болыс болмай, сыртқырақ отырса, бар Тобықтыға өз өмірі молырақ жүрмек. Ол – бір.

Екіншіден, ел арасы бүгін қиындап барады. Мынау Балағаздар сияқты тынышсыздық шықты. Онымен алысу керек... оларға қолы батыл тиетін жасты салу керек... Билікті соларға артып, ақылы мен өмірін өзі тыныш отырып жүргізеді.

Үшінші, Құнанбайдың жасы болса да, жетпіске тақап қалды. Енді ержеткен баланың ішінен өз орнына кісі қамдайтын мезгіл жетті.

Осының бәрін іштей ойлап, таразыға салып келіп, жаңа болыстыққа Абайды лайықтаған. Оның да бір есебі бар.

Абай әке тәрбиесінен сыртқары кетті. Қайта бар мінез, бар жүрісі оны Құнанбайдың қасында отырған қатал сыншысы етіп барады. Соңғы жылдар, әсіресе, солай боп келеді...

Әкесі тұрып, шай ішіп болған кезде Абай келді. ...Төкежан Абайдан бұрын келіпті. ...Құнанбай екі баласынан басқа кісіні үйден шығарды да, сөзге кірісті...

Айтқан сөзінің бәрі де Абайға арналған сияқты. Өзінің қартайғанын айтты. Жақсы-жаман өмірді алыс-жұлыспен өткізгенін ескертті... Әкенің ұйғарғаны – Абай. Соның болуын мақұл көреді...

Абай ойланған кісі сияқтанып, аз үндемей отырып барып, ақырында, тамағын қырнап алды да:

– Әке, сенгеніңізге рақмет! Ендігі міндетті бізге артқаныңыз орынды... Жалғыз-ақ жаңағы сөзіңіз маған айтылса, мен өзім болыстық, ұлықтықтан бас тартам. Мезіретім емес. Әрі ағалық жолы бар, ебі де бар, ұсынған орныңызға мына Төкежан лайық. Осы болсын! – деді.

Абай осы соңғы сөздерін айта беріп, Төкежанға көз тастады. Молда пішін, мүлөйім боп отырса да, Төкежан қып-қызыл боп қуанып кетті... Құнанбай Абайға қайта-қайта қадалды. Болмайтын себебін екі қайтара сұрады.

Абай бір рет қысқа қайырып, «Бола алмаймын» деген еді. Бірақ әкесі екінші рет салмақ салғанда, молырақ дәлел айтты. Халықты билеу үшін адам өзі көмелетке жету керек. Оған Абай өзін өзiрмін дей алмайды...

Құнанбай бұл тұсқа келгенде, шұғыл өзгеріп, тез тайқып шықты. Сол арада Төкежанға бұйрық етті. Ол баласы оп-оңай «құп» деді.

...Ұлық болысымен, ең алдымен, өмірін елге танытпақ болған Төкежан бар күшін Балағаздарға салыпты...

Төкежанның әскер әкелгенінен Абай жиренген болатын. Қалың елді өрекіткен сотқар қылықтарын Жидебайға келуші жұрттан есітіп, Абай атқа мінген-ді.

Мұсақұлға келсе, Базаралы да сонда екен...

Абай Төкежанның терістігін айтып, сөйлесіп көрмек еді. Ағасы: «Араласпа, килікпе» деп қатты серіпті. Осы кеңседе отырып, Абай бүгін өзірленіп жатқан қағаздарды байқады.

Барлық мөр, пірғауар, қол мен таңбалар Жігітек жігіттерінің сорына өзірленіп жатыр екен...

* * *

Абай мен Ербол қалаға кеп жатқалы бірталай күн өтті...

Жігітек адамдарының ісіне Абай Семейге келісімен белсене кірісті...

Абай мен Ербол Ертіс жағасындағы жалғыз қабат тас үйдің терезесінің алдына келіп тоқтады да, ішке кірді.

Ақбасты бұлардың алғаш көргені – осы. Бет ажарында оншалық көрілік белгісі болмаса да, шашы аппақ, сақал-мұрты бурыл кісі екен. Бойы зор, бас бітімі ірі келген, келбетті. Түсі ойлы кісідей салқын...

Бұл үйде Ақбастан басқа қара мұрт, таңқы мұрын тілмаш отыр екен...

Ақбасқа Абай арыз ұсынды. Ерболмен екеуі қол қойып, Жігітек кісілерін ақтаған екен. Бұлардың, әсіресе, арашалайтыны – Базаралы, Қаумен, Үркімбай сияқты жандар.

Тілмаш арыз жайын айтып болған соң, Ақбас Абайдың аты-жөнін сұрады. Жас жігіт өзін Құнанбаевпын дегенде, адвокат жалт қарап, таңданыңқырады да, алдыңғы арыздарды қолына алып, бірдемені іздей бастады.

Оны таңдандырған нәрсе, болыс пен бұл жігіттің ортақ фамилиясы. Осы жөнін айыра сұрап кеп, Абайдың Төкежан болыспен туысқан екенін білгенде, адвокат, әсіресе, таңырқай түсті.

– Сенің туысқаның бұларды қуып отырса, сен кеп, ақтайсың да қорғайсың! Бұл қалай? – деді.

Абай тілмаштан ұғынды да:

– Рас, болыс – менің бірге туған ағам. Сондай жақын кісі болғандықтан, қасында отырып, жаман істерін анық көріп, толық таныдым... Ұлық та емеспін, ақы алған қуғыншы да емеспін. Жауапкер Қауменовпен бірде-бір ілік жалғасым да жоқ. Мына жолдасым Ербол да солай... Егер ұлықтар, соттар барлық істің хақиқатын білем десе, осы біз сияқты көлденең, қалыс ағайыннан шындықты сұрау қажет деп білеміз... – деді.

Бүгінгі шаруаның үлкені – осы. Абай сөздерін Ақбас жақсы ұғынды.

Ұғынды да, Абайдың жүзіне ырза боп қарады...

Жаңағы арыз жөнінен Ақбас берген бірнеше сұрауларға жауап айтып болды да, Абай тағы кітаптарға қадалды. Қайран боп, сүйсініп отырып:

– Шіркін, жасау мен жиһаз асылы мынау екен ғой. Жарастық қандай, қасиет қандай! – деді.

Тілмаш Ақбасқа Абай сөздерін аударып берді.

Осы уақытта Абайдың көзі жақын жердегі жақсы мұқабалы бір топ кітапқа түсті.

– Мынау закон кітабы ма екен? Не жайдағы кітаптар екен, ө?.. – деп, ойлана сөйледі. Ол кітаптар Пушкиннің томдары еді...

Осыдан кейін Ақбас пен Абайдың кездесулері көп болды...

Төкежандар тың адамдарды тоғытып жатқанмен, істің беті адвокат кіріскелі дұрыстыққа қарай ойыса бастады...

Жігітек сүйінші тілеп, кісі шаптырып жатты.

Төкежан осы хабарды білісімен, Абайға кісі салып: «Тыйылсын, бұл қай қастығы?!» деп ашу айтқан екен. Абай:

– Біз ата-ананың алдында туысқан болысуға жарасақ, со да жетер. Мынандай ажал аузына, қыл көпірдің үстіне ел-жұртты өзі айдап келген соң, менен жөн сұрамасын!.. – деген.

Осы жауабын келтіріп, тағы да көп шағым айтып, Төкежан Құнанбайға кісі шаптырып еді. Өкесі Абайға: «Тез қайтсын! Болыс болмаймын деген өзі болатын. Енді Төкежанды ақсатпасын! Аяғын тартсын!» деп сәлем айтты.

Бірақ бұл сәлем Абайдың барлық істі аяқтап қалған кезінде келді. Тоқтата алған жоқ...

Ақбас пен Абайлар барды салып жүріп, көп жеңілдік тапты. Балағаздар каторгаға бармайды. Үркітке жер аударылатын болды...

Абай енді елге қайтпақ еді. Соңғы рет Ақбаспен көріскелі келгенде, қарт адвокат Абайға ақыл айтты:

– Сен жас болсаң да, ақылды адамсың. Халқыңа жаның ашиды екен... Оның зор қасиет. Бірақ сол елің мен өзіңнің қамыңды шын ойласаң, білім жарығына ұмтыл! Оқу ізде! – деді.

Бұл сөздер – Абайдың өз арманының дәл үстінен түскен сөздер.

– Оқуға жаным құмар. Бірақ қайтіп оқимын? Школға түсуге ұлғайып кеттім... Басқа оқудың жолы бар ма? Ақыл айтыңызшы! – деген.

Адвокат көп мәслихат берді. Ең әуелі үлкейгендік бөгет емес екенін айтты. Жасы қырыққа келіп те, білім іздеп, өз-өзінен ізденіп, ғалым болып шыққан кісілер бар екен. Солардың аттарын атады. Және оқуды школға түспей, оқуға болатынын да айтты...

Жидебайға келген соң, Абай көп бөгелген жоқ. Ділде мен шешесінің рұқсатын оңай алды...

Бұл шақтарда недәуір қартайып қалған Ұлжан баласының жүзінен көз алмай, көп қарады...

– Заман сенікі, майдан сенікі. Соларыңның балуаны бол. Қай жолмен жүрсен, мұратың орындалады. Оны енді бізден де өзің артық танитын болдың. ...Жолың болсын! – деді.

Абай анасын бала күндегідей құшақтады да, үндемей қоштасты. Ербол екеуі тысқа шығып, атқа мінерде, барлық ауыл ере шыққан. Дәл жөнелер кезде Ұлжан ат үстінде тұрған Абайды өзіне қарай шақыртып алып:

– Абайжан, Тойғұлының аулына бара кет. Өкелерің құда түсе кетіпті. Осы ауыл тегіс барсын деген екен. Мен қайдан сүйретіліп жүрейін? Бірақ сен бармасаң, тағы да бізге ренжиді. Жолшыбай аз аялдап, кете берерсің! – деді...

Тойғұлы – Мамай руының үлкен байы... Қыз алатын – Құнанбай жағы. Енді құда түспекке, қонақ боп қайтпаққа, сол Тойғұлы аулына Құнанбайлар барыпты.

Абай мен Ербол да келді...

Үлкендердің әңгімесі әр саққа соғып кеп, бір кезде заман мен заман арасын салғастыруға ауысты. Қаратай өздерінің жас кезін айтып, әкелер заманын еске алып кеп, бүгінгі заманның азғанын, бүгінгі адамның құнарсyz боп, жұтаң тартып бара жатқанын айтты.

Абай осы тұста мырс беріп күлді де, қиғаш сөйледі:

– Бұрынғы заманның жақсылығы со ма, қатар отырған бір туысқан елдер бірін-бірі шауып, шаншып, сойқаннан арылмаушы еді... Алып кетеді, жұлып кетеді деп, ылғи ғана жасанып жүруші едіңдер... Сол заман да жақсы ма екен? – деген.

...Аздан соң ет желінді. Абай мен Ербол енді жүрмек боп, киіне бастады. Құнанбай да тысқа шықты.

Шығысымен Абайды шақырып алды да, жақын жердегі тастақ төбешікке кеп отырды. Өке мен бала оңаша. Көптен бергі бетпе-бет кездесулері – осы.

Құнанбай салқын жүзбен, кінәлай қарады:

– Сен оқыдың да, білім алдың, ұстаз көрдің. Біз надан өстік. Бірақ сол білімнің жұрт алдында ата сыйлауды неге білдірмейді саған? Көп көзінше таласып кеп, өкенді сүрінткенде, не мұратқа жетпексің?

Өкесі жеңілгенін біліпті...

Осымен сөз біткен шығар деп ойлады. Бірақ әкесінің тағы да бір айтпағы бар екен. Ол азырақ бөгеліп отырды да, қайта сөйледі.

– Орайы келгенде айтармын деп жүр едім. Сенің басыңнан үш түрлі мін көремін. Соны тыңда! – деді.

Абай:

– Айтыңыз, әке! – деп, Құнанбайдың жүзіне тура қарады да, тосып қалды.

– Ең әуелі, арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың. Өзіңдегі барыңды арзан ұстайсың... Екінші, дос пен қасты сараптамайсың... Жұрт бастайтын адам ондай болмайды. Басына ел үйірілмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің! – деді.

Бұл сөздердің түкпірін Абай оңай таныды. Жас жігіттің өз жүрегіндегі нәрім мен барым деп жүргендеріне шабуыл жасалып отыр...

Бұл тұста әкесін аяп қала алмайды. Сөйлеп кетті:

– Осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтам, әке. Өзімдікі дұрыс деп айтам. Ең әуелі, жайдақ суға теңгердіңіз. Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, кәрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын төсілді айттыңыз. Ел билейтіндердің мінезін айттыңыз. Менің білуімше, ...Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жанашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Үшінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы – білім-өнер... – деді.

Құнанбай тыңдап болды да, күрсініп қойды... Сөз осымен біткен еді. Абай қоштасты да, жүріп кетті...

Бұл уақытта Абайдың жасы 24-ке шыққан-ды. Көз алдынан өзі шегіп өткен жылдардың бірталай күйлері шұбатылып өте берді. Байқап қараса, өмірдің бірталай қат-қабатынан, шытырманынан, бел-белесінен өтіпті. Бір шақта өрге басып, енді, міне, қияға қарай да өрлеп келе жатқан тәрізді... Қияға қадам басқаны рас...

(Бірінші кітаптың соңы)

Назар аудар!

- ✓ Жазушы жұт кезінде Абайды халық қамқоры ретінде қалай сүреттегеніне назар аударыңдар.
- ✓ Балағаз бен Абылғазының барымта жасауына кім түрткі болды?
- ✓ Абай мен Тәкежанның қарым-қатынасына мән беріңдер.

Әнтек – болар-болмас, сәл ғана.

Әмісе – әрқашан, әрдайым, ылғи да.

Бейгүнаһ – бейкүнә.

Биқасап – жібектен тоқылған еңсіз мата.

Затон – 1) кемелер тұратын және оларды жөндейтін орын; 2) көлдің, өзеннің, теңіздің ағыны баяу жері, шығанақ қойнауы; 3) шығанақ жүкшілері тұратын жер; жұмысшылар поселкесі.

Келеге салу – келе – 1) жылқы үйірі сияқты бір топ түйе, бір қора інген; 2) ауыспалы мағынада: ел арасы, көпшілік ортасы; 3) ортаға ақыл салу.

Классика – үлгілі, кемелденген, жоғары сапалы. Классик жазушы – өз заманының алдыңғы қатарлы идеяларымен рухтанған, көркемдік қасиеттері жоғары, бүкілхалықтық ілтипатқа бөленген шығармалардың авторы. Ал классикалық әдебиет халық санасында шеберлікпен көркем бейнелер жасауымен танылады.

Көрпіс (*орыс*) – корпус – 1) кемені, аппараттың сыртқы қабы; 2) белгілі бір алқапқа орналасқан үлкен үйлердің бірі.

Құран хатым – қайтыс болған адамның аруағына арнап, Құраннан аят оқу.

Мезіретім – ықылас білдіру, ілтипат көрсету ишараты.

Пұшпақ – 1) малдың, аңның терісі; 2) белгілі бір кеңістіктің, мекеннің, көшенің бір шеті, бөлігі; 3) әңгіменің бір шеті.

Піргауар (*орыс*) – переговоры – келіссөз жүргізу.

Шағи – жұқа жұмсақ; таза тінді жібек мата.

Адам аттары:

Базаралы Қауменұлы (1833-1887) – «Абай жолындағы» типтендірілген кейіпкерлерінің бірі. Бірақ өмірдегі Базаралы мен кейіпкер Базаралының арасында айырмашылық бар. Ол өмірде Абаймен жауласып өткен, ал романда ақынның ең жақын сыйлас, сырлас, мұраттас досы ретінде сомдалған.

Жазушы елге барып, романға қажетті деректер жинағанда, Базаралы туралы: «Дәл Кенесары сықылды, бойшаң, өте сұлу, тентек, қалжыңқой» деп суреттелген. Сөзге шешен, тапқырлығы да айтылған. Романға кейіпкер етіп алынуына да ел аңыздарының әсері болған (*Талатбек Әкім*).

Дәрмен – жазушының кейіпкері, өмірде болмаған адам. Жазушының шығармасына көркемдік шешім үшін қажет болған типтік жиынтық бейне. Бірақ жазушы Дәрмен үшін Қодардың немересі Қиясбай Көгедайұлы мен Шәкәрімнің тағдырын негіз етіп алған.

Ал «Абай жолының» үшінші және төртінші кітаптарындағы Дәрмен бастан кешетін оқиғалар Шәкәрім Құдайбердіұлының тағдырынан алынған. Кеңес заманында Шәкәрім туралы айтуға тыйым салынған, сол себепті Дәрмен бейнесі тарихи шындыққа негізделген типтік образдардың қатарына жатады (*Тұрсын Жұртбай*).

Ербол Көмекбайұлы (1843-1884) – Абай Құнанбайұлының досы, Бөкенші руынан. Ол сөзге жүйрік, өнерлі, билік істерге де араласқан. Абай екеуі Сүйіндік ауылында танысқан, олардың достасуына Тоғжанмен екі арадағы дәнекерлік қызметі себеп болған. Олардың достығы өмірлерінің соңына дейін жалғасқан. Тек болыс сайлайтын кез Ербол Оспанды емес, Бөкенші руынан Күнту Шоңқаұлын өткізуді ұйымдастырғаны Абайдың жанына қатты батқан (*Талатбек Әкім*).

Жиренше Шоңқаұлы (1843-1905) – жазушының ел арасынан жинаған аңыздарда оның шешендігі, күлегештігі, қалжыңқойлығы айтылған. Алдағыны біліп отыратын шеберлігі де бар екен. Абай Құнанбайұлы болыс болған кезінде талай салмақты, қиын істерге Жиреншені жұмсаған. Өмірдегі Жиренше мен романдағы Жиренше арасында алшақтық байқалмайды.

Оразбай Аққұлұлы (1837-1911) – Абайдың замандасы. Көп жылдар Абаймен жақсы қарым-қатынаста болған. Кейін Қадиша қызға байланысты дау кезінде екеуінің арасы суысып, үлкен жаулыққа ұласқан. Романда оның бейнесі әсіреленбей, деректер негізінде берілген.

Шұбар – көп адам «Абай жолындағы» Шұбардың прототипі Шәкәрім Құдайбердиев деп ойлайды. Негізінде, олай емес. Кейбір іс-әрекеттері ұқсас келгенімен, Шұбар – жалпы ойдан шығарылған жиынтық, әдеби бейне. Жазушыға ақын туысқандарының ішінен Шұбар сияқты бір бейне керек болған. М.Әуезов Шәкәрім Құдайбердиевтің бүкіл жақсы қасиеттерін Дәрмен бейнесіне жинақтап көрсеткен (*Талатбек Әкім*).

Назар аудар!

«Абай жолының» 1-кітабындағы барлық тарауы бойынша тапсырма

1. Мұхтар Әуезов туралы не білесіңдер? Жазушының қай туындыларын оқыдыңдар? М.Әуезовтің қандай пьесалары барын еске түсіріңдер. Өздеріңе қай пьеса ұнады?
2. 10-сыныпта Абайдың шығармаларын оқыдыңдар. Сол оқығандарыңды еске түсіріңдер.

1. «Абай жолы» романы не себепті эпопея деп аталған? Сендер «Қаныш Сәтбаев» роман-эссесін, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-хроникасындағы «Қаһар» романын оқыдыңдар. Үш туынды да роман жанрына тиесілі, сонда олардың эссе, хроника, эпопея деп жіктелуінің себебі неде? «Эпопея» сөзін қалай түсінесіңдер?
2. Абай Құнанбайұлы кездескен ақындар кімдер? Шәкәрім Құдайбердіұлының Абайға туыстық қатысы қандай?
3. Этнография деген не? Романдағы суреттелетін көштер этнографияға жата ма? Салтанатты көш қалай бейнеленген? Ол салтанат қандай жағдайда жасалатын еді? Мұғалімнің көмегіне сүйеніп, қаралы көш туралы ой бөлісіңдер.
4. Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романында жоқтауды кім айтқан еді? Ал «Абай жолында» кім жоқтау айтты? Ойларыңды тұжырымдаңдар.

1. Роман-эпопеядағы әр тарауды оқыған кезде жер-су атауларына мән беріңдер. Дәптерлеріңе маңызды мәліметтерді жазып жүріңдер.
2. Шығарманы оқи отырып, кейіпкерлерді тізімдеңдер. Сөздікте адам аттары бойынша берілген анықтаманы пайдаланып, жазушының кейіпкер тандаудағы және оларды сомдаудағы тәсіліне мән беріңдер.
3. Тарауларды оқи отырып, өздерің түсінбеген сөздерді іріктеп жазыңдар. Төмендегі сілтеме бойынша сөздікте жоқ сөздердің мағынасын анықтаңдар. <https://kazakh.academic.ru/>
Олардың арасында көркемдік құрал ретіндегі сөздер болуы мүмкін екендігіне де мән беріңдер.
4. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі жазушының айтар ойы, шешімнің қалай жасалғанын еске түсіріңдер. Ал «Абай жолының» бірінші кітабындағы Абай бейнесі қалай сомдалған? Екі туынды бойынша салыстыру жасап, жазушы ұстанатын ортақ сипатты анықтаңдар.

2. Роман-эпопеядағы тартыс қалай суреттелген? Бала Абай (10-12 жас) және әке саналатын Абай (24 жас) деңгейіндегі кейіпкердің өсу жолына, азаматтық қалыптасу, кейіпкер ретіндегі тұлғалану үдерісіне назар аударыңдар. Роман сюжетіндегі оқиғаның шиеленісуі, шешімін табу қалай жасалғанына мән беріңдер.
3. Шығарманың әр тарауы бойынша оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелде
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

4. Шығармада қандай өмір шындығы суреттелген? Кейіпкерлердің жүйесін жинақтап, даралау арқылы өмір шындығын талдаңдар.
5. Абайдың достары – қандай адамдар? Бұл сұраққа романнан тура жауап алуға бола ма?
6. «Типтік жиынтық бейнелер» деп қай кейіпкерлерді айтуға болады? Концептуалдық кесте арқылы салыстырыңдар.

Кейіпкерлер	Адамгершілік қасиеті	Іс-әрекеті	Өз бағаң Себебі

7. Авторлық идеяның тарихи шындықпен байланысын анықтаңдар.
8. Романда ақын Абайдың сатирасы қай оқиғаға байланысты көрінеді?
9. Шығармадағы бас кейіпкердің әкесі – Құнанбаймен, бауырлары Тәкежан мен Оспанның арасындағы диалогтерге мән беріңдер. Абай тарапынан айтылатын сөздердің көркемдік ерекшелігін талдаңдар.
10. «Абай жолы» роман-эпопеясында суреттелетін мекендердің атауларын жазып жүріңдер. Ол жерлерге қатысты оқиғаларға талдау жасаңдар.

1. Шығарманың тақырыбы, идеялық мазмұнын қорытындылаңдар.
2. Роман бойынша автор идеясына байланысты үш дәйексөз табыңдар.
3. Жазушының фразеологизмдерді, диалог пен монологті қолдануындағы ерекшелікті анықтаңдар.

1. Берілген үзіндіден көркемдегіш құралдарды табыңдар. Ұлжан ана-ның сөзін өз ойларыңмен жалғастырып, тұжырым жасаңдар.
– *Байлауын байладың. Енді, түге, жат жиынның алдында жас балаларымның жақсы талабын жер қылмаңдар. Өліге еткен қызметтен бастарың кішіреймес. Араз-құразды ұмытыңдар, адам болсаң! Тірісінде алғыс алмасаң, енді, тым құрыса, өлі аруағынан қарғыс алма. Балаларым мен келіндерім, сендер де төбеңмен жүр! Отымен кіріп, күлімен шық қонағының! Ердің сыны шабуыл мен шаптығуда емес – кішіпейіл, мейірде! Шалдықсаң да, қабақ шытпа! Қуанып, жарқырап жүріп құт! Дабырайып, желігіп те кетпеңдер! Жым-жырт, момын жүріп құтіңдер! Болмаса мынау ағайынның төрт көзі түгел отыр ғой, міне, өл де маған! Бірі қырт, бірі дарақы мақтаншақ, бірі ұрдажық, даңғой атанғанда, осындай көп жиын үстінде масайып, оспадарлық қылам деп, сондай атақ алатын! – деді.*

Оқу сауаттылығы

1. Ғабитхан мынау көрген күйіне шыдай алмай:
– Ей, мазлұма! Нилер ғазап көргенсің сен бейгүнаһ мазлұма! – деп, жылап жіберді.
Сұрақ: Жазушы өз романын қазақ тілінде жазды, бірақ не себепті мазлұма, бейгүнаһ деген бөтен тілдің сөздерін қосқан?
а) әсерлі оқылуы үшін
б) қызық көріп жазған
с) Ғабитхан – өзге ұлттың өкілі, сол себепті оның өз тілін қолдану керек
2. Өзі айтқан «Құнанбайдың бөлтірігі» – Абай екен.
Сұрақ: «Құнанбайдың бөлтірігі» деген нені білдіреді?
а) жек көріп айтқаны

- b) күшігі дегені
- c) қасқырдың баласы сияқты күшті бала дегені

3. «– Біз ата-ананың алдында туысқан болысуға жарасақ, со да жетер. Мынандай ажал аузына, қыл көпірдің үстіне ел-жұртты өзі айдап келген соң, менен жөн сұрамасын!.. – деген».

Сұрақ: «Ажал аузы» деген нені білдіреді?

- a) өмірі қиыла жаздады, өлімнен қалды деген мағынаны білдіретін метафора
- b) әдемі сөз сияқты қолданған
- c) архаизм ретінде қолданған

4. Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды.

Сұрақ: Шүңет деген сөздің түсіндірмесі қай сөз?

- a) Қысыңқы көз
- b) Шүңірек, ойыстанған көз
- c) Сұсты көз

5. – Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Өпкеме айтайыншы, – деп, тағы бір жас қатын, жеңге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан...

Сұрақ: Телғара деген сөздің төркіні нені білдіреді?

- a) Тентек бала дегенді еркелетіп айтқаннан шыққан сөз.
- b) Ерке бала деген сөзден шыққан болу керек.
- c) Тел – екі енені бірдей емген төл, не бір енені емген қос төлдің сыңары. Абай Құнанбайдың екі әйелі – Ұлжан мен Айғыз бір ауыл болып отырғанда, екі шешенің ортасында өскен бала болғандықтан, ауылдастары осылай атаған. Кейін жеңгелері де осылай атаған.

Фаламтор

- 1. М.Әуезовке арналған хабарларды тауып, сыныпта ойларыңды ортаға салыңдар.
- 2. Мына сілтеме бойынша «Құнанбай» фильмін тамашалаңдар. Режиссері: Досхан Жолжақсынов. <https://ok.ru/video/10433398215>

Қосымша оқу үшін

- 1. Жұртбай Т. Құнанбай. Тарихи және әдеби тұлға. – Алматы, «Алаш», 2004.
- 2. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы, «Әл-Фараби», 1999.

Афзал (*араб*) – абзал.

Алдияр бас – алдияр – ханға, төрелер мен сұлтандарға «тақсыр», «құлдық» деп табыну.

Дөдеге – киіз үйдің сыртын айналдыра сән үшін үзік етегіне салатын, жалпақтығы сүйем не қарыс мөлшеріндегі әшекейлі киіз.

Жатақ – көшіп-қонбайтын, отырықшы кедей шаруа.

Каталашка (*көне*) – тұтқынды қамайтын үй, түрме.

Сияз (*көне*) – съезд; жазушы өткен ғасырда қазақтардың осылай айтқан ерекшелігін сақтап қолданған.

Тарпаң – 1. Бас білмейтін, үйретілмеген, асау жылқы; 2. Шадыр, шалдуар, шайпау мінезді.

Трашпеңке (*жергілікті сөз*) – қорапты 2-3 адамдық жеңіл арба.

Фатика (*араб*) – бастау, кіріспе.

Ыңыршақ – өгізге жүк арту не міну үшін салатын, ағаштан жасалған биік ер.

Адам аттары:

Барлас – жазушының кейіпкері. «Абай жолының» 1942, 1948-1949 жылдардағы басылымдарында Дулат атанып, 1952 жылдан бастап Барлас есіміне ауыстырылды, яғни соңғы басылымдарда Барлас болып көрінетін кейіпкердің прототипі – Дулат Бабатайұлы. Кеңес дәуірінде зар заман ақындары – Дулат, Шортанбай, Мұрат есімдерін айтуға, жазуға тыйым салынған, ал жазыла қалған жағдайда оларды міндетті түрде сынау талап етілетін. Осы саясаттың ықпалынан жазушы Мұхтар Әуезов кейіпкер Дулатты жинақты бейне ретінде Барлас деп өзгерткен.

Лосовский Владимир Степанович (туған және қайтыс болған жылдары белгісіз) – 1879 жылдан Семей уезінің бастығы, колледждің хатшысы. Ол 1876-1884 жылдары Үзікбай Бөрібаевтың Абайдың үстінен жазған жалақорлық арыздарын тексеріп, Батыс Сібір генерал-губернаторына баяндап, арызда жазылғандардың түгел дерлік жалған екенін анықтап, істі қысқартқан.

Михайлов Евгений Петрович – шын мәнінде, тегі – **Михаэлис Евгений Петрович** (1841-1913) – орыстың революционер-демократы. 1869 жылы Семейге жер аударылған. Отаршыл әкімдерден басқа орыс зиялыларын кездестірмегендіктен, Абай Құнанбайұлына алғашқы кезде Ресей мәдениетінің хабарларын жеткізуші болған. «Ал кейін орыс тілін еркін біліп, орыс мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай озық ойды А.Пушкиннің, Н.Некрасов, т.б. көрнекті тұлғалардың төл шығармаларын оқу арқылы өз дарынымен үйренген.

Әдебиет теориясы

Эпопея (грек. *εποποιία* – *тудыру, жазу*) – эпостық шығарманың бір түрі; белгілі бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемді суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекетін ортақ идея мен тақырыптың арнасында, көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық немесе прозалық ірі туынды. Демек, эпопеяға ортақ сипаттар: тарихи тақырып, терең әлеуметтік идея, уақытты реалистікпен суреттеу, кейіпкердің даралануы, көркем тіл.

Эпопея алғаш рет Еуропада пайда болды. Оның көрнекті мысалы – антикалық әдебиеттегі Гомердің «Илиада» мен «Одиссеясы». Ал түркі халықтарында ерлік істері мен даңқты болған батырларға арналған мадақтау өлеңдері мен жырлардың негізінде туған «Манас» эпосы бар.

Жазба әдебиетте орыс халқының көрнекті жазушысы Лев Толстойдың «Соғыс пен бейбітшілік», М.Шолоховтың «Тынық Дон», қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы эпопеяға жатады.

Артық болмас білгенің

Мұхтар Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағы

Алматы қаласында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бар. Осы ғылыми мекеменің 50 жылдық мерейтойы қарсаңында институттың ғалымдары жазушының елу том жинағын дайындады. Өйткені жазушының көзі тірісінде 6 том шығармалар жинағы жарық көрген. Кейін 12, 20 томдық шығармалар жинағы жарияланды. Бірақ бұл басылымдар кеңес кезінде жарық көргендіктен, «Қилы заман» повесі оқырманға жетпеді, ал «Хан Кене» атты драмасы цензураның кесірінен толық берілмеген еді. Енді 50 том жазушының шығармаларын мейлінше толық қамтыған басылым ретінде жинақталған.

Мұхтар Әуезовтің музей-үйі

Мұхтар Әуезов 1961 жылы 27 маусымда ауыр науқастан Мәскеу қаласында қайтыс болды. Көрнекті жазушының есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында Қазақстан басшылығы сол жылы 10 тамызда жазушы тұрған үйді музейге айналдыру туралы қаулы қабылдады. Екі қабаттан тұратын бұл үйде жазушы өмірінің соңғы он жылын (1951-1961) өткізген. Музей-үй ресми түрде 1963 жылы 28 қарашада қызметін бастады.

Ұлы суреткер ұлағаты

«Біз Әуезовті ұстаз тұтып, ұста санасақ, ұлы суреткерге баласақ, алдымызда «Абай жолы» тұрады; біз Әуезов туралы не айтсақ та, сол «Абай жолына» қарап айтамыз және сонда Әуезов осынау ұлы шығармасында өмір шындығын, тірлік тауқыметін мейлінше мол пішіп, теңіз тереңінен ойып алған соң, болмысты әріден пайымдаған соң айтамыз... Лев Толстойды көп қайталап және бәріміз қайталап айта беретініміз де орыс халқының бүтін бір өсу кезеңін тап басып, ояну, сілкіну тұсын, ерлік, елдік салтын мәккәм (берік, бекем деген мағына) ұстанған кезін пайғамбар боп түйсініп, түйе білгендігінен шығар. Шеберлік, асылы, шындықты суреттей білуден, сонда және аяусыз ащылық пен өмірге деген құштарлықты

қоса қамтудан тұса керек. ...Көркем шығарманың, өнер туындысының түпкі мәні солай. Әуезов осыны ұққан және өзгелерге де соны ұқтырған.

*Әдебиет сыншысы Төлеген Тоқбергенов
(Аймүйіз. – Алматы, «Жалын», 1990, 13-бет.)*

«Полковник» аралы

«Абай жолының» 4-кітабында «Полковник» аралы деген қолданыс бар. «Полковник» аралын жергілікті халық «Түйемойнақ» деп атаған, ал өзге ұлт өкілдері «Полковничий» деген. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бұл аралдың атауы «Бейбітшілік» деп өзгертілді.

Бұл арал бұрыннан сауда және демалыс орны болды. Қазақтардың «Түйемойнақ» деп атауы оның пішініне байланысты, яғни түйенің мойнына ұқсас. Ал өзге ұлттар аралды «Полковничий» деген. Оның бұлай аталу себебін өлкетанушы Виктор Кишляков XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезіндегі карталарды зерттеу нәтижесінде анықтады. Оның анықтауынша, «Полковничий» атауы 1787 жылы Семей бекінісіне комендант болып тағайындалған подполковник (кейін полковник шенін алған) Матвей Иванович Гейцигке байланысты.

Ол кезде карталарды әскерилер жасайтын. Офицерлер 1797 жылы өмірден өткен комендант есімін есте қалдыру мақсатында картаға аралды «Полковничий» деп белгілеген.

*Материалдар <https://votpusk.info/places/ostrov-polkovnichij>
сайтынан алынды.*

Назар аудар!

«Абай жолының» 2-кітабындағы барлық тарауына ортақ тапсырма

1. Роман-эпопеяда Абай Құнанбайұлының өзге ұлт өкілдерімен қарым-қатынасы туралы еске түсіріңдер. Нақты өмірде Абай Құнанбайұлының олармен байланысы қандай дәрежеде болды?

1. Біржан салдың Абай ауылына келуі жастарға қандай өзгеріс әкелді?
2. Оралбай мен Керімбала, Базаралы мен Балбала, Өмір мен Үмітей арасындағы махаббат сезімдеріне Біржан өлеңдерінің ықпалы қандай?
3. Жігітек пен Бөкеншінің арасындағы араздықтың туу себебі неде?

1. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әр мекенге берілетін сипаттамаға, пейзаждың суреттелуіне назар аударыңдар. Оқиға желісі бойынша иллюстрациялаңдар.
2. Тараулардың атауына мән беріңдер. «Биікте» тарауына автор қосымша тақырып ретінде «Татьянаның сахарадағы әні» деп жазған, ал сендер қалған тарауларға қандай қосымша атау берер едіңдер, сыныпта осы туралы ойларыңды ортаға салыңдар. Екінші кітаптың мазмұнын тараулардың аты бойынша сызба түрінде көрсетуге бола ма? Ойланыңдар.

1. Романнан кейіпкерлерді тауып, мінездеме беріңдер. Иіс кемпір, Біржан сал, Базаралы, Әйгерім, Өмір, Үмітей, Керімбала, Оралбай, т.б.
2. Роман-эпопеядағы әке мен бала, ана мен бала қарым-қатынасына, кейіпкерлер психологиясына мән беріңдер. Жазушы кеңес идеологиясының тегеурініне байланысты қай сөздерді, қай оқиғаларды қосуы мүмкін екенін айтып, талдаңдар.
3. «Абай жолындағы» әйелдер галереясын жасандар. Әр кейіпкерге жүктелген міндетті анықтаңдар.
4. Роман-эпопеядағы тартыстың дамытылуы мен Абай Құнанбайұлының халықтың қамқоршысы ретінде қалыптасуына мән беріп, әр сатыдағы оқиғаларды талдаңдар.

5. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкерлердің тізімін жасаңдар. Оларды қандай сипаттары мен белгілері бойынша топтастыруға болады? Өздерің анықтаған әр топқа ортақ сипаттама жазыңдар.
6. «Абай жолы» мен «Қаһар» романдарындағы этнографиялық рәсімдерді салыстырыңдар. Олардың қолданылу ерекшеліктеріне мән беріңдер.
7. Оқулықта дәстүрлі сөздік мақсатты түрде берілген жоқ. Жазушының сөздік қорына мән беріңдер. Қандай ерекшелік байқалады? Архаизм бар ма? Мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді анықтаңдар.

1. Роман-эпопеяның тарау аттарын жазып, кейіпкер өміріндегі әр кезеңге түйінді ой жасаңдар.
2. Абай мен Әйгерім, Өмір мен Үмітей, Құнанбай мен Абай, Базаралы мен Дәркембай, т.б. кейіпкерлер туралы TEDx ұйымдастырыңдар.

1. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында көтерілген өзекті мәселелер туралы әдеби сыни пікір жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. «– Бұ не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған? – деді.
Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қол беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы өзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен жалт етіп бір қарады... Енді күлкілі мысқыл жүзбен жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты: – Чиновник мырза, түйе кірсе, несі бар, бұнда ол түгіл, есек те отырыпты ғой! – деді».
Сұрақ: Роман бойынша, осы жағдай орын алғаннан кейін Абаймен танысып, кейін досына айналған кейіпкерді атаңдар.
а) Лосовский
б) Михайлов
с) Потанин
2. «Осындай ойын-сауық жиынының ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шетелден келген қонақ. Бұлар – қазір төрдің тап ортасын-

да, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтақтаған сал, серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі – мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан ...Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген сирек сый қонақ...»

Сұрақ: Көп нүктенің орнында қай ақынның есімі жасырылған?

- a) Байкөкше
- b) Барлас
- c) Біржан сал

3. Романда «Оқапта» деген тарау аты бар.

Сұрақ: «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарау атауларының қолданысын ескере отырып, бұл сөз нені білдіретінін табыңдар.

- a) Оқалы деген сөзден шыққан, әдемі, зерленген деген сөз
- b) Қасиетті деген сөз
- c) Кедір-бұдыр, бөгеті көп жол

4. Жаңа осыдан бір-ақ сағат бұрын ұлық мекені бүкіл Ералы атырабына айбар шегіп, «Мен мұңдалап» түр еді.

Сұрақ: Атырабы деген не? Оның Атырау облысының жер атауына қатысы бар ма?

- a) Атырабы деген ауылы деген сөз болу керек, Атырау облысына қатысы жоқ.
- b) Атырабы деген аймақ, өлке, өңір деген мағынада айтылған, бірақ Атырау облысына қатысы жоқ.
- c) Атырабы халқы, ауылдастары деген сөз болуы мүмкін, Атырау облысына қатысы жоқ.

5. – Қалқам, Әбішім, орысша оқи бастағаның сондай жақсы болған. Мұсылманша оқуың жетерліктей болды. Мен биыл сені орысша оқуға, ұзақ оқуға берем. Құдай бұйырса, үлкен ғалым адам болып өлесің. Бұл менің сен турасындағы үлкен бір аталық тілегім, балам! Менен бұрын өзің оқи бастағаның мені қатты қуантты, айналайын! – деді.

Сұрақ: Абай – Әбіштің әкесі. Сонда қалайша ол: «Бұл менің сен турасындағы үлкен бір аталық тілегім, балам!» – деп, өзін ата ретінде атаған?

- a) Әбішті немересі сияқты жақсы көрген.

б) Әбішті еркелетіп айтқаны.

с) Жеті атаны санағанда, әуелі әкеден бастап айтады, сондықтан Абай әке болғандықтан, өзін ата ретінде айтқаны.

Оқушы күнделігі

«Романдағы Абайдың бейнесі» деген тақырыпта ойларыңды жазыңдар.

Фаламтор

1. М.Әуезовке арналған хабарларды тауып, сыныпта ойларыңды ортаға салыңдар.
2. Мына сілтеме бойынша «Құнанбай» фильмін (режиссері: Досхан Жолжақсынов) көруді жалғастырыңдар. <https://ok.ru/video/10433398215>

Қосымша оқу үшін:

1. Жұртбай Т. Құнанбай. Тарихи және әдеби тұлға. – Алматы: Алаш, 2004.
2. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы: Әл-Фараби, 1999.

Артық болмас білгенің

ДАНАЛЫҚ

(Ұлы Мұқаң сөзі)

Бірде Мұқаң бір себептермен шақырған үйге кешігіңкіреп келеді. Келсе, төрдегі орынның бәріне ел отырып қойыпты. Шенеуніктер ысырылып, орын ұсына қоймаған соң, Мұқаң төмендеу отырып қалыпты. Үй иесінің:

– Мұқа, төмендеу отырып қалдыңыз-ау, – деп, бір жағы бұған, бір жағы қонақтарға қарап жалтақтағанын көрген Мұқаң:

– Уақасы жоқ, қарағым! Мен отырған жердің бәрі төр ғой, – депті.

*(ҚР ҰҒА академигі Серік Қирабаевтың естелігінен,
«Ана тілі» газеті, №39 (1504)
26 қыргүйек – 2 қазан 2019 жыл)*

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ҰРПАҚТАРЫ

Ләйлә Мұхтарқызы Әуезова (1929-1993) – ғалым, тарих ғылымдарының докторы. Ол Мәскеу мемлекеттік университетінде білім алды. М.Әуезов шығармаларына арқау болған оқиғалардың тарихи негіздерін зерттеуге арналған ғылыми еңбектері үшін оған Қазақстан Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығы берілді.

1963 жылдан бастап өмірінің соңына дейін Мұхтар Әуезов үйінің директоры болды.

Ұлдары: Элдар Асқарұлы Қонаев.

Диар Асқарұлы Қонаев – бүгінде Мұхтар Әуезов музей-үйінің директоры.

Зоя Кедрина, Қайым Мұхамедханов пен Ләйлә Әуезова. Семей облысы, М.Әуезовтің 90-жылдығы, 1987 жыл

Мұрат Мұхтарұлы Әуезов (1943 жылы дүниеге келді) – мәдениеттанушы-ғалым, дипломат, мемлекет және қоғам қайраткері. Ол М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Шығыс тілдері институтын «Қытай филологиясы» мамандығы бойынша оқыды.

Қазақстанның Қытай Халық Республикасындағы Төтенше және Өкілетті елшісі қызметін (1992-1996) атқарды.

Қызы – Зифа-Алуа Әуезова, ұлы – Мағжан Әуезов.

АБАЙ ЖОЛЫ
3-кітабы бойынша

Жидебай қорық алқабы. Абай Құнанбайұлына қатысты тарихы орындар туралы толық ақпаратты мына сілтеме арқылы біле аласыңдар.
<http://abay-museum.kz/abaydy-zhidebaydagy-m-razhay-yi>

СӨЗДІК

Ашпа-жалап – бірде тоқ, бірде аш.

Даң – айқай-шу, ү-шу.

Еттірлік – «еті тірі» деген тіркесінен қалыптасқан, пысық, ширақ деген ойды білдіреді.

Қиталасу – ұрсысу.

Қыжылдану – ашу қысу, ызадан жарыла жаздау.

Повестка (*орыс*) – шақыру қағазы.

Рауа – орынды, лайықты, жөн.

Селдір топ – азғана адам тобы.

Соқалау, соқа – мәтінде: жобамен, «шамамен осылай» деп жобалау.

Соны – бұрын таныс емес, жаңа.

Шабан-шардақ – аш-арық, кем-кетік.

Шербешнай (*орыс*) – чрезвычайный.

1. «Абай жолы» роман-эпопеясының 1-кітабында ақынның бала кезі суреттелген. Ұлы ойшылдың балалық шағын еске түсіріңдер.
2. Абайдың ақын-азамат ретінде қалыптасуы туралы айтыңдар.

1. М.Әуезовтің: «Абай кезіндегі қазақ даласында күні өтіп бара жатқан ескіні мен Құнанбай образына жинақтадым», – деуін қалай түсінесіңдер?

1. Кейіпкерлерге портреттік мінездеме беріңдер:

Кейіпкер	Абай	Оразбай	Михайлов
Портреті			
Іс-әрекеті			

1. Әлеуметтік теңсіздіктер мен күрес Абай өмірін қалай шыңдады? Абай, Оразбай, Дәркембай, Базаралы, Оспан, т.б. кейіпкерлер туралы мысалдар келтіре отырып, талдау жасаңдар.
2. Роман-эпопеядағы тартыстың дамытылуы мен Абайдың халық қамқоршысы деңгейіне жету үрдісіне мән беріп, әр сатыдағы оқиғаларды талдаңдар.
3. Жазушының сөздік қорына мән беріңдер. Қандай ерекшелік байқалады? Архаизм бар ма? Мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді анықтаңдар.

1. Хакім Абайдың қалыптасу жолында ақын нәр алған үш арна туралы айтыңдар.
2. Жазушының авторлық идеясын білдіретін үш дәйексөзді табыңдар.

1. Академик Қ.Сәтбаевтың: «Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымның бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды», – деген бағалауының негізінде шағын конференция ұйымдастырыңдар.

2. Өр тараудың атауын қосымша тақырып ретінде автор ойын ашатын түйінді сөздермен бағалаңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Дәркембай өз үйінің көлеңкесінде қызыл тайтерінің үстінде ағаш шауып отыр екен. Қолындағы өткір шапашоты шапшаң сермеліп, үлкен қайың қолағаштың сап жағын қырлап, мүсіндеп жатыр...

Сұрақ: Шапашот пен қолағаштың қайсысы қазық қағуға арналған?

- а) Екеуі де құрал, қазық қаға беруге жарайды.
 - б) Шапашот – шабу үшін қолданылады; сондықтан қазық қағу үшін қолағаш керек.
 - с) Синоним сөздер берілген, екеуі бір нәрсе болу керек.
2. Осы кезде Жұмырдың қасына екі аяғы қап-қара күс болған қоңқақ мұрын, талдырмаш, жүдеу баласы да кеп отырды. Ол – қозышы Бөрі-басар...
- Сұрақ:** Күс деген не?
- а) Қол-аяқтың терісінің құрғап кетіп, жарылуы
 - б) Жара, жырылған деген мағына
 - с) Қатып қалған кір

3. Менің білуімше, Базаралы, Дәркембай, Абылғазылар ғана емес, сондағы Тәкежан ұлы мен жылқышыларына өшігіп, өжет соққы берген ер жігіттің бірде-бірі өкінген жоқ. Қайта, көбі оның артынан ішкі жаққа кетіп, бұрынғы өмір кәсіпті өзгертіп, отырықшы, егінші жатақ болды. Төстабандап өнімді кәсіпке, адал еңбекке құлшына түсті.

Сұрақ: Төстабан деген қандай мағынада қолданылған? Шығармадағы айтар ойды ескеріп, оның не туралы айтып тұрғанын анықтаңдар. Ал тура мағынасында төстабан деп нені айтады?

- а) Антоним сөздерді біріктіру сияқты, мағынасы жоқ сөз
- б) Тура мағынасында төстабан – шөккен түйе төсінің жерге тиіп жататын жері. Ал романда егін салуға машықтанып жүрген кедей тобы бар ниеттерін салып, мығым түрде іске кіріскенін ауыспалы мағынада, образды түрде айтқан.
- с) Жұмысты жатып істеген болуы мүмкін

СӨЗДІК

Дом – жылқы жол жүргенде, қиналмауы үшін мінер алдында бір таң асырып, бабына келтіріп жарату.

Кәшаба – жеңіл арба.

Күдіс – еңкектеу, бүкірлеу.

Қыбла – Мекке қаласындағы Қағба бағыты, құбыла.

Мәзін – азаншы.

Салқар – кең, мол, шалқар.

Сему – солу.

Шетін – оғаш, ерсі.

1. Роман-эпопеядағы халық бейнесі, Базаралы, Дәркембай, Сейіт, т.б. кейіпкерлер туралы оқығандарыңды еске түсіріңдер.

1. Әдебиет теориясы бойынша сюжет және тартыс туралы оқығандарыңды еске түсіріңдер.
2. «Рас, пейзаж – табиғат. Бірақ бұл жеткіліксіз. Нағыз пейзаж – поэзия! Мінез! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну-түйсінулерінен, көңіл күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ. Пейзаж жазушының стилін де белгілейді. Ал стиль – адам» деген академик З.Қабдоловтың пікіріне назар аудара отырып, роман-эпопеядағы жазушы суреттеген пейзажды табыңдар.

1. **Топтық жұмыс:** Бірнеше топқа бөлініп, Абай Құнанбайұлы мен Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы туралы презентациялар ұйымдастырыңдар.
2. «Татьянаның сахарадағы әні» өздеріңе қандай ой салғаны туралы әңгімелендер. Сахара шөлі қай құрлықта екенін тауып, оның географиялық ерекшелігін анықтаңдар. Жазушының қолданысындағы «сахара сөзі» қандай көркемдік құралдың қызметін атқарып тұрғанын анықтаңдар.

1. Роман-эпопеядағы әке мен бала, ана мен бала қарым-қатынастарына мән беріп, кейіпкерлер психологиясы туралы пікірлесіңдер.
2. Роман-эпопеядағы тартыстың дамытылуы мен Абай Құнанбайұлының халықтың қамқоршысы деңгейіне жету үдерісіне мән беріп, әр сатыдағы оқиғаларды талдаңдар.
3. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында қанша кейіпкер бар екен? Оларды топтау және даралау арқылы сипаттама беріңдер.
4. Жазушы жиі қолданған фразеологизмдер мен мақалдардың сюжетке қатысы туралы мысалдар келтіріп, талдаңдар.

1. Роман-эпопеяда үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты жүзге тарта әйел кейіпкерлер бар. Сұлу қыз, адал жар, аяулы ана, мейірім-шафхатқа толы әже бейнесін жинақтап көріңдер.

1. Әр тараудың атауын қосымша тақырып ретінде автор ойын ашатын түйінді сөздермен бағалаңдар.
2. «Абай жолы» романындағы тарихи және көркемдік құндылық тақырыбында әдеби эссе жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Осындай шақта қаланың шетіне жаңа ғана кірген жолаушылар бір-неше жалпақ төбелі қоңырқай үйлерден айналып өтті. Енді бір кезде төбесі жабық аласа қораның кішілеу қақпасына кеп тоқтады. Көшір шапшаң қозғалып, ытқып түсіп, қолындағы бишігімен қақпаны тықылдатып қағып жатты...

Сұрақ: Көшір сөзі қазақтың төл сөзі ме, әлде кірме сөз бе?

- а) Көшірісу дегеннен шыққан; төл сөз.
 - б) Кучер – орыс сөзі, ат айдаушы деген сөз.
 - с) Көшір бір жаққа көшу деген; қазақ сөзі.
2. Бұның айтуынша, бас махалладағы Шәрібжан халфе, Самат қари, соқыр қари, Самұрат мәзін сияқтылар қазір қуанып, жайнап жүр.

Олар жаназадан, фидиядан, хатімнен және өлген адамның жетісі мен қырқынан күні-түні мол жем айырып жатыр...

Сұрақ: «Жем айыру» деген эпитет қазіргі заманда қай ұғымға сәйкес қабылданады?

- a) Валюта айырбастау
- b) Малдың шөбіне қатысты
- c) Жемқор, яғни халыққа, елге зиян жасаушы, ұры.

3. Намаз соңында Самұрат мәзін, соқыр қари, Самат қалпелер, бір жағынан, өзгеше сұқтанып, екіншіден, жаңа туған аңыз, лақап болмысты ерекше сырлап айтысып жатыр. Ендігі сол аңыз Сармолланың қазасын былай баяндайды.

Сұрақ: Қари – Құранды жатқа білуші адам, қалпе – хазіреттен кейінгі атақ иесі, ал мәзін кім?

- a) Мешітте жұмыс істейтін адам деген жалпы ұғым
- b) Қаридың көмекшісі
- c) Муазин деген арабтан келген сөз, қазақ ортасында муазин қысқартылып, мәзін дегенге айналған, яғни азан шақыратын адам деген сөз.

4. a) «Қаһар» романында: *Есіркеген ауыл жігіттерінше киінген. Басындағы пұшпақ бөркі мен үстіндегі бұлғын жағалы лұқпан шапаны ауқатты үйден шыққанын аңғартқандай.*

ә) «Абай жолында»: *Қаланың орталау тұсынан басталып, татар жаққа қарай созылатын Мир-Құрбан көшесінде құм сәл азырақ еді. Осы көшенің бастала берген шенінде сол жақтағы пұшпақтарда тұрған асты ақ кірпіш, үсті жаңа бөренеден салынған кіші ғана ықшам үй Абайдың іздеген үйі болатын.*

Сұрақ: Екі сөйлемдегі пұшпақ сөзінің қолданысына мән беріндер. Әр қолданыстың мәні қай тізбекте ретімен қолданылғанын анықтаңдар.

- a) шошақ бөрік, ұзынша кірпіш
- b) малдың, аңның сирақ терісі; белгілі бір мекеннің бір шеті, бөлігі.
- c) бағалы бөрік, үйлер

5. Абай ол жөнінде, өнәугі құтпада Сармолла айтқан аңғарда ғана сөйлеп қойған жоқ.

Сұрақ: Құтпа деген не?

- a) Намаз
- b) Бесін
- c) Мешіттегі уағыз

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЕСІМІ ДЕ, МҰРАЛАРЫ DA МӘңгі

«Қилы заман» – М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрының сахнасында

2012 жыл 2, 6 наурыз

Ұлы суреткер М.Әуезовтің саяси науқандарға байланысты, ең алдымен, Мәскеуде орыс тілінде жарық көрген соң барып, төл оқырманымен қауышқан «Қилы заман» туындысының сахналық нұсқасы алғаш рет 1997 ж. қойылған болатын.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің, атап айтқанда, Қарқара көтерілісінің тарихи баянын негізге ала отырып, халыққа жасалған қиянаттың түп себебіне үңілетін; патшаның қазақ азаматтарын қара жұмысқа алу туралы жарлығына, отаршылдық саясат, зорлық-зомбылыққа қарсы шыққан елдің кешегісі мен бүгінін зерделеуге бастайтын жаңа қойылымның ең басты идеясы: рухыңды жоғалтпа, әлеумет! Рухың жоғалса – елдігіңнің жоғалғаны. Тарих сабақтары ұмытылмауы, тарих сабақтастығы үзілмеуі керек.

Сахналық нұсқаның авторы – Н.Оразалин, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қоюшы режиссер – Ә.Рахимов, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, қоюшы суретші – Е.Тұяқов, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген өнер қайраткері, композитор – Б.Дәлденбай, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері.

(inform.kz)

III бөлім бойынша ТЕСТ

1. «Осылайша ... жылдың қысында орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахарасына ең алғаш рет қадам басты...»

Көп нүктенің орнындағы санды анықтаңдар.

- A) 1882, қысы
 - B) 1845, қысы
 - C) 1886, жазы
 - D) 1946, жазы
 - E) 1887, қысы
2. «Осындай ойын-сауық жиынының ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шетелден келген қонақ. Бұлар – қазір төрдің тап ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтақтаған сал, серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі – мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан Біржан сал».

Біржан салдың Абай ауылына алғаш келуі роман-эпопеяның қай тарауында суреттелген?

- A) Оқапта
 - B) Еңісте
 - C) Жайлауда
 - D) Тарауда
 - E) Биікте
3. «Ырғызбайдың үлкені Ырсай бастап Абайдың үстіне кірген. Ырсай әрі жылап, булығып, әрі күйініп тулаған-ды. «Қарағым, не бұйырасың, жауыңның қолында өлгелі келдік! Шап десең, шабамыз, өліс десең, бара алысып-жұлысуға әзірміз, міне!» – деген. Қасына еріп келген жиырма шақты Ырғызбайдың үнсіз тобын, бурыл сақал, қара сақал көп тоғышарын көрсеткен. Бұлармен бірге Абайдың енді не тілейтінін білгісі келген Кәкітай, Мағаштар да Абайдың үстіне келген-ді. Абай сонда екі-үш күн бойындағы үнсіз келген қалпынан өзгеріп, ендігі ойындағы бір ғана сөзін айтқан.

– Қапқан иттен өш алам деп, мен де қапсам, аузымда не қасиет қалады! – деп қойған-ды».

Абайдың жауабы қай тарауда айтылады?

- A) Қапада
- B) Қастықта
- C) Түн-түнекте
- D) Шайқаста
- E) Биікте

4. Өмірге «Жиырма бес» әнін үйреткен кім?

- A) Барлас
- B) Біржан
- C) Шөкәрім
- D) Абай
- E) Жанбота

5. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкер Барластың прототипі кім?

- A) Барлас ақынның өзі
- B) Біржан
- C) Абай Құнанбайұлы
- D) Шөкәрім Құдайбердіұлы
- E) Дулат Бабатайұлы

6. Абай ауылына Барласпен бірге қай ақын еріп келді?

- A) Біржан сал
- B) Шұбар
- C) Шөкәрім
- D) Байкөкше
- E) Қуандық

7. «– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен?! – деп, бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

– Өріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін. Бірақ осы дәл өлгіндей қып айтқан Кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен, – деді. Жанекесі – ... еді».

Көп нүктенің орнына тиісті сөзді анықтаңдар.

- A) Жүсіп Баласағұн
- B) Жүмекен Нәжімеденов
- C) Жиренше шешен

- D) Жанак
- E) Жарылғапберді

8. Абай Мағыш қайтыс болғаннан кейін неше күн өткенде өмірден өтті?

- A) Бір жыл өткенде
- B) Жарты жылдан кейін
- C) Үш айдан кейін
- D) Қырық күннен соң
- E) Бір ай өткенде

9. «Абай жолының» қай тарауында, қандай оқиғаға байланысты Жамбыл ақынның есімі енгізілген?

- A) «Қапада», Әбдірахман қайтыс болғанда
- B) «Қапада», Мағыш қайтыс болғанда
- C) «Кек жолында», Әбдірахман ауырып жатқанда
- D) «Қақтығыста», Базаралы сот шешімімен айдалатын кезде
- E) «Кек жолында», Иса ауырып жатқанда

10. «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша, әр жер атауын маусымдық қызметіне, оқиғаға қатысы бойынша белгілеп, сәйкестендіріңдер.

1) Ақшоқы	A) Қодарды осындағы биік жартастан құлатып өлтірген
2) Жидебай	B) Абайдың қыстауы
3) Бөрілі	C) Жайлау
4) Қарашоқы	D) Өуез өулеті мекендеген, Мұхтар Өуезовтің туған жері
5) Көшбике	E) Мұқыр сайлауы өткен 1898 жылы Абай Құнанбай-ұлына қастандық жасалған жер

- a) 1a, 2b, 3c, 4d, 5e
- b) 1b, 2a, 3c, 4e, 5d
- c) 1d, 2a, 3c, 4e, 5b
- d) 1c, 2b, 3d, 4a, 5e
- e) 1a, 2c, 3d, 4b, 5e

Назар аудар!

- ✓ Роман-эпопеядағы кейіпкерлер мен географиялық атаулар туралы толық мәліметті «Абай» энциклопедиясынан (Алматы: Атамұра, 1995) алуға болады.

IV бөлім

ӘДЕБИЕТТЕГІ СЫН-САРЫН

Әдебиеттегі сын, шын мәнінде, қадірлі болуы керек. Қадірлейміз, әрине. Өйткені «Сын жоқ жерде мін түзелмейтінін» бізден талай ғасыр бұрын өмір сүрген бабаларымыз ұрпақтарға сабақ болсын деп айтып кеткен. Солайша әдеби сын біздің әрқайсымызға қызмет етеді. Ал әр шығармада қолына қалам ұстаған жандардың сыр ғып айтар ойлары көркем сарындар болып, санамызға құйылып, ой көкжиегімізді кеңейте түсетіні анық.

ТҰМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИЕВ
(1935-2011)

Тұманбай Молдағалиев – қазақтың көрнекті ақыны, «Жүректегі жазулар» өлеңдер жинағы үшін Қазақстан Республикасының Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығы (1968) берілген және ол Физули атындағы Халықаралық түрік дүниесі ақындары сыйлығының (1992) иегері.

Ақын 1935 жылы Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданының «Қазатком» деп аталған ауылында дүниеге келген. Әкесі Ұлы Отан соғысында қаза тауып, анасы Қымқаптың тәрбиесінде өскен.

1942 жылы «Қазатком» мектебіне барып, 1951 жылы Алматы облысындағы Есік қаласында бітіріп, сол жылы Қазақтың мемлекеттік университетіне оқуға түскен. Алғашқы өлеңдер жинағы 1957 жылы «Студент дәптері» деген атпен жарық көрді.

Еңбек жолын «Лениншіл жас» газеті (қазіргі «Жас Алаш») және «Пионер» журналының редакцияларында әдеби қызметкер болудан бастаған. Кейін «Жазушы» баспасында, «Балдырған» журналында, ал 1984-1986 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының хатшысы, одан кейін өмірінің соңына дейін «Балдырған» журналының бас редакторы қызметін атқарды.

Ақынның 40-тан астам поэзиялық жинағы бар.

Өлеңдері. «Студент дәптері» жас ақынның болашағына сенімділік танытты. Ол махаббатты жырласа да, табиғатты суреттесе де, отан мен анаға арнаған өлеңдерінің бәрінде де лириканы шебер пайдаланды.

Соғыстың кесірінен әкесінен жастай жетім қалған соң, ол анасының бар еңбегін, тауқыметті тағдырын өз көзімен көрді. Ақын өлеңдеріндегі анаға деген құрмет санамен түйсінген шынайылықтан, перзенттік сезімнен туды. «Құлайын деп бара жатам құлдырап», «Біттім-ау», «Сөндім-ау» деп қиналған сәттерінде анасының қолдау, демеу болғанын ашып айтады.

Ойнап шығам содан кейін құр аттай,
Жарқылдаймын жүрегімді жылатпай.
Мүмкін, Ана махаббаты шығар бұл
Мені сүйеп келе жатқан құлатпай, –

деп жырлаған. Анасы тігіп берген тері тоннан жылы киім көрмегенін:

Анам бірге тікті ме екен сол кезде,
Тері тонмен өз жанының ыстығын, –

деп, ана мен бала арасындағы сезімді тамаша жеткізген.

Ақын ананы, қыздарды сыйлай білуге үндейді.

Әйел – сенің ақылшың да айбарың,
Ол барында естімейсің қайғы әнін.
Әйел – сенің күзетшің де, сақшың да,
Әйел – сенің мерекең де мейрамың.

...Барлық гүлдер жұпар жинап бойына
Әйел күннің шуағын ап жаралған, –

дейді.

Ұлым менің, бұл сөзіме бағарсың,
Жанар кезде өзің де от боп жанарсың.
Менің қазақ жүрегімді ал, тілімді ұқ,
Ал басқасын өзің тауып аларсың, –

деуі жастарды адамгершілікке, үлкен парасаттылыққа үндейді.

Тұманбай Молдағалиев соғыстың кесірінен әкесінен айырылғандықтан, оның сәби жүрегінде мәңгілікке қалған сыз бар. Бұл жағдай өлеңдерінде басты тақырыптардың бірі болып қалды. «Соғыс бітті», «Әкем тірі жүрген сияқты», «Туған жерге оралмаған солдаттың», т.б. өлеңдерінен әкесі мен ағаларын күткен балалардың сезімдерін көреміз.

Ақын өлеңдері арқылы лирик екенін танытса, поэмаларымен де жетім баланың тағдырын жеткізді. «Әкеммен әңгіме», «Менің анам», «Жеңешем», «Өшпей қалған сәулелер» өлеңдерінде соғыстың тағдырын тартқан жас баланың бүкіл әлемге айтар сөзі – соғысқа деген қарсылық болып шыққан.

«Атантай ата» атты поэмасы – аңызға құрылғанымен, нақты адам образын танытатын суретке бай шығарма. Атантайдың көшін тоқтатып, қоныс берген Артық батырдың ерлік істері, кесек мінездері сенімді шыққан.

Тұманбай Молдағалиев поэзиясы образдарға бай және өлең техникасын еркін меңгерген. 12, 13 буынды өлең үлгілері бар, кейде аралас буынды өлең түрін де пайдаланған.

12 буындық өлең:

Қойшы торы бәйгеге қосыла кеткен,
Шаба алмай ма алысқа жосыла көппен?
Бейжай менің жүрегім май ішкендей,
Айықтырар кімі бар осынау дерттен?

13 буынды өлең үлгісі:

Ешкімнің атын аударып мінген де жоқпын,
Күйген де боппын, өзімше күлген де боппын.
Қамысқа барып бататын қызыл сәулемін,
Алыста жанып жататын түнде де отпын.

Ақын туындыларында соңғы тармақтары өзара ұйқасқан бес тармақты өлең үлгісі:

Қыран ба деп ем қияда ғана ұшатын
Таласа желмен, қаласа, көкті құшатын.
Серпіген болып босқа да босқа қанатын,
Тырбиып ұшып, тырбаңдап тасқа қонатын.
Басқа бір құсты ұқсаттым бүгін өзіңе.

Тұлпар ма деп ем қаны да таза, жаны да
Тұғырдың бәрін кететін көміп шаңына.
Ауыл арасы мінуге ғана жарайтын
Мінезі таныс, пиғылы бәр-бөрі айқын.
Торшолақ менің елестеп кетті өзіме.

Алты тармақты өлең үлгісі:

Жауып өтті бір жаңбыр,
Шауып өтті бір жаңбыр.
Найзағайды қамшы ғып,
Тоғанды су толқыды.
Шұқырларда көл тұнды,
Жайқалды жас тал шыбық.

Ал Абай Құнанбайұлының поэзиясындағы 17 өлең тармақ саны жағынан үш түрлі: алты тармақты, жеті тармақты, сегіз тармақты. Демек, Тұманбай ақынның шығармашылығында оған дейінгі бар дәстүр сақталған, тек ақынның өзінше ой дарытып, даралап ұсынуымен ерекше болады.

Ал буын жағынан айтқанда, аралас буынды өлең түрі Абайда да бар.

Ал ұйқастарды зерттегенде, XX ғасыр ақыны қазақтың дәстүрлі поэзиясындағы ерекшелікті бұзбағанын байқауға болады. Бұл Абай Құнанбайұлының шығармашылығына байланысты зерттеулер арқылы анықталады. Мәселен, зерттеушілер бұрын қазақ өлеңдері тек ақсақ (*aa-a*) ұйқаспен және айнымалы (әр жерде әртүрлі болып өзгеріп отырады) ұйқаспен ғана келеді, Абай егіз (*aa немесе bb*) ұйқасты, аттамалы (*абаб*) ұйқасты шығарды деп жазды. Дегенмен кейін Абайдың қазақ өлеңдерінің ұйқастарына жаңалық енгізгені рас, бірақ өлгі ұйқастар Абайдың енгізген жаңалықтары емес. Бұл ұйқастар қазақта Абайдан бұрын да болған. Тек олар ұзақ өлең жырларда, дастандарда аз кездесіп, көбінесе мақал, жұмбақ, шешен сөз болып келетін шағын өлең, жырларда ғана қолданылатыны белгілі болды.¹

Ал Тұманбай Молдағалиевтің шығармаларындағы аралас буынды өлеңнің үлгісі:

Шаршап та жүрмін,
Шаңқай түс
Соңымда қалды.

¹ Абай. Энциклопедия. – Алматы, Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1995, 465-бет; Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы, Мектеп, 1970, 281-бет.

Көргем жоқ аяп мен байғұс,
Қолымда барды.

Бұл орайда Тұманбай ақын мен Абай Құнанбайұлының шығармашылық зертханасына мән бере отырып, аралас буынды өлең жазудың түрлері қазақ әдебиетінің бастауларынан да, Абай Құнанбайұлының поэзиясынан да кездесетінін көреміз. Мәселен, Абай:

Бойы бұлғаң, 4
Сөзі жылмаң – 4
Кімді көрсем, мен сонан 4+3
Бетті бастым, 4
Қатты састым, 4
Тұра қаштым жалма-жан. 4+3

Немесе:

Алыстан сермеп, 5
Жүректен тербеп 5
Шымырлап бойға жайылған. 5+3
Қиуадан шауып, 5
Қисынын тауып, 5
Тағыны жетіп қайырған, 5+3
Толғауы тоқсан қызыл тіл, 5+3
Сөйлеймін десең, өзің біл, 5+3 – деген.

Қорыта айтқанда, Т.Молдағалиев қазақ поэзиясына өзіндік дара туындылар ұсына отырып, қазақ өлеңінің силлабикалық, яғни буын өлшемін бұзбайтынына көз жеткіземіз. Өр ақын өз ойларын жеткізуде қазыналы халық поэзиясының дәстүрін сақтай отырып, жанға жайлы әлемге тартады. Мысалы, «Бауырлар» өлеңінде өзге елде жүрген қандастарды Отанға шақыру, бауырмалдық сарыны бар. Осылайша өзіндік үні бар Тұманбай Молдағалиевтің есімі де, өлеңдері де халқының жадында мәңгі сақталады.

СӨЗДІК

Жүрегім май ішкендей – біреуден не бір нәрседен көңілі қалу, беті қайту.

Құр ат – мінілмеген, тыныққан ат.

БАУЫРЛАР¹

Менің жерім мына жер – сенің жерің,
Жарасып тұр сол жерге келулерің.
Осы алқапта сенің де малың жатыр,
Жайқалып тұр шабылмай егіндерің.

Менің көлім мына көл – сенің көлің,
Сенің арқаң – көңілге семіргенім.
Жоғалмасын, ағайын, жоғалмасын,
Жетем деген сол көлге сенімдерің.

Менің тауым мына тау – сенің тауың,
Ақбас шыңын алты ай жаз жуған жауын.
Жалғыз рет көрсең де тірлігіңде,
Мүмкін емес сол тауды сағынбауың.

Туы да бір – ішетін суы бардың,
Өуреледі бұл жерден қуып әркім.
Мына орман менікі, сен де соның
Ағашынан үйіңе уық алғын.

Көрдің бәрін, көп түсті жан да азапқа,
Түскен кезі көп және ар мазаққа.
Тоғайдағы толғағыш құстар да ортақ,
Дүниені жайлаған бар қазаққа.

Мынау өзен менікі, ел күніге
Сүйінеді ұрпақтың ерлігіне.
Қимай кеткен сол суды аталарың,
Бетін жуып соңғы рет мөлдіріне.

Мынау теңіз менікі – сенікі ол да,
Ел ырысы дәл бүгін бекем қолда.
Өр бұтасы, ағашы туған жердің,
Ыстық тарта береді екен жолда.

¹ Молдағалиев Т. Көптомдық шығармалары. – Алматы, Қазығұрт, 2003.

Желбіреді көгімде, міне, туың,
Тұлпарым да дайын тұр мінетұғын.
Мынау үлкен мәңгілік қалаларда,
Үйлерің тұр көшіп кеп кіретұғын.

Келші, бауырым, кешікпей, кір қатарға,
Меңіреуге меңіреу тіл қатар ма?
Мына тауда сенің де жылқыларың,
Жату керек шұрқырап күн батарда.

Жазым да ерек, биылғы күзім бөлек,
Алмам да ерек мол биыл, жүзім де ерек.
Мына көлде сенің де балаларың,
Асыр салып тал түсте жүзу керек.

Кел, бауырым, несіне жүрсің жырақ?
Ішің де ұнап тұр маған, сыртың да ұнап.
Сендердің де бір салған өндеріңе,
Бар таулары қазақтың түрсін құлақ.

Жеңдік біздер тіршілік күресінде,
Өні есінде еліңнің, жыры есінде.
Қай қиырға ұшсаң да қазақ болсаң,
Абайыңды еске алмай жүресің бе?!

Жастау болсаң жайқалып, жалындап ал,
Бақыт өзі кеп сонда қолыңды алар.
Қазақ болып туғаның рас болса,
Сарыарқаға сағыныш қаныңда бар.

Туған елсіз ешқашан көгермейсің,
Кім қашанғы бұғауға көнер дейсің?
Қазақ болып туғаның рас болса,
Алматыға бір келмей және өлмейсің.

Мүлгисің бе жырыммен ұшықтасам,
Қуатым деп Сыр суын ішіпті Асан.

Қазақ болып тудым деп айта көрме,
Алатаудың басына бір шықпасаң.

Оянады көңілден қайдағы арман,
Бақыт желі ескендей жайлап алдан.
Президентім бар менің елі түгел,
Ақ киізге көтеріп, сайлап алған.

Туым биік бүгінде, нуым да әсем,
Естілер шақ кетті өтіп үнім бәсең.
Қазақпын деп айтпа сен, жан бауырым,
Алматыны тірлікте бір көрмесең.

Қауқылдасып қалдық-ау, есендесіп,
Таңнан тағы тербетті шешем бесік...
Қарсы алуға дайын тұр бауырларың,
Өз жеріңе бәрің де келсең көшіп...

Әдебиет теориясы

Әдеби сарын – сюжеттердегі негізгі айтар ой, өзек. Мысалы, Қорқыт атаның мәңгілік өмір іздеуі – ажалдан қашу сарыны, бай Бурабектің баласыздықтан жылауы – перзентсіздік зары, сарыны.

Артық болмас білгенің

Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы алғаш рет еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, 1992 жылы 28 қыргүйек пен 4 қазан аралығында Алматы қаласында өтті. Бұл бас қосуға Түркия, Германия, Норвегия, Франция, Қытай, Моңғолия, т.б. елдерде өмір сүріп жатқан қазақтардың атынан өкілдер келді.

Құрылтайда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды. Осы тарихи сәт қоғамдық және саяси өмірімізге үлкен серпін берді. Бүгінге дейін бірнеше құрылтай ұйымдастырылып, тарихи отанына оралған қандастар саны артып келеді. Туған мекенімізде жергілікті ұлт саны артуда.

1. Ақын Тұманбай Молдағалиевтің шығармашылығы туралы не білесіңдер?
2. Тұманбай Молдағалиевтің шығармашылығындағы негізгі жанрларды атаңдар.
3. Шетелдегі қандастар туралы ойларыңмен бөлісіңдер.
4. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін тарихи отанына оралған ақын-жазушылардан кімдерді білесіңдер?

1. Т.Молдағалиевтің өмірбаянымен таныстыңдар, оның «Бауырлар» деген өлең жазуының себебі не?
2. Ақынның бұл өлеңі қай кезеңде жазылды?
3. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін шетелдерде жүрген қандастарды отанымызға шақыру туралы жазған тағы да қай ақындарды білесіңдер?

1. Ғаламторды, кітапхана мүмкіндіктерін пайдаланып, шетелдегі қандастарымыз туралы «Келші, бауырым, кешікпей, кір қатарға» тақырыбында шағын зерттеу жасаңдар.
2. Хрестоматиядан ақынның «Бауыржан ағаға», «Ұлға айтылған бір тілек» атты өлеңдерін оқып, лирикалық көңіл күйге мән беріңдер.
3. Т.Молдағалиевтің «Бақытты бол, қазағым» атты өлеңінен үзінді берілді. Осы екі шумақты өздерің шығармашылықпен жалғастырыңдар.
 - 1) Мен елімнің ұнатам ер мінезін,
Көпке қызмет жасаймын жалғыз өзім.

.....

.....

- 2) Туған жерді көреміз жанымыздай,
Өн бір арман, айтамыз оны бұзбай.

.....

.....

1. Өлеңнің идеясын қазақтың мақалдарымен түйіндеңдер. Бұл тақырыпта кім көп мақал айтатынын анықтаңдар (мұны топтық жұмыс ретінде де ұйымдастыруға болады).

2. Ақын шығармаларынан автор бейнесі қалай байқалады?
3. Өлең құрылысына талдау жасаңдар.

1. «Бауырлар» өлеңінің идеясы, көркемдік құндылығы, тарихи мәні туралы жазыңдар.
2. 6-сыныпта Ерлан Жүністің «Менің атым – Тәуелсіздік», 7-сыныпта Темірхан Медетбектің «Тәуелсізбін» өлеңдерін оқыдыңдар, осы шығармалармен салыстыра отырып, патриотизм, сыршылдық, бауырмалдық тақырыбында пікірлесу ұйымдастырыңдар.

1. «Туған жерге туыңды тік» деген тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Оянады көңілден қайдағы арман,
Бақыт желі ескендей жайлап алдан.
Президентім бар менің елі түгел,
Ақ киізге көтеріп, сайлап алған.
Сұрақ: Ақ киізге көтеру нені білдіреді?
 - а) Хандарды ақ киізге көтерген, соны айтқаны.
 - б) Қазақстанда хандық билік екенін айтқаны.
 - с) Президентті сыйлау, құрметтеу керек, сондықтан ақын оны хан сияқты дәріптеген.
2. Қауқылдасып қалдық-ау, есендесіп,
Таңнан тағы тербетті шешем бесік...
Қарсы алуға дайын тұр бауырларың,
Өз жеріңе бәрің де келсең көшіп...
Сұрақ: «Таңнан тағы тербетті шешем бесік» деген сөз нені білдіреді?
 - а) Өз үйінде күн сайын көріп жүрген тірлігін айтқаны
 - б) Қазақтың дәстүрін айтқаны
 - с) Шетелден қандастарымыз келіп, олардың да баласын өз перзентіндей көрген аналарды, жалпы, халқымыздың көңілі кең екенін айтқаны.

3. Тұманбай Молдағалиев «Бауыржан ағаға» деген өлеңінде:

Пленге түскен фашистей

Алдыңда сенің сынықпыз, –деген.

Сұрақ: Осы үзіндіде «Алдыңда сенің сынықпыз» дегенді қалай түсінуге болады?

а) Фашист қорқақ болады, соны айтқаны.

б) Тұтқынға түскен адамның көңілі жақсы болмайды, соны айтқаны.

с) Бауыржан Момышұлы – шын батыр, сондықтан оның алдында көкіректеніп, маңғаздану мүмкін емес, ақын осыны айтқысы келді.

Оқушы күнделігі

Сендер шетелдерде жүрген қандастарымызды, бауырларымызды қалай шақырар едіңдер? Осы туралы ойларыңды жазыңдар.

Фалаитер

1. Тұманбай Молдағалиевтің сөзіне жазылған «Құстар қайтып барады» (әні: Нұрғиса Тілендиевтікі), «Әнім сен едің» (әні: Шәмші Қалдаяқовтікі), т.б. әндерін тыңдап, алған әсерлеріңмен бөлісіңдер.

Қосымша оқу үшін:

1. Оразақын Асқар. Атамекенге оралғанда. – Алматы: Жалын, 2005. – 272 б.

ҚАДАСТАР ЖИЫНЫ

Дүниежүзі
қазақтарының
V құрылтайынан көрініс
[https://kazakh-tv.kz/kz/
view/news_kazakhstan/
page_186873_](https://kazakh-tv.kz/kz/view/news_kazakhstan/page_186873_)

ТАЛАСБЕК ӨСЕМҚҰЛОВ
(1955-2014)

Таласбек Өсемқұлов 1955 жылы 1 тамызда Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданы Таңсық теміржол станциясында дүниеге келді. Ал 2014 жылы 59 жасында Алматы қаласында өмірден өтті. Ол Алматыдағы Абай атындағы педагогика институтының филология факультетін бітірген. Ол жастайынан күй үйренген, сондықтан филология мамандығы бойынша білім алса да, өмірін дәстүрлі өнерді зерттеуге арнаған. Қазақ мәдениетінде өзіндік орны бар белгілі өнертанушы, жазушы, кинодраматург ретінде танылды.

Ол 1980-1983 жылдар аралығында Ықылас Дүкенұлы атындағы Ұлт аспаптар музейінің ғылыми қызметкері, 1984-1987 жылдары «Жазушы» баспасының әдеби редакторы, 1987-1998 жылдары Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясында фольклор кабинетінің меңгерушісі, 1998-2006 жылдары «Жұлдыз» әдеби журналының сын бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды.

Таласбек Өсемқұлов – жан-жақты адам, ол жазушылықты да, күйшілікті де қатар меңгерген. Белгілі әдебиет сыншысы Әлия Бөпежанова: «Т.Өсемқұлов – ұлттық бастаудан қанып ішкен, дәстүрдің өзінен шыққан, сондықтан да ой жұлгесі орнықты, тілі бай да көркем, қоғамы мен уақытына сергек суреткер»¹, – деп баға берген.

Шынында да, Таласбек Өсемқұлов – тек күйлерді орындаушы, жеткізуші ғана емес, ол дәстүрлі өнерді тереңнен танытқан тұлға. Оның жазушылық, күйшілік өнері зерттеушілік еңбектерімен сабақтас, яғни қазақ тарихындағы өнер айдынын тамырынан танытуға бағытталған. Сондықтан оның зерттеулерінен қазақтың көне тарихы мен өнері туралы көп мәлімет табылады. Осылайша ол қазақ руханиятына өзінің сүбелі үлесін қосты. Соның бір ғана көрінісі – 1973 жылы Байжігіт күйлері жеке гранд диск ретінде Бүкілодақтық «Мелодия» фирмасынан шықты. «Мәңгілік сарын» жобасы бойынша 20-дан астам күй жаздырды, ал «Қазақтың 1000 күйі» антологиясына (2009) 40-тан астам күй жаздырды.

Жазушының «Тал түс» романы арқылы оның балалық шағы танылады. Оның нағашы атасы Жүнісбай Стамбаев көп күй білген, бір отырғанында

¹ Өсемқұлов Т. Шығармалары. Т. 1. Күйшілік туралы романдар. – Алматы, 2016, 5-бет.

70-ке тарта күй тартады екен. Ал Таласбек Әсемқұлов жастайынан нағашы атасының қолында тәрбиеленіп, күйшілікті осы кісіден үйренген күй-мақұлақ болған. Әрі нағашы атасы арқылы күйшілік өнердің қыр-сырына, атақты күйшілер туралы аңыздарға қанып өскен. «Тал түс» романындағы Сабыт кейіпкердің прототипі – жазушының нағашы атасы Жүнісбай, ал бала Әжігерей – Таласбек Әсемқұловтың өзі, яғни роман биографиялық сипатта жазылған.

«Тал түс» романының жалғасы 2002 жылы «Кәрі күйші» деген атаумен жазылды. Роман өзегінде қазақтың атақты күйшілерінің бірі – Тәттімбет Қазанғапұлы, т.б. атақты адамдар туралы аңыздар, күй шертудің ерекшеліктеріне қатысты ақпарат да кейіпкерлердің сөздері арқылы берілген.

Романда Жүнісбай қарт күйші, орындаушы ретінде ғана танылмайды, ол өзінің тәрбиесіндегі Әжігерейге заманында атақты болған күйшілер – Байжігіт, Тәттімбет, т.б. өнерпаздардың шығармаларын үйретуші, бабадан мұра болған дәстүрлі өнерге баулушы, солайша ұлы өнерді ұрпақтарға насихаттаушы дана қарт бейнесінде сомдалған. Шығармада көнекөз қариялардың айтқан аңыздары да молынан қамтылған.

Бірде атасы мен баласының арасында еркін әңгімелесу болған, сол кезде: «Бір ғана тілек, бір ғана өсиет, құлыным. Басыңа әлі талай қиын-қыстау күн туады. Өнеріңді саудаға сал, бірақ өнермен саудаласпа. Өнермен саудалассаң, өнердің көріне ұшырайсың, киесі соғады»¹, – деген. Ал «Кәрі күйшіде» Әжігерейдің жігіттікке жеткен шағы сөз болған, ол ауылына бір келгенінде, Атығай домбырашымен кездескен, сол күні жасы сексеннен асқан қарт күйші отыздан аса күй тартып берген. Сонда Әжігерей: «Бұл білмейтін сыр, бұл естімеген әуен көп екен» деген ойға келген. Роман «Өлемдегі ең елеулі оқиға бүгін, Арқаның төрінде, мына тоқал тамда болды. Бүгінгі таңдағы ең елеулі оқиға – осы» деп аяқталған. Ал романның «Тал түс» аталуы өнер құған Әжігерейдің жігіттік шағын айтуымен байланысты, яғни өнер құған жастың жұлдызы жарқырайтын кезеңі – күннің тал түс мезгілі сияқты деген ойға қалдырады.

Таласбек Әсемқұловтың «Шымдан» повесі мен «Кәрі ат», «Атайы», «Арылу», «Үш аяқты ит», т.б. әңгімелері 1980 жылдары жазылған. Ал 2003-2013 жылдар аралығында «Бекторының қазынасы», «Шатырда тұратын суретші» әңгімелері мен «Маңғыстау жорығы» атты пьесасы жазылды. Ал «Біржан сал», «Тұмар патша», «Құнанбай» – киносценарийлер.

¹ Әсемқұлов Т. Шығармалары. Т. 1. Күйшілік туралы романдар. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2016, 215-бет.

Ал «Бекторының қазынасы» атты әңгімесі 2010 жылы жазылды. Шығарма тақырыбының өзі «Ер Төстік» ертегісін еске түсіреді. Дегенмен жазушы фольклорлық ертегіні қайталамайтыны белгілі. Ол жастайынан фольклорға қанып өскендіктен, авторлық туында ұсыну барысында шығармашылық байланысты ұтымды пайдаланып, тың дүние ұсынған. Жалпы, әлем әдебиетінде жазба әдебиет пен фольклордың байланысын төрт түрге бөліп қарастырады. Қайырболдының басынан өткенді оқи отырып, оқырман еріксіз Ер Төстікпен салыстырулар жасайды да, жазба әдебиет өкілінің айтар ойы – әр адамның ар-ұяты алдындағы тазару, жаманнан жирену, жасаған қиянаты үшін дұрыс ойға келу, осылайша арылу қажет. Қайырболды басынан кешкен сынақ – осының дәлелі. Сондықтан «Бекторының қазынасы» фольклорлық ертегіні қайталау емес. Фольклорлық ертегінің сарыны ретінде Ер Төстіктің жалмауыз кемпірдің қолына түсуі, оны Бекторының күтуі, бас кейіпкердің солайша сынақтан өтуі – мұның бәрі ертегіні қайталамай, жаңа заманға сай үнмен жазылған. Қайырболды бейнесі арқылы жазушы адамгершілікке, адалдыққа үндейді.

Жазушы, күйші Таласбек Әсемқұлов күй шертіп отыр

БЕКТОРЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ¹

(Әңгіме. Басы. Ықшамдалған)

Бала кезінде ең жақсы көріп тыңдайтын ертегісі «Ер Төстік» еді. Әжесі таңғажайып хикаяны айтып болып, – Міне, немелтайым, осындай да кеп болған екен, – дейтін күрсініп.

Түнде түсіне Ерназарды құдықтың жанында ұстап алып, азапқа салған Бекторы кіреді. Ояңғанда, көргенін әжесіне айтатын.

– Ол жын-пері ғой, ойлама, – деуші еді бұндайда әжесі, – Құдай Бекторыны кездестіргеннен сақтасын.

Қайырболды есейіп ержетті. Әскерден кейін Алматының орталығындағы ресторанның біріне жұмысқа тұрды. Ет пен көкөніс турап, қамыр илейтін асүйдің қызметшісі болып бастаған талапты жігіт бес жыл дегенде, түнгі ресторанның даяшысы дәрежесіне көтерілген.

Бұл егемендік алған кез еді. Ағыны қатты осы азғантай жылдың ішінде қоғам танымастай болып өзгерді. Көп адам өрге шықты, көп адам заманның тұңғиығына құлдырады. Құдайға шүкір дейтін. Тамақ тоқ, көшеге киіп шығатын бірсыдырғы киім бар. Тапқан-таянғаны қаладан төп-тәуір пәтер жалдауға да, атасы мен әжесіне жәрдемдесуге де жететін. Бірақ көңілдің терең түкпірінде әлдебір мазасыз ой түнде неше оятып, жегідей жеуші еді. Бұл кезде адамдар жаппай өмірдің қызығын кешуге кіріскен. Алматының орталық көшелері қызыл-жасыл шамдармен сәулеленіп, түнгі өмір басталады. Қымбат мейрамханаларға қымбат автомобиль мініп келіп, түсіп жатқан, ақылға сыймас қымбат киім киіп, әшекей тағынған адамдар... Қайырболдының басы айналып қалатын. Әсіресе, түнгі кафе-барларға келіп, таң атқанша отырып, шығарда ақшаны дестесімен төлей салатын бай баласы – көркем қыздар мен көрікті жігіттердің қылықтарын көргенде, «Апырау, бесіктен белі шықпай жатып, қона салған бұл қандай бақ?» – деп меңірейіп, бір жағы, күйзеліп тұрып қалатын. Кедейшілікте, әрбір жапырақ нан санаулы жоқшылықта өткен балалық шақ есіне түседі. Пәтеріне қайтып келіп, осындай көңілсіз оймен күнін өткізген Қайырболды демалмаған күйі қайтадан кешкі жұмысқа кететін.

Өлі есінде, жұмадан сенбіге қараған түн еді. Түн ортасында рестораннан шыққан үш бойжеткен барға келіп отырды. Валютаға ғана сатылатын қымбат коктейль алдырып, өздері ұнататын блюзді қойғызып қойып, көңіл көтерген қыздар таң ата есеп айырысқанда, бармен жігітпен ара-

¹ Өсемқұлов Т. Шығармалары. Т. 2. Проза. Киноромандар. – Алматы, 2016, 280–305-беттер.

да әдептен аспаған, бірақ ыңғайсыз жағдай болып қалған. Қайырболды қыздардың абыржыған түрлеріне қарап, ақшаларының жетпей тұрғанын түсінген.

Біреуі – бұрыннан келіп жүрген сенімді адам. Жұқа көк жібек көйлек киген сұлу қыз барменнің алдына өзінің куәлігін қойып жатқанда, шыдай алмай кетті. Қыздардың жанына жетіп барған.

– Қанша жетпейді?

Бармен куәлікті көрсетті.

– Міне, куәлігін беріп тұр ғой.

– Олай болмайды, – деді Қайырболды.

Куәлікті алып, иесіне ұсынды.

– Қанша жетпейді? – деді содан соң барменге қарап.

Бармен ақшаның сомасын айтты. Даяшының бір айда табатын шайлығы. Қайырболдының іші удай ашыған. Бірақ «Айтылған сөз – атылған оқ». Сөзге келмей, ақшаны санап берді.

– Рыцарьлар әлі бар екен, – деді қыздардың бірі.

Бәрі риза кейіпте күлген. Көк көйлекті қыз шығар есікте тұрып, Қайырболдыға белгі берді.

– Ыңғайсыз болды, – деген Қайырболды жанына келгенде, – Міне, мынаны алыңыз.

Көркіне көз тойғандай, гауһар орнатылған ауыр алтын жүзікті жігіттің алақанына салды.

– Қойыңыз, – Қайырболды жүзікті қыздың өзіне ұсынды, – Мен сізге сенемін ғой.

Қыз жымысып күлді, бірақ жүзікті алмады.

– Мен де сізге сенемін, Қайырболды.

Жігіт қайран қалған.

– Менің атымды қайдан білесіз?

– Секрет, – деді қыз бұрылып кетіп бара жатып, – Әлі кездесеміз деп ойлаймын.

Арада екі айдай уақыт өтті. Қыз енді келмейтін шығар деп шешкен Қайырболды бір іске белін бұған. Ломбардта сарапшы болып істейтін Сәрсен деген зергер досы бар еді. Жүзікті соған көрсетті. Сәрсен көкшіл алау шашып тұрған жүзікті көргенде, меңірейіп қалған.

– Слушай, – деді есін өзер жиып, – Бұны кімнен алдың?

– Оны қайтесің? – деді Қайырболды масаттанып, – Одан да бағасын айт. Қанша тұрады?

Сәрсен алабұртып, жүзікті аударып-төңкеріп ұзақ отырды.

– Мен саған былай дейін, – деді содан соң көзі жайнап, – Сенсең, мен жүзікті әлемдік каталогтен тексертіп берейін. Егерде коллекциялық нәрсе болмаса, егерде бір байдың үйінен немесе мұражайдан ұрланып, іздеуде жүрген нәрсе болмаса, онда шаш етектен байыдың, бала. Бірақ тексеру үшін бұл жүзік бірнеше күн менің қолымда болуы керек.

Екеуі осыған келіскен. Төрт күннен кейін досы ломбардқа келіп кет деп, телефон шалған. Бұларды ақ шашты, ашаң жүзді адам қарсы алды.

– Молодой человек, – деді ол, жүзікті қардай аппақ шынының үстіне қойып, – Біз каталогтен тексердік. Сізге бұл зат қашан келді?

– Екі айдай уақыт болды, – деді Қайырболды, – Аты-жөніңізді білмейді екем.

– Аристарх Никанорович, – деді ашаң жүзді адам, – Енді жақсылап тыңдап алыңыз. Мен өзіме ұнаған асыл мүлікті иесінің тәжірибесіздігін пайдаланып, арзанға түсіріп алатын алаяқ емеспін. Сондықтан маған сеніңіз. Бұл – өте қымбат жүзік. Ақылға сыймайтындай қымбат. Алайда, өкінішке орай, бірде-бір каталогте аты аталмайды. Сонысымен күмән туғызады. Түсінесіз бе?

– Мен, өзіңіз айтпақшы, тәжірибесіз адаммын. Сондықтан ештеңе айта алмаймын, – деген Қайырболды.

Аристарх қолына жұқа ақ биялай киіп, жүзікті алды да, ежіктей түсіндіре бастады.

– Міне, мынау, өдепкідей ақ, сары немесе қызыл алтын емес. Жасылдау, яғни бұл кеніштен қорытылып алынған алтын емес. Сиқыр арқылы жасалған алхимиялық алтын. Кәдімгі алтыннан екі жүз есе қымбат.

Қайырболды күлген.

– Астапыралла!

– Ал мынау – жер бетінде өте сирек кездесетін гауһар. Зергерліктің тарихында бұндай асыл тас бір-екі ғана жерде айтылады, – Аристарх жүзікті шынының үстіне қойды.

– Сонымен түйін сөз, – деді Қайырболды.

– Түйін сөз былай, – Аристарх сәл ойланды, – Бұл, кем дегенде, сегіз миллион тұратын жүзік.

– Сегіз миллион теңге ме? – деді Қайырболды.

Аристарх осы әңгіме барысында бірінші рет күлген.

– Жоқ, молодой человек. Теңге емес. Доллар. Сегіз миллион доллар.

Қайырболды аңырып қалды.

– Сегіз миллион доллар? Қылжақтап тұрған жоқсыз ба?

– Жоқ, – деді Аристарх, – Өкінішке орай, қылжақ емес.

– Өкініші несі? – деді Сәрсен сөзге араласып.

– Өкініші сол, – деді Аристарх, – Бұл жүзікті сіздер ешқайда өткізе алмайсыздар. Өйткені бұндай мүліктің бағасын білетін рынок әлі қалыптаспаған. Ұмытпасам, қазақта «Итке темір не керек?» деген мақал бар еді ғой.

Қайырболдының көңілі су сепкендей басылған.

– Сонда түкке тұрмағаны ма?

– Неге түкке тұрмасын, – Аристарх жүзікті қайтадан қолына алып, мейірлене тамашалаған, – Келісуге болады.

Қайырболды алға ұмсынды.

– Қанша?

– Мысалы, мен сізге жиырма бес процентін бере аламын, – деді Аристарх, – Өрине, сегіз миллионның емес. Бес жүз мың доллардан жиырма бес процент.

Қайырболды өз құлағына өзі сенбеген.

– Жүз жиырма бес мың доллар ма?

– Иә, – деді Аристарх, – Келісесіз ғой?

– Өрине, – деді қуанғаннан іші ауырып кеткен Қайырболды, – Келісегенде.

– Ендігі әңгіме былай, – Аристарх орындыққа отырып, үстелдің тартпасын ашты. – Мен сіздерге ақшаны осы жерде беремін. Бірақ бұл жайында ешкімге ештеңе айтпайсыздар. Мені білмейсіздер. Егер сіздер мені ұмытсаңыздар, мен де сіздерді ұмытамын...

Пәтерге келгеннен кейін Қайырболды бес мың долларды Сәрсеннің қолына ұстатты.

– Комиссионныйың.

Екі аптадан кейін аэровокзалдың жанындағы ескілеу үйден үш бөлмелі пәтер сатып алды. Нотариуске апарып, құжаттарын заңдастырды.

Өзірге ешкімге ештеңе айтпайын деп ұйғарды. Себебі көңілі алаң болатын. Я бақ, я сор екені белгісіз, әйтеуір, түсініксіз бір нәрсенің тақап келе жатқанын сезген.

Арада төрт ай уақыт өткенде, бейтаныс қыз бой көрсетті. Тағы да жұмадан сенбіге қараған түн еді. Түн ортасынан ауа барға үш қыз кірді. Қайырболды қайран қалған. Үш қыздың үшеуі сол өткендегідей киінген. Содан соң, таң ата тағы да... барменмен шағын дау-дамай болды. Қайырболды күліп, қыздардың жанына келген.

– Сіздерді құтқару менің мамандығыма айналған сияқты. Қанша жетпей тұр?

Бармен калькуляторға қарады.

– Үш жүз қырық доллар.

Бұл жолы ақшасы көп Қайырболды жап-жаңа жүз долларлық төрт банкнотты барменнің алдына тастай салды.

– Артығын ал, – деді бармен.

– Кетерде аламын, – деді Қайырболды.

Қыздардың біреуі бұның қолын қысқан.

– Рақмет сізге. Сіз нағыз жігітсіз.

– Оқасы жоқ, – деді Қайырболды.

– Сізбен оңаша сөйлесуге бола ма? – деді көк көйлекті қыз.

Қайырболды кезекті клиентке қызмет көрсетті де, үсті-басын түзеп, сыртқа шықты. Қыз есіктің алдындағы орындықта отыр екен.

– Менімен әңгімелесуге уақытыңыз бар ма? – деді Қайырболды қасына келіп жайғасқанда.

– Иә, – деген Қайырболды, – Мен боспын. Жұмыс аяқталды десе де болады.

– Олай болса жүріңіз, қыдырып қайтайық, – деді қыз.

Екеуі опера театрының жанындағы паркті аралап, ұзақ жүрген. Жазғы таң. Ауа қоңырсалқын.

– Сізге рақмет, – деді қыз, – Міне, бізді екінші рет құтқарып жібердіңіз.

Қайырболды күлген.

– Мен сізді тағы да бір жүзік берейін деп тұр екен десем.

Қыз да күлді.

– Жоқ, бұл жолы ондай жүзік бере алмаймын.

Екеуі скамейкаға отырды.

– Ал енді менің бір сұрағым бар, – Қайырболды қыздың жүзіне бажайлай қараған, – Мен сіздердің ақшаларыңыздың жетпей қалғанына ешқашан сенбеймін. Сіздің тастап кеткен жүзігіңіз қанша тұрады, білесіз бе?

– Білемін, – деді қыз әлдебір нүктеден көз алмаған күйі. – Сегіз миллион доллар.

Қайырболды түршігіп кеткен. Қыз басын көтеріп, күле қарады.

– Сондай-ақ әлемдегі ең асыл, ең қымбат әшекейлерді есепке алатын каталогтердің бірде-біреуінде ол жүзіктің жоқ екенін де білемін.

Қайырболдының жүрегі әлдебір жамандықты сезіп, сыздай ауырған. Алыстан талықсып бір қорқынышты өуен естілгендей болды.

– Олай болса... осындай қымбат мүлік иесінің... бір фужер коктейльге ақшасы жетпей қалғанын қалай түсінуге болады? Сіз кімсіз өзі?

Қыз үндемеген күйі төмен қарады.

– Жауап беріңіз, – деді Қайырболды.

Кенет қыз... бұның жүзіне тағы да күле қараған.

– Айтпақшы, пәтеріңіз құтты болсын.

– Қайдағы пәтер? – деді Қайырболды.

– Жүзіктің ақшасына сатып алған пәтеріңізді айтам.

Қыз шалқая бере, сақылдай күлген.

Алдау мен арбау туралы, жырынды алаяқтардың аңғал адамдарды түрлі пәлекетке ұрындырып кететіндігі туралы әңгімелерге қанық Қайырболдының ойы сан саққа жүгірді. Мынау алдында отырған қыз – әлдебіреуге қызмет қылып жүрген кәззап. Біреулер бұны құртпақ болып, осы қызды жалдаған. Жүзікті бұған әдейі берген. Енді осылайша іліндіріп алып, өмір бойы бопсалап, қызметіне жүргізбек. Осылайша қор қылмақ.

– Қателесесіз, – деді қыз. – Мені ешкім де жұмсаған жоқ.

Қайырболды тағы да қайран қалған.

– Мен сізге ештеңе айтқам жоқ қой.

– Айттыңыз не, ойладыңыз не, бәрібір емес пе, – Қыз суық жымиған, – Ең бастысы, көңіліңізде тұр.

Бұл қыз адамның ойын оқи алатын болып шықты. Шарасы таусылған Қайырболды енді жалынуға көшкен.

– Айналайын, қарындас, айтыңызшы, сіз кімсіз? Менде неңіз бар? Бұл арандатуыңыздың мағынасы не? Сізге не керек?

Қыз тағы да жұмбақ жымиған.

– Өзірге секрет. Уақыты келгенде, естисіз.

Қайырболды орнынан айқайлай көтерілген.

– Слушай, атаңа нәлет хайуан! Жоғал әрі! Мен қазір милиция шақырам!

– Милиция дейсіз бе? – Қыз Қайырболдының жүзіне бажайлай қараған. – Мынауыңыз жақсы идея екен. Шақырсақ, шақырайық. Мен жүзігімнің ұрланғандығы жайлы арыз берем. Аристарх Никанорович менің сөзімді растайды. Өзіңіз ғана емес, абақтыға Сәрсен досыңызбен бірге барасыз.

Қайырболды орындыққа сылқ етіп отыра кетті.

– Мен сені іздеп келдім, Қайырболды, – деді қыз аяқастынан «сенге» көшіп, – Жүзіктен басталып төрт айға созылған хикаяның бар сыры осы-ақ.

Қайырболдының көзінен қос тамшы жас сорғалап түскен.

– Сіз мені құртуға келгенсіз ғой, – деді даусы қалтырап.

– Жо-жоқ, – деген қыз бұны иығынан сипап, – Жүзік турасында қорықпай-ақ қой. Бопсаға бопса қылып айта салғаным ғой. Ұмыт оны.

Түнгі кафе-бардан көңіл көтеріп шыққан бірнеше адам жандарынан өткен. Қыз үндемей қалды. Қайырболдының көз алдына бүкіл өткен өмірі елестеп өткен.

– Тыңдасаңыз айтайын, – деді қарлығып, – Мен... әке-шешеден ерте жетім қалып, ата-әжемнің қолында өстім. Кедей болдық. Ит басына іркіт төгілген заманда қара нан, қара сумен отырушы едік. Ақырында, ержеттім. Тәуір кәсіпке іліндім. Жолым ешқашан оңай болған емес. Басқаға өзінен өзі келе салатын нәрсе маған жүз есе қиынға түсетін. Өмір бойы өзімнің талабыммен, өзімнің адал еңбегіммен ғана нан тауып жүрген адаммын.

Қыз сөзді бөлмей тыңдаған.

– Жалғанды жалпағынан басқандарға емес, маған келіп ұрынғаныңыз қалай? Жарайды, міне, азғантай ғана тіршілігім бар. Өбден қартайған, қорғансыз атам мен әжем бар. Қаланың түбінде тұрады. Егер мен кетсем, олар өледі де қалады. Көне, қаматыңыз, айдатыңыз.

Қыз үндеген жоқ.

– Менің бар жазығым, жетпей тұрған ақшаңызды төлеп бердім. Мен не қылдым сізге? Өлде жақсылыққа қайтарған жақсылығыңыз осындай ма?

Қайырболды айтарымды айттым, енді не істесең де, өзің біл дегендей, қыздың бетіне қараған. Қыз бұның қолының үстіне қолын қойды.

– Мен сені сол себепті іздеп келдім ғой, Қайырболды. Енді менімен жүр.

Қыз орнынан тұрды.

– Қайда? – деді Қайырболды.

– Менің үйіме, – деді қыз.

Медеуге баратын жолдың оң қапталындағы қымбат аудандардың бірінде тұрады екен. Екеуі таксиден түсіп, қалың бақтың арасымен бұлдырап ұзақ жүрген.

– Міне, келдік, – деді қыз, патшаның сарайына бергісіз үш қабат зәулім үйдің ауыр есігін ашып жатып.

Ақ, қара, сары, қызыл мәрмәр діңгектер, әр бұрышта зүбәржаттан қаппап жасаған алып вазалар, төбеден салбырап тұрған алтын люстралар. Атшаптырым залда, кем дегенде, жүз адам сиятын үстел. Ақ дастарқанның үсті қисабы жоқ тамақтың, шараптың түрлері... Қайырболдының көзі бұлдырап кетті.

– Үй өзіңдікі, – деді қыз, – Қалаған уақытыңда келесің, қалағаныңша жайлайсың.

Екеуден екеу отырып, жақсылап тамақтанған. Бірнеше даяшы үнсіз қызмет қылған.

– Ал енді мән-жайды түсіндіріңіз, – деді Қайырболды сәл шалқайыңқырап отырып, – Мені бекерден-бекер әкелмеген шығарсыз бұл жерге.

Қыз орнынан тұрды.

– Ер соңымнан.

Екеуі ұзын дәлізбен жүріп, жер астындағы қабатқа түсті. Қызыл ағаштан шауып, шыңылтырмен қапталған ауыр есік өзінен өзі ашылған. Бұлар күңіреніп тұрған тағы бір үлкен бөлмеге кірді. Самаладай жарық. Қабырғаны жағалай орнатылған қисапсыз сөрелер. Биікке қанша кететіні, бөлменің алға қарай қанша созылатыны белгісіз.

– Бұл бөлме осылай созылып барып гиперкеңістікке, яғни шексіздікке кетеді, – деді қыз.

Қайырболды жан-жағына үрейлене қарады.

– Ал енді танысуға болады, – Қыз жақындап келіп, Қайырболдының көзіне көзін қадаған, – Мен Бекторымын.

Қайырболды үндемей тұра берді.

– Иә, иә, сол баяғы перінің қызы Бекторымын, – деген қыз адамның ойын оқитын әдетімен, – Өжең талай айтып берген «Ер Төстік».

– Мен сізден шаршадым, – деді Қайырболды, – Қорыққаннан шаршадым.

– Қорқатын себебің – сенде жүрек жоқ, – деді Бекторы.

– Менің жүрегім ешқайда кеткен жоқ, – деді Қайырболды тұршігіп, – Өзімде.

Бекторы сәл үнсіз қалды.

– Қазақта қорқақ адамды жүрегі жоқ адам дейді, менің айтайын дегенім осы ғана, – деген содан соң, – Өрине, сенде жүрек деп аталатын нәрсе бар. Бірақ сендегі жүрек тек қанды ары-бері айдайтын мүше ғана. Ертеңгі күнді ойлап сарғайған, бітпес үрейден әбден жансызданған бір жапырақ ет қана.

– Осы адамның жүрегі деген қызық нәрсе, – деген тағы да Бекторы, – Өзі бар, өзі жоқ. Өзі жоқ, өзі бар.

– Сөзіңіз жұмбақ, – деді Қайырболды, – Бірін түсініп, бірін түсінбей тұрмын.

Бекторы көңілсіз жымыды.

– Айтайын дегенім, жүрек, бар болғанда – жоқ. Ол өзі жоқ болғанда ғана бар.

Қайырболды Бекторының жүзіне таңдана қараған.

– Мысалы, осы сені-ақ алайықшы. Сен өзіңмен бірге даяшылықта жүрген қызды сүйесің. Есің кете сүйесің. Өрбір жүрген жүрісін, әр

сөйлеген сөзін тамашалап, елжіреп тұрасың. Бірақ сөз айтуға батпайсың. Себеп? Себеп, кеудеңдегі жүрек деп аталатын зиянды мүше айтқызбайды ғашықтық сөзіңді, яғни жүрегің бар, бірақ жоқ. Мысалы, талай рет әлі жеткен адамдар көшеде саған тілі тиді, қиянаттап кетті. Өзің жұмыс істейтін түнгі ресторанда бай клиенттер талай рет қорлап, жәбірлеп кетті. Сен осының бірде-біреуіне жауап қата алмадың? Неге? Өйткені кеудеңдегі жүрек деп аталатын түкке де керегі жоқ нәрсе тіліңді байлады, айтқызбады. Яғни жүрегің өзі бар, өзі жоқ. Сенің басыңнан өткен азғантай өмірің – кеткен есе мен кек, тапталған арманның тарихы.

Бекторының бет қаратпай сөйлеген сөзінен есеңгіреп қалған Қайырболды қабырғаға сүйенген.

– Ешкім де... менің ішімді... бұлай ақтармап еді.

Тағы да үнсіздік орнады.

– Ал сол жүректі... бар қылу үшін не істеу керек? – деді бір кезде Қайырболды.

Бекторы шорт кесті.

– Бар қылу үшін ол жүректі жоқ қылу керек!

Қайырболды Бекторыға бұрылған.

– Яғни...

– Яғни ол жүрегінді маған беруің керек, – деді Бекторы.

– Қалайша? – Қайырболды тағы да аңырып қалған, – Мен өліп қалмаймын ба?

– Ұғыспадық, – деді Бекторы, – Біз қазір фәни дүниеде тұрған жоқпыз. Осыны қалай түсінбейсің?

– Сонда біз қайдамыз? – деді Қайырболды, – Мына үй... мына байлық...

– Сен осы үйдің табалдырығын аттағанда-ақ, фәниден кеткенсің, – деді Бекторы, – Сен қазір өңіңде емессің. Анықтап айтатын болсам, біз қазір сенің түпсанаңда отырмыз.

– Ішімде осынша салтанат бар екеніне ешқашан сенбес едім, – деді Қайырболды даусы дір етіп.

– Сендер, адамдар, өздеріңді өздерің білмейсіңдер. Түк те білмейсіңдер. Осы бүкіл дүние, не керектің барлығы, бүкіл ғарыш өздеріңде екенін, өздеріңнің іштеріңде екенін білмейсіңдер, – Бекторы тақау келді, – Сонымен жүрегінді маған бересің ғой?

– Ал орнына? – деді Қайырболды.

– Ал орнына мәрмәр жүрек салып берем, – деді Бекторы, – Мен сенің жүрегінді кеудеңнен ауыртып алайын деп жатқам жоқ. Мәрмәр жүрекке келіссең болды. Сол сәтте жүрегің өзінен-өзі маған көшеді.

Бекторы сөрелерді аралап кетті.

– Міне, қара. Мынау – өзің білетін адамдардың жүректері. Мынау – сен жұмыс істейтін ресторанның бастығының жүрегі.

Қайырболды қыздың соңынан еріп отырып, қайран қалғаннан танбады. Банкілерде әлдебір сұйықтың ішіне салынған жүректер. Бекторы иелерінің аттарын атап келе жатыр. Қайырболды өзі танитын бірнеше кеденші офицердің, полиция қызметкерлерінің, жұмыс бабымен алдарына барған тағы да талай үлкен шенеуніктердің жүректерін көрді. Олардың адамға деген аяусыздығының, зорлық-зомбылықтарының сырын енді түсінген. Адамдардың бір-біріне неге қиянат жасайтынын ұққан.

– Міне, барлығының жүрегі осы жерде деуге болады, – Бекторы сөрелерді иегімен нұсқады, – Мәрім жүрек ыңғайлы. Бірді-екілі адам болмаса, өзінің тірі жүрегін іздеп келген ешкім жоқ.

(Жалғасы бар)

СӨЗДІК

Бармен – мейрамханада қызмет көрсетуші адам.

Әдебиет теориясы

Ертегі – халық прозасының дамыған, көркем түрі, яғни фольклорлық сөз өнері. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі қызметінен шығады. Сондықтан ертегінің басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі шындыққа бағытталмайды, ал ертегіші әңгімесін өмірде шын болған деп дәлелдеуге тырыспайды (*Қасқабасов С. Жаназық. – Астана, «Аударма», 2002, 198-бет; Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең. Т. 1. – Алматы, «Қазақпарат», 2008, 258-бет*).

Хикая – ел өмірде бар деп сенген неше түрлі жезтырнақ, үббе, албасты, күлдіргіш, жалғыз көзді дәу, шайтан, пері, дию сияқты нәрселер туралы діни нанымға негізделген әңгімелер (*Қасқабасов С. Жаназық. – Астана, «Аударма», 2002, 102-бет*).

1. «Ер Төстік» ертегісін оқыдыңдар ма?
2. Сарын сөзін қалай түсінесіңдер? Өз пайымдауларыңды айтыңдар.
3. Әдебиеттегі сарын сөзін қалай қабылдайсыңдар?

1. Шығармада «Бұ егемендік алған кез еді» деп жазылған. Сонда бұл туындыны жазуға не себеп болды деп ойлайсыңдар?
2. Әңгімені бастап оқыған кезде қорқыныш ұялай ма, оның себебі неде деп ойлайсыңдар?

1. Әңгіменің жалғасын хрестоматиядан оқыңдар.
2. Шығарма кейіпкерлерін бөліп алып, рөлдерге бөліп оқыңдар.
2. «Ер Төстік» ертегісін оқып, сюжеттерін анықтаңдар.

1. Туынды ертегі сарынымен жазылған ба, әлде автор фольклорды шығармашылықпен қолданған деуге бола ма? Бұл әңгімеде авторлы жазба әдебиет пен фольклордың байланысы қандай деп ойлайсыңдар?
2. Ертегідегі Бекторы мен қазіргі заман әңгімесіндегі Бекторының айырмашылықтарын жазыңдар.
3. Қайырболдың ерекше жағдайға тап болуы нені білдіреді? Ол қай әлемде болды? Әңгімеден шын өмір мен ертегінің аражігі байқала ма? Екі жанрдың айырмашылықтарын жазыңдар.

1. Қазіргі қазақ әдебиетінде фольклормен байланыс үзілген жоқ. Оның себебі неде?
2. Қайырболдың ерекше әлемге тап болуын Ер Төстіктің жыландар патшалығына тап болуымен салыстыруға бола ма?
3. Фольклордағы Бекторы мен қазіргі заман әңгімесіндегі Бекторының айырмашылықтарының себебі неде? Салыстырулар жасап, талдаңдар.
4. **Топтық, жұптық жұмыс.** «Мені кетеді деп кім айтты, – деді Бекторы жымып, – Мен сенімен ғана амандасып тұрмын. Өйткені саған енді менің керегім шамалы. Мен елден кетпеймін. Ешқашан да. Перінің

қызы Бекторы қазаққа әмәнда керек» деген үзіндіні мән беріп оқыңдар. Бекторының «Мен елден кетпеймін» деген сөздеріне сендер қалай қарайсыңдар? Бұл сөздерден автордың бейнесін көру мүмкін бе? Оны қалай байқауға болады? Осы сұрақтар туралы пікірлесіндер.

1. «Фольклор – әдебиеттің бастауы» атты тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.
2. «Фольклорлық ертегілер және қазіргі заман әдебиеті» тақырыбында әдеби сын жазыңдар.

Артық болмас білгенің

Тәттімбет Қазанғапұлы 1815 жылы қазіргі Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында дүниеге келді, 1862 жылы өмірден өтті. Ол – атақты күйші-композитор, шертпе күй орындаушылық мектебінің негізін қалаушылардың бірі.

Тәттімбет атқа ерте мініп, ел ісіне ерте араласқанадам. Қарқаралы округіндегі Нұрбике-Шаншар болысында болыс болды. 1855 жылы 24 наурызда Ресей патшасы ІІ Александрдің таққа отыру тойына Тәттімбет өнерпаз ретінде Сарыарқа қазақтарының өкілдерімен бірге Санкт-Петербургке барған. Осы сапарында өзінің тамылжыта тартқан күйлері арқылы Ресей астанасының өнер сүйер қауымының назарын аударып, күміс медальға ие болды. Сол медальді Тәттімбеттің шөбересі Өзек Кәбішұлы сақтап қалған.

Қазақ композиторларының камералық-аспаптық, симфониялық және опералық туындыларында Тәттімбеттің көптеген күйлері пайдаланылды. Мысалы, Евгений Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсында «Былқылдақ», «Қосбасар», «Жамбыл» фильмінде «Сары жайлау» күйлері орындалды.

Атақты күйшінің есімін халық жадында мәңгі сақтау мақсатында және өнерге құрмет ретінде Тәттімбет Қазанғапұлының аты көшелерге, білім ошақтарына, мәдени орындарға берілді.

Оқу сауаттылығы

1. «Әжесі таңғажайып хикаяны айтып болып:
– Міне, немелтайым, осындай да кеп болған екен», – дейтін күрсініп.
Сұрақ: Қайырболдының әжесі немелтай деген қолданысты қалай айтты?
а) Немелтай – немереден кейінгі ұрпақ.
б) Немересін еркелетіп айтқаны.
с) Қайырболдының лақабы.
2. Ақ, қара, сары, қызыл мәрмәр дінгектер, әр бұрышта зүбәржаттан қашап жасаған алып вазалар, төбеден салбырап тұрған алтын люстралар.
Сұрақ: Зүбәржат деген не?
а) Ағаштың бір түрі.
б) Асыл тастың бір түрі – изумруд.
с) Хрусталь сияқты бағалы шыны.

Оқушы күнделігі

«Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі Қайырболды адал адам туралы ой қалдыра алды ма? Қазіргі заманда адал болу дегенді қалай түсінесіңдер? Құндылық уақыт өте келе, дәуірлер аса келе, өзгеруі мүмкін бе? Өз ойларыңды жазыңдар.

Фалаитор

Сайттардан Таласбек Әсемқұлов туралы хабарларды тауып, тыңдаңдар. Жұптық немесе топтық пікірлесулер ұйымдастырып, өз ойларыңды, алған әсерлеріңді ортаға салыңдар.

Ойталқы

«Қазіргі әдебиетте ең өзекті мәселе не болуы керек?» атты тақырыпта ойталқы жасаңдар.

Әдебиет – бүкіл адамзатқа ортақ ұлы өнердің бір саласы. Әр жазушы өз тілінде жазғанымен, дүниежүзі бағалайтын көркем туындылар бар, оларды әлем оқиды. Бұл шығармаларда адамзатқа үлгі болатын құндылық идея арқылы, көркем образдар арқылы санаға сіңеді. Қазақ әдебиеті де шетелдерде өз оқырмандарын тапты. Болашақта әлем үлгі ететін Нобель сыйлығына ұсынылатын шығармалар болатынына біз сенеміз. Өйткені еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап әлемдік қауымдастыққа еркін ене бастадық және біз жастарға сенеміз.

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

(1899-1961)

Эрнест Хемингуэй – америкалық жазушы, журналист, 1954 жылғы Нобель сыйлығының лауреаты. Ол АҚШ-та, Чикагоның маңындағы Оук-Парк қалашығында Иллинойс штатында дүниеге келді.

Әкесі дәрігер болғандықтан, баласын табиғатқа жақын етіп өсірді. Өйткені ұлы дәрігер болып, өзінің жолын жалғастырса екен деген. Сондықтан екеуі табиғатқа жиі шығатын. Бұл жас Эрнестке де ұнайтын. Сонымен бірге Эрнест жазумен айналысқанды ұнатты. Ержеткен соң оның бірнеше елде болуына тура келді. Ол, тіпті, өзі сұранып, I Дүниежүзілік соғысқа қатысу үшін Қызыл Крест көлігінің жүргізушісі болған. «Қош бол, майдан» кітабы – соғыстан көргендерін жазғаны. 1919 жылы АҚШ-қа қайтып оралады, Одан кейін II Дүниежүзілік соғысқа да қатысты. Бұл кезге дейін оның бірнеше кітабы шығып, белгілі, танымал тұлғаға айналды.

«Шал мен теңіз» повесі туралы. Жазушының бұл шығарманы жазудағы мақсаты – табиғаттың тылсым күштерінен қаймықпай, өзінің қай-

раты мен төзімділігіне сенетін, қиындыққа қарсы тұра алатын адамды көрсету. Бұл мақсатқа жету үшін жазушы сюжетті балық пен балықшының тартысы негізінде көрсеткен. Шал, қанша қиындық көрсе де, өзінің әлсіздігін көрсетпейді. Оның адам ретіндегі намыстылығы да ерекше, ол кедей, тіпті, балық ауынан басқа ештеңесі жоқ болса да, мойымайтын, кез келген тосын қиындықтарды жеңуге тырысты және ол бұл тартыста жеңімпаз болып шықты.

«Шал мен теңіз» повесін 1949 жылы Кубаға келгеннен бастап жазып, 1952 жылы «Life» журналында жариялаған. Екі күннің ішінде бұл басылымның 5 миллион данасы сатылған. Нәтижесінде 1954 жылы жазушыға Нобель сыйлығы берілген.

Ал «Шал мен теңіз» повесін 1966 жылы қазақ тіліне аударған – Нығмет Ғабдуллин. Бұл аударма бірнеше рет қайта басылып, оқырмандар көңілінен шықты.

Жазушы Эрнест Хемингуэй 1961 жылы 2 шілдеде дүниеден өтті. Алайда оның есімі де, шығармалары да мәңгілікке сақталады. Оның жарқын көрінісі – психологизмге толы «Шал мен теңіз». Шалдың еш қиындықтан қаймықпай, өмір үшін күрескерлік танытуы адамзаттық үлгіге айналды.

ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ¹

(Повесть. Басы. Ықшамдалған)

Шал Гольфстримге қайығымен бір өзі ғана шығып жүрді. Міне, сексен төрт күн болды, теңізге күнде шығады, бірақ қармағына әлі де ештеңе іліккен жоқ. Бастапқы бір жарым айдай уақыт бойында бұған бір бала серік болған еді. Күн өте берді, қолға балық түспеді, содан соң баланың ата-анасы күдер үзіп, бұл шалды «Жолын қырсық шалған сорлы бейбақ» десіп, балаға енді басқа қайыққа ауыс деп, өмір еткен-ді. Басқа қайыққа барғанда, баланың жолы болып, серігі мен екеуі алғашқы аптаның ішінде-ақ үш ірі жайын ұстаған-ды. Шалдың жағаға күнде құр алақан оралғанын көргенде, бала оны қатты аяп, жаны ашитын; балықшының багор, гарпун секілді құрал-саймандарын, қайық үстіне құратын желкенін қарияның үйіне көтерісіп жеткізіп салу үшін ылғи алдынан шығатын-ды. Қарттың қайығының үстінде шиыршықталып жататын, өн бойына кенеп жамау жапсырылған қырық құрақ желкен – бейне тас-талқаны шыққан жасақтың құлаған туы сияқтанып елестейтін көзге.

¹ Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. Орыс тілінен аударған: Н.Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1966. – 86 бет.

Шал – титықтаған арық кісі еді; маңдайы, мойны арса-арса; бетіне күрең қоңыр дақтар түсіп, өңі шұбар тартқан, мұндай дақтар ыстық жақтардағы теңіз бетіне түскен күн сәулесінің адамның өңіне шағылысуынан пайда болады.

Шалдың бетін басқан таңдақ мойынға дейін жайылып тараған; екі қолы тілім-тілім, бұл – қармаққа ілінген ірі балықты судан сүйреп шығарған кездерінде алақанды тіліп кеткен қармақбаудың іздері. Жақында түскен жараның орны емес, талайдан қаңсып жатқан қуаң жердің жарығындай ескі жарықтар.

Шалдың өңі де, киімі де – бәрі де тозған, көнерген, тек көзінде ғана ерекше бір нұр бар, теңіз суы түстес жанары қайсар адамның қалпын танытады.

– Сантьяго, – деді оған бала, екеуі қайық тұратын жиектен жағаға шығып келе жатқанда, – теңізден балық аулауға қайтадан сенімен бірге шығуыма болады. Аз-маз ақша тауып алдық.

Шал баланы балық аулауға баулыған адам еді, бала оны жақсы көретін-ді.

– Жоқ, сен құтты қайыққа кез болдың. Сонда қал, – деді шал.

– Есінде ме, бірде балық аулауға өзің күнде шықсаң да, қармағыңа сексен жеті күн қатарынан еш нәрсе іліктіре алмаған ең ғой, артынан мен саған серік боп, екеуміз бірге шыққанда, үш апта бойы күн сайын бір-бір ірі жайыңды әкелгенбіз де отырғанбыз.

– Есімде, – деді шал. – Менің қасымнан маған сенбегендіктен, кетпегеніңді білемін.

– Әкем ғой мені қыстаған, ал мен әлі баламын, бағынуға тиістімін.

– Түсінемін. Өйтпеске бола ма?! – деді шал.

– Біздің жолымыз боларына әкем онша сеніңкіремейді.

– Иә, солай, – деді шал. – Ал бізде сенім мол. Рас емес пе?

...балықшылардың біразы шалды келемеждеп, күліп те жатты, қария бұған ренжіген жоқ. Кексе балықшылар шалға аянышпен қинала қарап қойып, бірақ сыр бермей, судың ағыны турасында, қармақты қаншалық тереңге апарып салғандары жайында, ауа райы жөнінде, теңізден көрген-баққандары хақында сыпайы ғана әңгімелесіп отырды. Бүгін жолы болып, олжалы қайтқандар ұстаған марлиндерінің ішін жарып, тазалап, бір-бір балықты қос сырыққа көлденең салып, сырықты екі жағынан екеулеп көтеріп, қоймаға тасып апарып жатты. Балық осы арадан рефрижераторға тиеліп, Гавана базарына жөнелтілетін.

Қармақтарына акула іліккен балықшылар бұл олжаларын екінші беттегі акуланы сойып, тұздайтын зауытқа апарып өткізеді. Мұнда акуланы

шығырға салбырата іледі де, бауыры мен желбезегін сылып алып, терісін сыпырады, сосын етін жұқалап тіледі де, тұздап тастайды.

Жел шығыс жақтан соққанда, мұрынға акула фабрикасының қаңсық иісі келетін еді, бірақ бүгін жел теріске ауытқып, басылып қалғандықтан, иіс жөнді білінбеді. Күн нұрына малынып тұрған террас жанға жайлы-ақ.

– Сантьяго, – деді бала.

– Әу, – деп үн қатты шал...

– Ертең саған сардина балық ұстап берейін бе? – деді бала.

– Әуре болма. Одан да бейсбол ойна. Қайық есуге өзімнің де шамам келеді, ал ау құруға Роджелио бар.

– Жоқ, ау құруды маған тапсыр. Балық аулауға сенімен бірге шыға алмайтын болсам, тым құрыса, өстіп қолғабыс етейін.

– ...сыйлап отырсың ғой, міне. Азамат болғанның белгісі бұл, – деді шал.

– Сен мені теңізге алғаш алып шыққанда, нешеде едім осы?

– Бесте болатынсың. Со жолы бір ажалдан қалып ең. Сала құлаш жайынды судан суырып алып, қайыққа қайырып тастағанымда, шоршып тулап, быт-шытымызды шығара жаздаған-ды. Есінде ме сол?

– Есімде. Балықтың тулағаны, құйрығымен соғып, банканы сындырғаны, сенің онымен қалай алысқаның – бәрі есімде. Мені қайықтың арт жағына, су-су ау жатқан жерге қарай ытқытып жіберіп, балықты тоқпақпен төпей бергенсің, қайық қалт-күлт етіп, қолыңдағы тоқпағың бейне балтамен ағаш шауып жатқандай, балыққа дүңк-дүңк тиген еді, айналаны қанның иісі алып кеткен болатын.

– Осының бәрін өзің есте сақтадың ба, әлде саған кейіннен мен айтып беріп пе едім?

– Мені қасыңа ертіп, балық аулауға алып шыққан ең алғашқы күннен бастап бәрі де есімде, бірін де ұмытқам жоқ.

Шал күнге қарығып, қызарыңқы тартқан көзімен балаға мейірлене, сүйсіне қарады.

– Өз ұлым болсаң, қасыма қазір-ақ іркілмей ертіп әкетер едім. Ал сенің әке-шешең бар, оның үстіне өзің жақсы қайыққа кез болған екенсің.

– Отыра тұршы, сардина алып келейін. Жатқан жерін білемін, үш-төртеуін алып келейін.

– Өзімнің бүгін ұстаған балығым да со қалпында тұр. Жәшікке тұздап, салып қойғам.

– Мен саған төрт жас балық алып келейін.

– Біреуін әкелсең де қанағат, – деді шал.

Ол болашаққа деген сенімі мен үмітін еш уақытта жоғалтқан емес-ті. Теңіз жақтан салқын самал ескендей рақат таптырып, көңілдегі күйді ширқтыра түсті.

– Жоқ, екеуін әкелемін, – деді бала.

– Мақұл, әкеле ғой, – деді шал көніп. – Зәуаты, бір жерден қымқырған жоқ па едің?

– Қымқырғым келсе, қымқыруыма да болар еді. Бірақ сатып алдым.

– Рақмет, – деді шал.

Баланың айтқанына көне кетті, мұны өзіне мін көрмеді, еш қалтарысы жоқ ақкөңіл адам болғандықтан, ондай ой басына келмеді де. Баланың пейіліне шын ықылас білдірді, мұнда тұрған не сөкеттік бар? Масқараға қалдыратындай, адамгершілікке нұқсан келтіретіндей іс емес қой. Шал солай деп біледі.

– Жел бағыты ауытқымаса, ертең күн райы жақсы болады, – деді шал.

– Балықты қай тұстан ауламақсың? – деп сұрады бала.

– Жағадан аулағырақ барып аулаймын. Жел бағыты өзгерсе ғана кейін қайтамын. Өзім таңертең алагөбеден шығамын.

– Біздің қайықтың иесін де жағадан ұзақырап шығуға көндіру керек болар. Қармағыңа ғажап бір ірі балық іліксе, біз саған жәрдем берер ек.

– Сенің иең жағадан тым жырақтап кеткенді жақтырмайды.

– Рас, – деді бала. – Бірақ оған шағалалардың қалай ұшқанын да байқатпайтындай етіп, бір айла жасармын. Содан кейін оны алтын макрельдер жүзіп жүретін қиырға қарай ұзақырап шығуға көндіруге болады.

– Оның көзі соншалық нашар көретін боп қалғаны ма?

– Мүлде соқыр болуға жақын.

– Сұмдық екен. Ол теңіз тасбақасын аулауға еш уақытта шыққан кісі емес еді. Көзге осы тасбақадан көбірек зақым келеді, кісі көбінесе содан соқыр болады.

– Сен теңіз тасбақасын талай жыл аулап едің, сонда да көзіңде ешқандай кемдік жоқ қой.

– Мен – елден ерек шалмын.

– Қармағыңа ғажап бір нән балық іліксе, оған шамаң келер ме еді?

– Келер деп ойлаймын. Мұндайда ең басты нәрсе – ептілік.

– Ал, көне, тұрайық, құрал-жабдықты үйге апарайық. Сосын мен ауды алайын да, барып, сардина әкелейін.

Екеуі құрал-жабдықты қайықтан түсірді. Желкен құрылатын кіндік дінгекті иығына салып, шал алып жүрді де, шумақталған қармақбаулар салынған кішкене ағаш жәшікті, багор мен тұтқалы гарпунды бала кө-

терді. Қармаққа шаншатын құрт-шабақ салынған жәшік, судан сүйреп алынған жайынды қарағұстан соғуға керек тоқпақ қайықтың түбінде қалды. Шал керек-жарағын қайықта түгел қалдырып кетсе де, бұларды ұрлауға ешкімнің қолы бара қоймас еді, бірақ шыққа малынып, дымқыл тартып қалмас үшін ауыр құралдар мен желкенді үйге апарып қойғаны теріс емес. Бұл жердің тұрғындарының бір де біреуі мұның мүлкіне қызықпасына шал көміл сенсе де, багор мен гарпунды бөгде көзден таса ғып, ала кеткенді мақұл көрді.

Екеуі жолмен жоғары көтеріліп, шалдың лашығына келіп, шалқасынан ашық жатқан есіктен ішке кірді. Шал желкен оралған діңгекті қабырғаға сүйеді де, бала қолындағы құрал-жабдықты соның қасына қойды. Кіндік діңгектің ұзындығы – бұл жақта гуапо деп аталатын пальма ағашының жапырағынан жасалған мына лашықтың тұрқына жуық еді. Лашықта бір кереует, бір үстел, жалғыз орындық және от жағып, тамақ пісіру үшін балшық еденнен қазылған жерошақ бар еді. Престелген жапырақ тақтайлардан қаланған қоңыр қабырғаға Тәңірінің бейнесі мен Санта Мариа дел Кобрениң суреті ілінген; түрлі түсті бояумен әшекейлеп салынған бұл суреттер – шалдың әйелінен қалған мұра болатын. Қабырғада бір кезде оның әйелінің де сәнді жасалған фотосуреті ілулі тұратын-ды, қараған сайын көңілі босай беретін болған соң, шал ол суретті тығып тастаған еді. Қазір бұл фотосурет бұрыштағы сөреде, жуылған таза көйлектің астында жатыр.

– Кешке не тамағың бар? – деп сұрады бала.

– Балық қосып пісірілген бір шөңке күріш ботқа бар. Жейсің бе?

– Жоқ, үйіме барып тамақтанам. От жағып берейін бе?

– Қажеті жоқ. Кейінірек өзім жағып алармын. Не болмаса күрішті суық күйінде-ақ жей берермін.

– Ауды алуыма бола ма?

– Болғанда қандай.

Бірақ бұл арада ешқандай ау жоқ еді, оны өздері әлдеқашан сатып жіберген-ді, мұның бәрі баланың есінде. Сонда да екеуі сыр бермей, шалдың қолында сол ау бар секілді пішін танытатын бір-біріне. Балық еті қосып пісірілген шөңке толы күріш ботқа да жоқ-ты, бала мұны да білетін.

– Сексен бес – құтты сан, – деді шал. – Салмағы мың қадақ тартатын бір жайынды ертең соқпас па екем?

– Мен ауды алып, сардина әкелуге барып келейін. Сен есік алдында күншуақта отыра тұр.

– Мақұл, кешегі шыққан газет бар еді менде. Бейсбол туралы жазғанын оқи тұрайын.

Шалдың газеті шын барын немесе бұл да құр айтылған сөз екенін бала біле алмай тұр еді. Қария, расында да, бір газетті кереуеттің астынан суырып алды...

– Мен бір азырақ балық аламын да, қайта оралам. Сосын екеуміздің балығымызды да салқын жерге қоямын, ертең таңертең бөлісіп аламыз. Ал бейсбол жөнінде қайтып келген соң, айтып берерсің маған.

– «Янки» ұтылмасқа керек.

– Кливлендік «Индейстер» оларды топайдан бір-ақ қақпаса неғылсын!

– Қорықпа, балам! Ұлы Ди Маджионы есіңе ал.

– Мен тек «Индейстерден» ғана емес, Детройттың «Жолбарыстарынан» да қорқамын.

– Сен, тіпті, бара-бара Цинциннатидің «Қызылөңділерінен» де, чикаголық «Ақ шұлықтардан» да қорқарсың.

– Газетті оқы-дағы, мен келген соң, айтып бер бәрін.

– Сексен бес деген саны бар лотерея билетін сатып алсақ қайтеді, ә? Ертең сексен бесінші күн ғой?

– Сатып алсақ несі бар? – деді бала. – Әлде сексен жеті деген саны бар билетті алған тиімді ме? Бұдан бұрынғы бір жолы қолға олжа сексен жеті күн дегенде ілігіп еді ғой.

– Еш нәрсе де екі рет қайталанбайды. Ал өзің сексен бес деген саны бар билетті таба аласың ба?

– Тапсырыс беремін.

– Жалғыз билет. Екі жарым доллар керек. Бұл ақшаны қайдан қарызға алсақ екен?

– Оп-оңай! Екі жарым долларды кімнен болса да, сұрап ала аламын мен.

– Бұл менің де қолымнан келер еді. Бірақ қарыз алмауға тырысамын. Өуелі қарыз сұрасаң, артынан қайыр сұрарсың...

– Өзіңе салқын тиіп қалмасын, қария, қазір қыргүйек айы, күз екенін ұмытпа.

– Қыргүйекте ірі балықтар жөңкіліп жүре бастайды. Қайратты осы кезде көрсету керек. Мамыр айында балық аулау әркімнің-ақ қолынан келеді.

– Ал кеттім сардина ұстап әкелуге, – деді бала.

Ол қайта айналып келгенде, күн батып, ымырт үйіріліп қалған еді, шал орындықтың арқалығына арқасын сүйеп, ұйықтап отыр екен. Бала кереуеттің үстінен көнетоз көрпешені алып, шалдың иығына жапты. Кәрілігіне қарамастан, шалдың жауырыны қақпақтай, екі иығына екі кісі мінгендей сом тұлғалы еді, мойны да жуан болатын; қазір ол басын төмен салбыратып ұйықтап отырғанда, желкесінің қатпар-қатпар әжімдері де

жөнді байқалмады. Үстіндегі көйлегі қайығына құратын желкені секілді қырық жамау еді, жапсырылған жамауларының бірі шала оңып, бірі күнге күйіп, мүлде ағарып кеткен. Шалдың сырт бітімі сом көрінгенмен, өңі тым көрі еді, қазір ол көзін жұмып, ұйықтап отырған шағында өңі мүлде тым солғын тартып, жансыз адамның кескініндей елестеді. Оқыған газеті тізесінің үстінде жатыр, жел ұшырып кетпес үшін шынтағымен басып апты. Аяғы – жалаңаяқ.

Бала шалды оятқан жоқ, шығып кетті. Біраздан соң қайта айналып келсе, шал өлі ұйықтап отыр екен.

– Ұйқыңды аш! – деді бала оятып, шалдың салбыраған қолын оның тізесінің үстіне қойды.

Шал көзін ашты. Ұйқысынан тез сергіп, күлімсіреді.

– Не әкелдің? – деді.

– Тамақ әкелдім. Қазір ауқаттанамыз.

– Қарным онша аша қойған жоқ.

– Келіңіз, тамақтанамыз. Аштан-аш балық аулауға болмайды.

– Мен аш жүріп те, балық аулап көргенмін, – деді шал газетін бүктеп, орнынан түрегеле беріп. Арқасына жабылған одеялоны алмақ болып еді.

– Көрпешені қозғама, – деді бала, – өзім тірі тұрғанда, сені балық аулауға аштан аш жібере қоймаспын.

– Онда өзіңді сақтай біл, ғұмырыңның ұзақ болуын ойла, – деді шал. – Ал тамағың қайсы, не жейміз?

– Қара бұршақ қосқан күріш пен қуырылған банан бар және піскен сиыр етін жейміз.

Бала террастағы кішкене мейрамханадан металл ыдыспен тамақ алып келген-ді. Шанышқы, пышақ, қасықты әрқайсысын қол сұртетін үлбірек қағазға бөлек-бөлек орап, қалтасына салып әкелген еді.

– Мұның бәрін кім берді саған?

– Мейрамхананың қожайыны Мартин берді.

– Оған алғыс айту керек.

– Алғыс айттым, алакөңіл болмай-ақ қой, – деді бала.

– Ірі балық ұстасам, ең еті мол бөлігін соған әкеп берермін-ау, – деді шал. – Оның бізге еткен жәрдемі жалғыз бұл ғана ма?

– Иә, бір ғана бұл емес.

– Ендеше оған балықтың тек бір бөлігін ғана беру аз болады. Ол бізге көп жақсылық еткен кісі...

– Ой, рақмет саған, – деді шал, – Қане, ауқаттанамыз ба?

– Мен саған тамақтанайық деп, мана айттым ғой, – деді бала шалды еркелей кінәлап. – Сені үстел басына қашан кеп отырар екен деп күтудемін, тамақ суып қалмасын деп, ыдыстың қақпағын да ашпай отырмын.

– Ал тамақтаналық. Жуынып алуым да керек еді-ау.

«Қайда барып жуынбақсың?» деп ойлады бала. Құдық бұл арадан екі квартал жырақ жерде. «Қарияға су әзірлеп, сабын мен жақсы орамал да дайындап қоюым керек екен. Ертерек неге ойламадым мұны? Бұған жаңа көйлек те, қыстық күрте де керек, аяғына бір аяқкиім және үстіне жамылатын бір көрпе керек».

– Ет дәмді екен, – деп мақтады шал.

– Маған бейсбол туралы әңгіменді айтшы, – деді бала оған өтініш қып.

– Американ лигасында, мен айтқандай, «Янкилер» ұтысқа ие болулы, – деп, шал сөзін сүйсінген раймен бастады.

– Иә, солай, бірақ бүгін оларды омақастырды ғой.

– Оқасы жоқ. Оның есесіне ұлы Ди Маджио ойынға қайта қосылды.

– Оның бір өзі бір команда емес қой.

– Рас. Бірақ айқастың нәтижесін соның ойыны шешеді. Екінші лигада бруклиндіктер мен филаделфиялықтар айқасуда, ойынның барысына қарағанда, бруклиндіктердің жеңетін сыңайы бар. Дик Сайзлердің допты қалай тепкені есінде ме? Анау ескі паркте ойнағанда, оның доп тебуі ғаламат болды ғой!

– Өте ғажап! Ол допты тепкенде, алысқа шырқатып ұшырады.

– Оның террасаға келгені есінде ме? Мен оны өзіммен бірге балық аулауға шақырғым кеп, бірақ бұл ойымды айтуға бата алмай, шақырып кел деп, өтініш қылғанымда, сен де бата алмағансың.

– Есімде. Жасқанғаным ақылсыздық болған. Біздің шақырғанмызға, ол көне кетсе... Сонда не болар еді? Онда өле-өлгенше есте сақталатын оқиға болар еді.

– Шіркін, ұлы Ди Маджионы қасыңа ертіп, теңізден балық аулауға бір шығар ма еді?! Жұрт оның әкесі балықшы болған деседі. Кім біледі, ол да бір кезде біз секілді кедей болған шығар, бізден жерімес еді.

– Ұлы Сайзлердің әкесі еш уақытта кедей болмаған. Ол кісі мендей кезінде ең мықты командаларда ойнаған.

– Ал мен сендей кезімде Африка жағалауына жүзіп барған желкенді кемеде юнга едім. Кешкілікте теңіз жағасына шұбырып келген арыстандарды талай көргенмін.

– Мұны маған айтқансың.

– Не жөнінде әңгімелессек екен: Африка жайында ма, әлде бейсбол хақында ма?

– Бейсбол жөнінде әңгімелесейік. Маған ұлы Джон Мак-Грау туралы айтшы.

– Ол да баяғыда біздің террасаға келіп-кетіп жүретін-ді. ...Тек бейсбол ғана емес, жүйрік аттар жайындағы әңгімеге де қызу араласа кететін. Ат бөйгесінің бағдарламасын қалтасынан бір тастамайтын, жүйрік аттардың есімдерін телефонмен де айтып беретін.

– Ол ұлы бапкер болған, – деді бала. – Оны дүниежүзіндегі ең ұлы жаттықтырушы болған дейді ылғи әкем.

– Өйткені әкең оны жиі көруші еді. Егер біздің жаққа Дюроше де жылма-жыл келіп-кетіп жүрген болса, сенің әкең оны да дүниежүзіндегі ең ұлы бапкер деп санаған болар еді.

– Сеніңше қалай, ең ұлы жаттықтырушы кім? Люк пе әлде Майк Гонсалес пе?

– Меніңше, ол екеуі бір-біріне пара-пар.

– Ал дүниежүзіндегі ең жақсы балықшы – сенсің.

– Жоқ-ө. Менен де асқан балықшылар бар, көбімен жолдас болғанмын.

– Ой, тәйір-ай! – деді бала. – Дүниеде жақсы кісілер, сондай тамаша балықшылар аз емес шығар. Бірақ сендей адам еш жерде жоқ.

– Рақмет. Бұлай деп ойлағаныңа қатты қуанамын. Қармағыма тым ірі балық іліге қоймас, ол іліксе, сыр білдіріп алармын да, сенің маған көңілің қап жүрер.

– Бұрынғы күш-қуатың болса, суда ондай ірі балық қалмаған да шығар.

– Өлі мықтымын деп ойлағанмен, бұрынғы күш-қуат қайдан болсын?! Бірақ әдіс-айлам мен шыдамым жетерлік.

– Сен енді жатып ұйықта, таңға дейін тыңайып ал. Ыдыс-аяқты өзім апарып беремін.

– Мақұл. Сен де жақсы жатып, жайлы тұр. Таңертең өзім оятармын.

– Сен мені оятатын қоңыраулы сағатсың ғой, – деді бала.

– Қоңыраулы сағат болатыным – кәріліктен ғой. Қарттардың соншама ерте оянатын себебі не дейсің? Тым болмаса, со күнді ұзарту үшін өстетін болар.

– Білмедім. Жастардың көп ұйықтайтыны, қатып ұйықтайтыны ғана мәлім маған.

– Бұл маған аян, – деді шал, – сені уақытында оятамын.

– Неге екенін қайдам, өзімді сенен басқа бөгде біреудің оятқанын жаратпаймын. Мен сол біреуден кемдей-ақ.

- Түсінемін.
- Жақсы ұйықта, ата.

Бала шығып кетті. Бұлар тамақты шырақ жақпай отырып-ақ ішкен, шал қараңғы лашықта шалбарын шешіп, төсегіне келіп жатты. Шалбарды жұмарлап бүктеп, жастық орнына басына жастанды, газетті де соның арасына тыға салды. Көрпешені жамылды да, кереуетке төсеніш ретінде жайылған газеттердің үстіне келіп, жата кетті.

Ол тез ұйықтап қалды, өзінің жас кезінде көрген Африкасы, оның созылып жатқан сап-сары жағалауы, көзді ұялтар шаңқан қайыры, биік жартастары мен қызыл шақат таулары түсіне кірді. Ылғи түнде түсінде ол осы Африка жағалауына келетін-ді, биік қабаққа долдана ұрған толқын шуын еститін, жергілікті адамдардың қайықтарын сүйрелеп, қырға шығарып жатқанын көретін. Кеменің палубасынан аңқыған қара май мен күйік иісі, жағадан таңғы самал желпіп әкелген Африка иісі мұрнына келетін еді.

Әдетте, осы иіс мұрнына келген кезде, оянып кететін еді де, төсегінен тұрып, киініп, баланы оятуға жөнелетін-ді. Африка жағалауының иісі бүгін мұрнына ерте келді, шал мұның түс екенін ұғып, биік жартастардың шошайып шығып тұрған аппақ ұшар басын, Канар аралдарының түбектері мен қойнауларын көргісі кеп, ұйқы құшағында қозғалмай, жата берді.

Бұрын оның түсіне қым-қиғаш оқиға, дауыл, әйел, жайын балық, төбелес, сұрапыл сайыс жиі енетін еді, өзінің жұбайын да түсінде жиі көретұғын. Енді мұның бірі де түсіне кірмейтін болған. Ол түсінде тек алыстағы елдерді, теңіздің жағасына келген арыстанның күшіктерін ғана көріп жүрді. Қара көлеңкеленген кешкі шақта арыстанның күшіктері мысықтың балалары секілді бірін-бірі тістелеп, домалап-аунап ойнайды; шал бұларға қызығып, сүйсініп қарайды, өзінің қасындағы баланы қандай жақсы көрсе, дәл сондай сезіммен қарайды, ал бірақ осы бала шалдың түсіне бір еніп көрген жоқ-ты.

Шал кенет оянып кетті, ашық тұрған есіктен аспандағы айға көз салды да, басына жастаған шалбарын алып киді. ...баланы оятпақ болып, жолмен жоғары қарай қозғалды. Таңғы салқын ауадан денесі аздап тоңазиын деді. Бірақ бұл күйдің онша ұзаққа созылмасын біледі. Сәлден кейін қайыққа отырып, қолға ескек алғаннан соң, денесінің дыз-дыз қайнап жүре беретіні өзіне аян.

Баланың үйінің есігі ашық тұр еді, шал жалаң аяғын ептеп басып, ішке кірді. Бала алдыңғы бөлмедегі кереуетте ұйықтап жатқан-ды. Терезеден болар-болмас ай жарығы түсіп тұр. Шал баланың қасына кеп, сирағынан ақырын ғана қысып ұстады; бала ұйқысынан оянып, шалқасына аунап

түсіп, бұған көзін ашып қараған кезде ғана қария қолын босатып, басын изеді, бала кереуеттің қасындағы орындық үстіне қойған шалбарын алып, төсегінде отырып киді.

Шал сыртқа беттегенде, бала оның соңынан ере шықты. Ол әлі ұйқысын аша алмай тұр еді.

– Кешірім ет, – деді шал баланы иығынан құшақтап.

– О не дегенің? Ерте тұру біздің еркек затының пешенесіне жазылған ғой. Бұған лаж жоқ.

Олар жолмен төмендеп, шалдың лашығына қарай беттеп еді. Желкен оралған діңгектерін иықтарына сап, көтеріп келе жатқан жалаңаяқ адамдар қараңғы жол бойында алдарынан көп ұшырасты.

Лашыққа келген соң, қармақбаулар салынған себетті және гарпун мен багорды бала алды да, желкен оралған діңгекті көтеріп ап, шал иығына салды.

– Кофе ішесің бе? – деп сұрады бала.

– Әуелі құрал-жабдықты қайыққа жеткізелік, кофені сосын ішерміз.

Балықшылар тамақтанатын шағын асхана өте ерте ашылатын еді, шал мен бала асханадан консервінің қалбырымен кофе ішті.

– Ата, түнде жақсы ұйықтадың ба? – деп сұрады бала. – Өзі ұйқысы шайдай ашылса да, есінеңкіреп отырды.

– Өте жақсы ұйықтадым, Маналин. Бүгін олжалы қайтармын деп ойлаймын.

– Бұған сөз жоқ, – деді бала. – Ал енді мен уәде еткен балықтарымды алып келейін. Біздің қайықтың иесі құрал-жабдықтарын өзі алып келеді. Ол өзінің заттарын басқа біреудің көтеріскенін жақтырмайды.

– Ал біз ондай емеспіз. Құрал-жабдықты мен саған бес жасыңнан бастап-ақ көтеруге бере бергем. – Білемін, – деді бала. – Кішкене отыра тұршы, қазір келем. Тағы кофе іш. Бізге қарызға береді мұнда.

Ол су жағасының маржандай жылтыраған уақ майда тастарын жалаң аяғымен судырлатып, жем балық сақтайтын тоңазытқышқа қарай жүгіре жөнелді.

Шал кофені асықпай ішті. Кофеге қазір жақсылап тұрып қанып алмақ, өйткені осыдан кейін бүгін нәр татпайтыны өзіне аян. Ас қамдау, тамақ пісіру дегеннен ол әбден жалыққан еді, балық аулауға шыққанда, ешқашан да жол азық алмайтын-ды. Қайығының тұмсық жағына апарып, бір құмыра су қояды, кешке дейінгі қорегі – сол су ғана.

Бала қағазға орап, балық алып келді.

Екеуі тар соқпақпен төмен құлдилап, аяқтарымен басқан жерінің құмдақ топырағын сусыта, суға қарай бет алды. Қайықты тұрған орнынан сәл көтере, итеріп суға түсірді.

– Ата, жолың болсын, олжалы қайт!

– Сенің де жолың болсын!

Шал ескектің беліндегі тұзақша жіпті қайықтың ернеуіне қағылған тұтқаға ілді де, қараңғыда қайығын ақырын жылжытып, қойнаудан шығара берді. Өзге тұстардағы қайықтар да жүзіп шықты; ай таудың ығына жасырынып, төңірек қараңғы тартып тұрғандықтан, бұл қайықтарды шал көре алмады, бірақ ескектердің сықырлап, суды ескені оған анық естілді.

Анда-санда, бірде ана, бірде мына қайықтан балықшылардың сөйлеген үндері құлаққа келеді. Дегенмен көп қайық жым-жырт, о жақтан тек ескектің шолпылы ғана естіліп тұр. Қойнаудан ұзаңқырап шыққан соң, қайықтар жан-жаққа бытырай бастады, әр балықшы өзінің балық ұстармын деп, дәмеленген жағына қарай бет түзеді.

Шал жағадан ұзап кетуге күні бұрын ұйғарым қылған болатын; ол мұхиттың таңғы салқын самалын бетке алып, теңіздің өріне қарай тура тарта берді. Айдынның балықшылар «үлкен құдық» деп атайтын тұсынан жүзіп өтіп бара жатқанда, шалдың көзіне су түбінде жалтыраған балдыр шалынды. Осы тұста судың тереңдігі, теңіз өлшемімен есептегенде, жеті жүз сажынға жетіп, судың түбі кілт шұңқырайып кететін де, толқыған су сол шұңғылға килігіп, иірім жасайтын, сол себепті бұл араға не бір алуан балықтар үйіріліп, жиылып қалатын-ды. Майда балықтар мен шаяндар бықи қаптап, судың ең терең жерлеріне шаян текті жәндіктер – каракатицалар толып кететін; бұлар түнде су бетіне қалқып шығатын да, теңіздің кезбе балықтарына жем болатын.

Шал таңның жақын екенін сезді, қайығын ақырын ғана есіп келе жаты, бір мезгілде құлағына дірілдеген бір дыбыс шалынды. Бұл дыбыс – судан ыршып шығып, қатқыл қанатымен ауаны тіліп ұшып бара жатқан қанатты балықтың суылы еді. Шал қанатты балықтарды жанына біртүрлі жақын көретін, олар мұның мұхиттағы аяулы достары еді. Ол құстарды, әсіресе, жем іздеп, бірақ таба алмай, ылғи шарқ ұрып ұшып жүретін нәпнәзік, кіп-кішкентай теңіз қарлығаштарын қатты аяйтын. «Жыртқыштарын һәм ірі, мықты құстарды есептемесек, көпшілік құстың күнкөрісі біздің күнкөрісімізден гөрі ауырырақ-ау, – деп ойлайтын. – Мұхиттың кейде бұрқырап долданып кететіні бар, құстарды мына теңіз қарлығашы секілді етіп, нәзік қып, әлсіз ғып неге жаратты екен? Мұхитта мейірім де мол әрі ғажап сұлу, бірақ кейде ол қаһарына мініп алады. Су бетін

шарлап, жем іздеп, әлсіз, жалынышты дауыспен үн салып, ұшып жүрген құстар мұхитқа тең келе ме, олар тым нәзік қой».

Шал теңізді ылғи ішінен «Ла мар» деп атайтын; теңізді жақсы көретін испандықтар осылай дейтін-ді. Кейде сол жұрттың теңізді жақсы көре тұрып, жамандайтыны да бар, бірақ мұндайда сөзді әрқашан әйелдер әуеніне келтіріп, жіңішкертіп айтады. Қармақтарының бауларына қалтқы орнына суға батпайтын кеспелтек зат – буй байлап алып, акуланың бауыр етінің қымбат кезінде сатып алған моторлы қайықтарымен жүретін жас балықшылар теңіз деген сөзді еркек әуеніне салып, жуандатып, испанша «ел мар» деп атайтын. Олар теңіз жайын әңгіме еткенде, теңіздің шалқарлығын айтып есілетін, кейде оны бақталасындай, кейде, тіпті, дұшпанындай көріп те сөйлейтін. Ал шал теңізді ерекше қасиеттеп, ...«Аспандағы ай теңізді арудай балқытып тербетеді», – деп ойлады шал.

Ол қайықты бір қалыппен ақырын ғана есіп келе жатты. Кейбір иірімдердің тұсы болмаса, судың беті жай ғана қыбырлап, мұхит баяу ғана тербеліп жатыр еді. Шал қайықты толқынның ыңғайымен ыққа қарай жүздіргендіктен, қолына күш көп түспей, ескекті еркін сермеп отырды. Таң біліне бастады. Жетсем деген межесінен ұзаққырап кеткенін сонда барып аңғарды қарт.

«Бір апта бойы терең жерлерден ештеңе ұстай алмадым, – деп ойлады шал. – Бүгін бонито мен альбакоре балықтарының қалың жеріне қармақ салып бір көрейін. Ол маңда алып жайын жүзіп жүруі де мүмкін емес пе?»

Таң әлі атқан жоқ, шал жем шаншылған қармақтарын суға серпіп тастады да, толқынның ыңғайымен ақырын ғана жүзе берді. Жем шаншылған қармақтың бірі – теңіз өлшемімен алғанда, қырық сажын тереңдікке бойлады да, екіншісі – жетпіс бес, үшіншісі – жүз, төртіншісі жүз жиырма бес сажын тереңдікке жетті. Әр қармақтың сабағы кішірек балықтың ішінен өткізіліп, жан-жағынан буылып, тігіліп тасталған еді де, дәл имек ұштарына ақ шабақтар шаншылған болатын. Қармақтың үшкір тармағына екі көзінен түйрелген ақ шабақтар мойынға тағылған алқа секілді тізіліп, жалт-жұлт етіп тұрған. Тақау келген жайын болса, жас балықтың етінің бұрқыраған төтті иісіне елтімеуі мүмкін емес.

Баланың берген екі жайын балығын шал бауы ең ұзын қармағына шаншып, қалған екі қармағының біріне көгілдір түсті үлкен макрель, екіншісінің ұшына сарғыл түсті умбрица ілген. Бұл жемдерін суға кеше де салған еді, сонда да әлі бұзылған жоқ, қармақтың дәл ұшына түйрелген ақ шабақтар сол жемдерге хош иіс таратып, жайнатып, жарқылдатып жіберді. Жуандығы қарындаштай әр қармақбаудың астынан солқылдақ

шыбық тіреліп қойылған, жемге балық соқтыға қалса-ақ, шыбық иілмек; әр қармақтың бауына екі-екіден шумақ жіп сабақталған, әр шумақтың ұзындығы – қырық сажын. Бұл шумақтарды басқа шумақтарға жалғауға болады, сонда бау ұзара түседі де, қармаққа ілінген жайынды, егер қажеті болса, үш жүз сажыннан де әріге жібере беруге болады.

Шал енді солқылдақ шыбықтар иіліп қалмас па екен деп бақылап отыр, қармақтың баулары тура созылып, тереңге түзу бойлауын қадағалап, ескекті ақырын ғана есті. Ағарып таң да атып, күн шығуға таяу қалды.

Күннің көзі теңіз бетінен сәл көтерілген кезде, шалға өзге қайықтар да айқын көрінді; бұлар төменіректе еді, кең тарапқа шашырай шыққанмен, жағадан ұзамаған болатын. Сәулесі суда құбылып ойнап, күн нұры төгіле түсті. Күннің көзі сәл биіктеп көтерілген кезде, оның суға шағылысқан шұғыласы көзді ауыртты. Шал су бетінің құбылысына қарамауға тырысып, ескегін есе берді. Қармағы бойлаған қара көк тұңғиыққа қадады көзін. Оның қармағының баулары басқа балықшылардікіндей көлбеңдемей, тереңге ылғи түзу тартылып кететін еді де, қармағының ұштарына шанышқан жемі балықты тереңнен, шалдың осы межеден соғар-ау деген жерінен тосатын. Өзге балықшылар қармақтарының бауларын судың ағынымен қалқытып жібере беретін, кейде оларын жүз сажынға дейін шұбалтып созып тастағанда да, тереңдігі алпыс сажын тұста ғана жүретін-ді.

«Қармақты дәл-ақ серпіп саламын. Тек жолым болмай жүр, – деп ойлап өтті шал. – Бірақ кім біледі? Мүмкін бүгін бір ырыздық бұйырар. Бір күннен бір күннің айырмасы бар ғой. Әрине, күнде жолың болғанға не жетсін. Мен өзім дандайсымайтын кісімін. Бақыт қонса, оған шалқып-тасып кетпес ем.

Күннің көзі биіктеп, сәске болды. Енді шығыс жаққа қарағанда, күн көзді онша ауырта қоймады. Шалға енді төменгі жақтан тек үш қайық қана көрінді, олар тым етекте тұрған секілденді, тіпті, жағадан бері жылжымаған сияқтанды.

«Шығып келе жатқан күн шұғыласы көзіңе шағылысқанда, жанарың түйіліп ауырады, мен бұл күйді өмір бойы бастан кешіп келемін, – деп ойлады шал. – Сонда да көзім жақсы көреді. Кешкілікте күн көзіне тура қарай аламын. Күннің нұры бұл кезде таңертеңгісінен де гөрі өткір, сонда да көзім ауырмайды. Ал таңертеңгі күн шұғыласы көзімді ауыртады».

Шал дәл осы сәтте өзінің қарсы алдында, аспанда, ұзын қара қанатын кере жайып, дөңгелене айналып жүрген теңіз құсы – фрегатты көрді. Құс бір мезетте қанатын кейін серпіп тастап, суға шүйіліп түсті де, іле көлбей көтеріліп, төбеде қайтадан дөңгеленді.

– Жемін көрді. Текке шүйіліп жүрген жоқ, – деді шал.

Ол қайығын құстың шыр айналып жүрген жағына қарай бұрыңқырап, бір қалыппен ақырын ғана есті. Қармақбауларының тереңге тік бойлауын асықпай қадағалады. Бірақ сонда да қайық толқыннан сәл оза берді, ескекті бір қалыппен түзу есіп отырса да, шалдың қазіргі қимылы әлгі құс көрінгенге дейінгіден гөрі ширақтау еді.

Фрегат биіктеп көтеріліп, қанатын қақпай қалықтап, тағы да шыр айналып жүр. Бір мезетте құс суға шүйіліп түсіп еді, сол сәтте судан ыршып шығып, теңіздің төсін сыза, ышқына суылдай жөнелген қанатты балықты шалдың көзі шалып қалды.

– Макрель. Добалдай алтын макрель, – деп дауыстап жіберді ол.

Ескегін судан шығарды да, қайықтың тұмсық жақ түбінен бір қармақ бауын алды. Мұның ұшында жіңішке сыммен бекітілген, басына шабақ шаншылған имек ілгек бар еді. Шал қармақты суға салды да, бауды екінші ұзын қайықтың артқы жағына орнатылған шығыршыққа байлады. Содан соң тағы да бір қармаққа жем шаншып, мұны қайықтың түбіне, көлеңкеге қойды. Сосын қолына ескегін алды да, бұл кезде жемін аңдып, төмен қалықтай ұшқан ұзын қара қанатты құсты қайтадан бақылауға кірісті. Құс қанатын кейін серпіп, суға тағы да шүйіліп түсіп еді, бұл жолы да қанатты балықты іле алмай, оның соңынан құр далбалақтап қалды. Шал су бетінің сәл ғана томпайып көтерілгенін байқады, бұл – құстан үркіп қашқан балықты аңдып келе жатқан алтын макрель еді.

Қанатты балық суға түсе берген кезінде, дәл астынан тап беру үшін макрель оның жолын кес-кестей ұмтылды.

«Бұл тұста макрель қаптап жүрген болуы керек, – деп ойлады шал. – Олар шашырай жүзіп жүр, қанатты балықтың олардан аман құтылуы екіталай. Ал фрегат оны, бәрібір, ұстай алмайды, өйткені қанатты балық ол үшін ірі соғады әрі бұл ұшқыр балық, шалдырмайды оған».

Шал қанатты балықтың судан бір секіріп, бір сүңгіп, ұша қашқанын, құстың оны ілгісі кеп, қалбалақ қаққанын бақылап отыр. «Макрель менен ұзап кетті. Бұл тым шапшаң жүзетін, лезде ұзап кететін балық қой» деген ой келді қарияға. – Дегенмен маған үйірінен бөлініп шыққан бір макрель кезігер, маған бұйыратын жайын балық та оған таяу жерде жүрген болар. Өйтеуір, бір жерде жүзіп жүруі хақ қой».

Алыс қалған жағалау көзге ұзын жасыл сызық сияқтанып елестеді, оның арғы жағынан көгілдір төбелер қарауытып тұрды, көкжиекпен астасқан бұлттар шұбатылған тау тізбегі секілді. Теңіз беті қаракөкшілденіп, тұңғыықтана берді. Шал су бетіне қарап еді, толқынмен бірге тербеле қал-

қыған балдырға, күннің суға шағылысып, мың құбылған сәулесіне көзі түсті. Ол манадан қармағымның баулары тереңге тік бойлады ма деп қадағалап келеді, маңайы толған балдыр болғанына қуанды, мұндай тұстарда балық болары хақ. Көкжиекке ысырылған ақ бұлттар да, күн көзінің биіктеп көтерілген кездегі суда ойнаған ғажайып сәулесі де күн райының жақсы болар қалпын аңғартады. Құс ұзаңқырап кетті; көзге енді еш нәрсе көрінбейді; су үстінде сарғайған шуда-шуда балдыр ғана қалқып барады: қайыққа тақау жерде ұйыған құйқа секілді іркілдеген, үрген қуық тәрізді торсиган, көгілдір түсті мақұлық – физалия жүзіп бара жатты. Физалия бір қырына аударылып түсті де, содан кейін әуелгі қалпына қайта көшті. Ол күн сәулесіне шағылысып, жалтылдап, жыбырлаған ұзын аяқтары су бетінде шұбатылып жүзіп бара жатты.

– Ах, оңбаған! – деді шал. – Ол ескегін ақырын есіп отырып, тереңге көзін қадап еді, түстері физалияның жыбырлаған аяқтарының түсі секілді кіп-кішкентай көгілдір балықтарды көрді. Бұл титтей балықтар толқынға ыққан физалияның тасасында, оның ұзын аяқтарының арасында жүзіп жүр. Физалияның уы бұларға дарымайды. Ал адамға физалияның қырсығы мол: қармақтың бауына ұзын аяқтарымен шырматылып жабысып алса, жуыр маңда айырылмайды; шал қармаққа ілінген балығын судан шығарып алғанша, екі қолы ылғи шынтағына дейін ұйқыдай боп бөртіп шыға келетін-ді, бұл – физалияның уының зардабы. Оның уы тиген жер қамшының ұшы тигендей дызылдап шыға келеді.

Физалия түсі мың құбылып, су бетінде қалқып бара жатқанда, аса әдемі көрінеді. Теңіздің осы бір ең зұлым мақұлығын дұңкиген теңіз тасбақасы жалмағанын шалдың талай көргені бар. Физалияны алыстан байқаған тасбақа оның қарсы алдынан жақындап келетін де, уы дарымас үшін көзін жұмып жіберіп, физалияны шұбатылған аяқтарымен қоса, тұтас жалмап қоятын. Шал бұл көрініске сүйсіне қарайтын; өзі ылғи үрген қуық тәрізді осы мақұлықтың торс-торс етіп жарылғанын қызық көріп, дауылды күні көкжал толқын жағаға шығарып тастаған физалияны күс-күс өкшесімен қасақана кеп басатын-ды.

Шал теңіздің жасыл тасбақасын жақсы көретін, мұны түсінің әдемілігі, қозғалысының ширақтығы үшін және бағасының қымбаттығы үшін ұнататын; ал физалияны көзін жұмып тұрып жалмайтын, әңгілеу, қимылы ебедейсіз, бисса деп аталатын, үсті сары сауытпен қапталған дұңкиген сарғылт тасбақаны ол онша тәуір көрмейтін-ді.

Теңіз тасбақасын аулаушылармен бірге көп жыл қатарынан кәсіп қылған кісі болса да, бұл шал теңіз тасбақасына өш емес еді. Ол бұларды аяй-

тын; тіпті, ұзындығы қайыққа пара-пар келетін, салмағы бір тоннаға жететін, терісі қалың, теңіздің лут деп аталатын ірі тасбақаларына да жаны ашитын.

Жұрттың көбі теңіз тасбақасын аямайды, тасбақаны өлтіріп, етін парша-парша ғып тастағанда да, оның жүрегі көпке дейін соғып жататынын біле бермейді сол жұрт. «Менің де жүрегім сол тасбақаның жүрегіндей ғой, – деп ойлады шал, – қол-аяғым да тасбақаның аяғындай». Шал өзіне әл бітіру үшін теңіз тасбақасының аппақ жұмыртқасын жейтін ылғи. Ірі жайындардың суда көп жөңкілетін кезі – қыргүйек, қазан айларында қуатты болу үшін бүкіл мамыр айының өн бойында жейтіні – сол жұмыртқа болатын.

Және балықшылардың құрал-сайманы сақталатын сарайдағы үлкен бөшкеде тұратын сұйық майдан – акуланың ерітілген бауыр майынан күнде бір шөшкесін ішіп алатын-ды шал. Бұл майдан балықшының қай-қайсысы болса да, төбеті шапса, барып, ішуге болатын. Балықшылардың көбі майдың дәмін ұнатпайтын еді, бірақ ыдысқа құйып алып ішкен кезде, дәмі онша жаман да көрінбейтін: суықтан, көздің ауруынан сақтауға бұл майдың себі көп.

Шал аспанға көз салып еді, фрегаттың теңіз үстінде қайтадан үйіріліп жүргенін көрді.

– Балықты аңдыды, – деп үн қатты шал.

Су беті тыныш еді, ыршып секірген қанатты балық көрінбеді, маңайдан ұсақ балықтар да байқалмады. Бір мезетте судан ытқып шығып, жалт етіп аударылып, төмен құлдилап сүңгіген көк жон балық – жайынды шалдың көзі шалып қалды.

Күмістей жылтыраған түсі күн көзіне шағылысып, жалт ете қалған бұл балықтың соңынан басқа жайындар да жарқ-жарқ етіп, айыр құйрықтарымен суды салып қап, бір кішкене балыққа секіре атылып, бәрі соны жабыла құды.

«Егер бұлар аса шапшаң жүзіп кетпесе, бүкіл тобын қуып кетер едім», – деп ойлады шал. Жайындардың суды бұрқылдатып секіргеніне, бұлардан жан сауғалап, теңіз үстіне шыққан кішкене балыққа фрегаттың қайта-қайта түйіліп түскеніне қадалып қарады да отырды.

– Құс балықшының адал серігі ғой, – деді шал.

Осы мезетте қайықтың артқы жағындағы қысқа қармақбау созылып тартыла қалды, мұның бір ұшы шалдың қолында еді. Қария ескекті тастай беріп, қармақтың бауын мықтап тұтты да, өзіне қарай сусыта тартты. Қолына түскен күштің салмағына қарап, қармаққа ілініп, бұлқынған балық-

тың онша ірі емес екенін бірден сезді. Қармақбауды жиырып тарта берді, жайынның көгілдір жонын көрді, балықты қайыққа сүйреп, тақап әкелді де, бүйірін жарқ еткізіп, судан суырып алды.

Жылтыраған оқтаудай балық қайықтың үстіне түскен соң, енді айыр құйрығымен тақтайды ұрғылап, тынысы тарылып, нұрсыз үлкен көздері бажырайып, өлуге айналды. Жаны тез шықсын деп, шал оны тоқпақпен басына салып қалып өлтірді де, құйрығының ұшы өлі де қыбырлап, денесі дір-дір етіп жатқан балықты қайықтың артқы жағындағы көлеңке астына аяғымен серпіп жіберді.

– Альбакоре. Бұл балық қармаққа шаншуға келісті болды. Өзінің салмағы он қадақ шығар, одан кем бола қоймас, – деп үн қатты шал.

Ол осылай өзімен-өзі сөйлесуді қай кезден бастап дағды еткенін есіне түсіре алмады. ...Бірақ қасында серік баласы бірге жүрген уақытта да екеуі анда-санда ғана сөйлесетін-ді. Түнде немесе күн райы бұзылып, жұмыс болмай, қарап отыратын кезеңдерінде ғана әңгімелесетін. Теңізде жүргенде, аса бір қажет жағдайда болмаса, сөйлесудің керегі жоқ, бұл – жарамсыз нәрсе. Шал осылай есептейтін де, өзі осы дәстүрді берік ұстанатын еді. Ал енді қазір мазасын алармын дейтіндей қасында ешкім жоқ болғандықтан, шал даусын шығарып, сөйлей берді.

– Өзіммен-өзімнің сөйлесіп бара жатқанымды біреу сыртымнан тыңдап тұрса, ол мені есі ауысқан екен деп ойлауы хақ, – деді шал. – Бірақ есімнің ауыспағаны өзіме аян болғаннан кейін, басқада шаруам қанша? Дәулетті балықшылардың жағдайы жақсы: олардың қайықтарында өздерімен сөйлесетін, бейсбол ойынының жаңалықтарын айтатын радиосы бар.

«Дәл қазір бейсбол жайын ойлайтын уақыт емес, – деді шал өзіне-өзі. – Нақ қазір бір ғана нәрсені, өзімнің балықшы екенімді ғана ойлауым керек. Мына топталып жүрген жайын балықтарының маңында маған бұйыратын алып жайын да жүзіп келе жатқан болар. Ұстағаным – жалғыз ғана альбакоре, мұның өзі де тобынан жырылып, адасып қалған балық. Бұл – жемін теңіз жағасынан жырақ жерден аулайды және өте шапшаң жүзетін балықтар. Бүгін теңіз бетінде кездескен заттың бәрі де тым жылдам қозғалып және солтүстік-шығыс жаққа қарай бара жатты. Осы мезгілде ылғи осылай бола ма екен? Өлде бұл күн райының бұзылатынының белгісі ме, мұны қалайша білмедім?

Шал енді жасыл сызық жағалауды көре алмады, алыстан тек көгілдір жоталардың шыңдары ғана бұлдырап, бейне қар жамылғандай ағарып көрінді. Жота үстіндегі ақ бұлттар да қар бүркенген ақ бас асқар тауға ұқсады. Теңіз тұңғыық қара көк түске енді, күн сәулесі төбеден тік түсіп

түр. Су бетінде қалқыған физалия тектестердің жалт-жұлт еткені енді бай-қалмады, олардың жарқылын жоғарыдан төгіліп тұрған мол шұғыла жұтып қойды; шал қара көк су ішінен күннің тек сынып түскен сәулесі мен тереңге тік бойлаған қармағының бауын ғана көріп келеді; оның қармағы бұл тұста бір миляға жуық тереңдікке бойлаған еді.

Жайын балықтары тереңге тағы да құлдилап кетті; балықшылар осы балықтың тегіне жататын балық атаулының бәрін жайын деп атайтын еді де, тек базарға шығарғанда ғана немесе жем ретінде шаншарда ғана оларды түріне қарай ажыратып, нақты аттарын айтатын-ды. Күн шыжып, қызуы шалдың желкесін күйдіріп барады. Қайықты ескен кездерінде қарияның арқасынан тер шұбырып ақты.

«Қайықты ағынның ыңғайымен еркіне жіберіп, аздап мызғып алсам да, болар еді. Қармақтардың бір ұшын үлкен бақайыма байлап қойсам, оның сәл қозғалысынан-ақ оянбаймын ба? – деп бір ойлады шал. – Бірақ бүгін сексен бесінші күн ғой, сақ отыруым керек».

Дәл осы мезетте көк шыбықтың бірі дір етіп, басы әнтек иіле қалды.

– Міне, айтқаным келді ме?! – деді шал, қайықты шайқалтпауға тырысып, судан ескекті көтеріп алды. – Ол қармақтың бауына қолын созып, оны үлкен, әлді сұқ саусағымен ақырын ғана іліп алды. Бірақ қолына ешқандай күш түспеді, балықтың жұлқынғаны білінбеді. Шал бауды қатты қыспай, еппен ғана ұстап отырды. Қармақтың бауы тағы да қозғалып қалды. Бұл жолы дір етіп, ақырын ғана қозғалды. Мұның мәнісіне бірден-ақ түсіне қойды, шал қармақтың ұшына шаншылған шабақтарды тереңде, су астында марлин балығы ептеп қана тістеп жұлып, жей бастағанын ішінен сезді.

Ол бауды абайлап ұстап, алғашқы ілген жерінен сол қолымен ептеп қана ағытып алды. Енді бауды екі саусағының арасымен жылжытып, балыққа білдірмей, өзіне қарай ақырын ғана сырғытып, тарта беруге болады.

«Бұл түс – теңіз жағасынан шалғай түс. Мұның үстіне қазір күз, ірі балықтардың жөңкіліп жүретін уақыты, қармаққа соқтыққан мына балық, сірө, үлкен бір жайын болар. Қап жемінді, жайыным, қап! Бол, асасаңшы! Қармаққа шаншылған шабақтардың еті әлі бұзылмаған жас ет әрі сондай дәмді. Сен су ішінде тоңып жүрсің ғой. Бұл жердің суы терең, тұңғиық түбі һәм қараңғы, һәм суық. Тағы да бір қайырылшы, асашы жемінді».

Балық қармақтың бауын тағы да сәл дір еткізді де, артынша қатты жұлқып қалды, сірө, қармақтың имек ұшына түйрелген шабақтың біреуі зорға жұлынған болу керек. Осыдан кейін қармақбау қозғалмады.

– Ал, көне, жайыным, тағы да бір оралшы. Иіскеші, шабақтарды. Ғажап емес пе, ә? Тойынып алсаңшы, – деді шал үн қатып. – Мына шабақ-

тардың үстіңгі жағына ілінген жайын балығы және бар, оның да дәмін көр. Мұның еті тығыз, сап-салқын, жеуге жақсы-ақ. Жасқанба, жайыным. Асай ғой жеміңді.

Шал балық қозғаған бауды қысып ұстап, аңдып отырды, өзге бауларға да алаңдап, қарап қояды. Жайынның бір орыннан екінші орынға жылжып кетуі мүмкін ғой. Шал бір мезетте қолындағы баудың тағы да сәл дір ете қалғанын сезді.

– Қапты! Қанды басың бері тарт! – деді шал, бірақ балық жемді қаппаған еді. Жайына жылжып кетті, қармақбау қыбыр-қимылсыз қала берді.

– Ол ұзап кеткен жоқ, – деді шал. – Құдай куә, ұзаған жоқ. Тек сырт айналды.

Осы мезетте оның қолындағы бау тағы да дір ете қалып еді, шалдың жүрегі орнына түсті.

– Айттым ғой, тек сырт айналды деп. Қазір қабады, – деді.

Балық қармақбауды ақырын-ақырын қозғаған сайын шал қуана түсті, бір мезетте қолына ерекше бір ауырлық білінді. Шал қармаққа ірі балықтың ілінгенін іші сезіп, бауды тартып ұстамай, ептеп-ептеп босата бастады. Қармақтың бауы оның саусағының арасынан ақырын ғана суси берді. Бауды төмен тартып бара жатқан салмақты шал сезіп отыр.

– Бұл неткен балық өзі! Қармақты ерніне іліп ап, өзімен бірге жыраққа ала қашпақ, – деп сөйледі шал.

«Бәрібір, қайда барар дейсің, қазір кейін қарай бұрылады да, қармақты жұтады», – деп ойлады. Бірақ асылық болар деп, бұл ойын іркіп қалды, даусын шығарып айтпады. Балықтың аса ірі екенін сезген соң, асаған жемі жұтылмай, көмейінде тұрып қалған жайынның судың терең түбіне қарай бойлап бара жатқан қалпын көз алдына елестетіп қана отыра берді. Балық бір сәт тыншы қалды, бірақ сонда да оның салмағы шалдың қолына сезіліп тұрды. Осы салмақ бірте-бірте арта түсті, сондықтан шал да қармақтың бауын қайтадан ептеп-ептеп босатып жібере берді. Бір мезет бауды әдейі сәл кідіртіп ұстап қалып еді, бау төмен қарай тіке тартылып, қолына күш түсейін деді.

– Жемді қапты. Енді соны жақсылап жұта түссін, – деді шал.

Ол қармақтың бауын саусағының арасынан сырғытып жібере берді де, басы артық екі шумақ жіптің ұшын екінші қармақтың қосымша екі шумақ жібіне сол қолымен күрмеп байлады. Енді бәрі де бірыңғайланды. Балық ілінген ауды қоспағанда, шалда әлі үш шумақ бау бар, олардың әрбірінің ұзындығы – қырық сажын.

– Жемді тағы да кішкене жұта түс. Жұт, жасқанба, – деді шал.

«Қармақтың үшкір ұшы жүрегіңе барып қадалып, өзіңді сеспей қатырғанша, жұта бер, – деді ішінен. – Өзің бері таман жақындашы, гарпунмен түйрейін бір. Келіселік осыған. Мақұл ма? Теңізді еркін шарлап болып па ең?

– Ал қимылдайын енді! – деді де, шал қармақбауды қос қолдап қатты жұлқып, тартып қалды. Балық қармаққа ілінді, бұлқынып қап, бауды жұла жөнелді. Шал да бауды тырмыса тартып еді. Бірақ шамасы жетпеді. Балық ақырындап ұзай берді, шал оны өзіне қарай бір елі де жақындата алмады. Қармақбау мықты еді, жайын ұстауға арналған берік болатын; шал енді бауды иығына салып жіберіп, бар күшімен шалқая тартқанда, тысырлай керілген жіптен су тамшылады. Балық ырық бермей, әкетіп барады, шал да тырысып, табанын отырғышқа тіреп алып, қармақбауды шалқайып, шірене тартқан күйінен тапжылмады. Қайық солтүстік-батысқа қарай сәл сырғи бастады.

Балық іркілмей, жүзе берді, жарқыраған айдың бетімен қайық та жылжи берді. Жем шаншылған басқа қармақтар әлі де су ішінде еді, оларға бұрылуға шалдың мұршасы келмеді.

– Қап! Қасымда серік баламның жоғын-ай! – деді шал. – Мына жайын балық қайықты сүйретіп әкетіп барады, ал мен битенг секілдендім де қалдым. Қармақтың бауын қайыққа бекітіп, байлауға болар еді. Бірақ онда балық мұны үзіп кетеді. Сондықтан бауды қолға ұстап отырғаным мақұл, балық тартына берсе, жіпті ептеп жіберіңкіреуіме болады. Өзірше, әйтеуір, тереңге қарай құлдиламай, бірқалыпты жүзіп келе жатқанына шүкіршілік...

Егер бұл тереңге құлдилай жөнелсе, не қылам? Сол бетінде төмендеп барып-барып, өліп қалса, не істеймін? Білмеймін. Не де болса, күттім ақырын. Бір бұйырғаны болар!

Шал қармақбаудың дірілін, қайықтың солтүстік-батысқа қарай ақырын ғана сырғып бара жатқанын қадағалап отырды.

«Бұл балық мәңгі бақи жүзе бермес. Көп ұзамай, өлер».

Бірақ төрт сағат өтті, балық қайықты сүйретіп, әлі тынбай жүзіп келеді, шал да табанын отырғышқа тіреп алып, қармақбауды иығына сап, шірене тартқан күйінде отыр.

– Бұл балықты қармаққа түс кезінде іліп едім, өзінің түрі қандай екенін әлі көре алмай келемін-ау, – деді шал.

Балықты қармаққа ілер алдында қамыс қалпағын көзіне түсіріңкірей бастыра киіп еді, енді оның ернеуі маңдайына батып, ауыртып барады. Шал әрі шөлдеді, су ішкісі келді, қармақтың бауын қозғалтып алмау үшін

жүресінен ептеп қана отырып, қайықтың тұмсығына таман абайлап жылжып барды да, сыңар қолымен құмыраны алды. Тығынын ағытып, шыныдағы судан бір-екі жұтты. Содан соң қайықтың жақтауына арқасын сүйеп, дем алды. Желкен оралған діңгектің үстіне отырып, тыныстады. Өл-қуатын кемітпеуді ғана көздеп, еш нәрсені ойға алмауға тырысты.

Бір мезгілде бұрылып, арт жаққа көз салып еді, су жиегі көрінбеді. «Е, қайтер дейсің? Гавана шаһарының түнде жарқырайтын жарқылын бетке алып жүзсем, жағаға, қайткенде де, тура шығамын, – деп ойлады қария. Күннің батуына әлі екі сағат бар, оған дейін балық та су бетіне қалқып шықпас деймісің? Тіпті болмаса, түнде ай туғанда, қалқып шығар. Немесе таң ата қалқып шығар. Қолым тала қоймас, күшім мығым. Қармақты жұтқан мен емеспін, балық қой. Қайықты осылай сүйреп әкетпеген балық – балық па, тәйірі! Қармаққа өзі мықтап тұрып ілінді-ау деймін. Түрі-түсін, тым болмаса, көзімнің қиығымен бір шалсам екем, нендей кереметпен тіресіп келе жатқанымды білер ем сонда».

Балықтың түні бойы бір бағыттан аумай жүзе бергенін шал аспандағы жұлдыздарға қарап топшылады. Күн ұясына бата, ауа салқын тартқан еді, шалдың жіпсіген денесіне тер қатып, арқасы құрыстап, бойы тоңазығанды. Жем салынған жәшіктің бетіне жабылған қапшық бар болатын; суы кепсін деп, оны күндіз күннің көзіне жайып тастаған еді. Күн ұясына батқан соң, сол қапшықты қармақтың бауының астынан ептеп өткізіп, арқасына жамылған-ды, төмен сусып кетпесін деп, екі ұшын мойнына орап, байлап қойған. Арқаны қиып жібере жаздап тұрған жіптің астына қап төселген соң, аздап жеңілдік байқалып еді, шал қайықтың алдыңғы жақ жақтауына белін тіреп, өзіне ыңғайлырақ болу үшін еңкейіңкіреп отырған. Ал, шынында, бұл күйден жеңілдей қалған мәнді ештеңе жоқ еді, сонда да ол өте жайлы жайғастым деп, көңіл жұбатты.

«Бұл балыққа мен еш нәрсе істей алмаймын, – деді шал өзіне-өзі. – Басқа бір тақысын тауып кетсе, амал жоқ, әйтпесе, ол да маған түк қыла алмайды».

Шал... қайықтың қалай сырғып бара жатқан бағытын жұлдыздарға қарап топшылап алмақ болып, орнынан түрегеліп еді. Қармақтың ақ бауы иығынан суға көлбей түсіп тұрған жіп-жіңішке сәуле секілденді. Қайық қазір баяу ғана қозғалып келеді, Гавана оттары көмескілене бастады, сірә, су ағыны бұларды шығыс жаққа ауытқытып, әкетіп бара жатқандай. «Гавана оттарының көмескі тарта бастағаны – біздің шығысқа қарай ойысып бара жатқанымыздың белгісі, – деген ой келді шалға. – Егер балық бағытын өзгертпеген болса, шаһардың жарығын әлі бірнеше сағат бойы көріп

отыратын ем. Иә, бүгінгі бейсбол ойыны қалай өтті екен, ә? Қайықта радиоң болса ғой, шіркін!» Ол өз ойын өзі бөліп жіберді: «Жоқтан өзгеге алаңдама! Көзіңе қара. Опық жеп қалмас жайыңды ойла».

Өттең, қасымда серік баламның болмағаны-ай. Ол маған жәрдемдесер еді, мынаның бәрін өз көзімен көретін еді, – деп сөйледі шал.

«Қартайған шағында адамның жалғыз қалуына болмайды. Бірақ бұдан қашып құтыла алмайсың, – деп ойға шомды. – Жайыңды иістенбей тұрғанда, жеп алуды ұмытып кетпесем жарар еді, әл-қуатымды азайтпауым керек қой. Тіпті, қарным ашпаса да, о балықты таңертең жеуім керек, тек есімнен шығып кетпесе екен», – дей берді ішінен...

Ол бір мезет толқып, қармағына ілінген жайын балыққа жаны ашып аяп кетті. «Япыр-ай, бұл бір ғаламат ірі балық болды, мұның қанша жасқа келгенін бір Құдайдың өзі ғана білер. Мұндай күшті балық қармағыма бұрын-соңды ілініп көрген жоқ еді. Ал енді өзі, тіпті, қызық балық! Өлі бір бұлқынып тулаған жоқ, соған қарағанда, өте ақылды болса керек. Не жоғары ыршып секірсе, не бар күшімен алға жұлқына ұмтылса, мені мерт қылар да еді. Бірақ өзі әккі балық болуы керек, қармаққа бұрын да талай ілігіп, одан аман құтылудың амалы – бұлқынбай ғана осылай сырғи беру екенін түсініп алған тақыс болар, сірә. Онымен тіресіп отырған адамның жалғыз екенін һәм шал екенін ол қайдан білсін? Ал енді өзі сондай зор балық, еті дәмді болса, ақшаны да күреп түсірер! Қармақты қомағайлана қабуына әрі қайықты емін-еркін сүйреп бара жатқан күшіне қарағанда, бұл – еркек балық, өзі және менімен ешқандай қорқу-үркусіз айқасып келеді. Сонда бұл не істейтінін біле ме екен, әлде мен құсап бетінің ауған жағына тартып бара ма?»

Шал бір жолы қармақпен ұрғашы марлин балығын ұстағанын есіне алды. Еркек балық ұрғашы серігін жемге әмөңда алдымен жібереді; ұрғашы марлин шалдың қармағына ілінгенде, үрейі ұшып, қатты бұлқынып тулап, тез әлсіреп қалды, ал еркегі серігінің соңынан бір елі кейін қалмай, қасында шырқ үйіріліп, судың бет жағында жүзді де жүрді, біресе озып, алдына шығады. Бір рет қайыққа тым тақау кеп қалғанда, қол орақ секілді имек, қыры пышақтай құйрығымен қармақбауды үзіп жібермесе, жарар еді деп, шал сескеніп қалды. Ол ұрғашы балықты багормен сүйреп алып, найзадай үшкір тұмсығынан ұстап тұрып, тоқпақпен дәл қарағұстан қойып қалды, балықтың бас сүйегі қап-қара боп қанталағанша, ұра берді. Балық өлген соң, баламен екеуі оны қайықтың үстіне сүйреп шығарып еді, еркек марлин қайыққа қатарласа жүзді. Шал қармақбауды жинақтап, гарпунды ыңғайлай берген мезетте еркек балық серігінің не күйге ұшыра-

ғанын көргісі келгендей, жоғары қарай бір ыршып секірді де, бауырындағы көгілдір қанаттарын кере жайып, тереңге құлдилап сүңгіді, сол сәтте арқасының жалпақ көкшіл жолағы ап-айқын көрініп еді. Балықтың сұлу бітіміне шал қайран қалған. Және оның қайыққа қатарласа жүзіп, серігі көзінен қашан таса болғанша, қасынан қалмай қойғанына таңғалып еді.

«Мұндай қайғылы халді теңізде балық аулап жүріп, бұрын-соңды көрген емен, – деп, ойға шомды шал. – Қасымдағы бала да мұңайған, бірақ амал жоқ, екеуміз ұрғашы марлиннен кешірім өтініп ап, етін боршалап тастаған ек».

– Өттең, қасымда серік баламның жоғы-ай, – деді шал үн қатып, қайықтың тұмсық жағының дөңгелек ернеуіне арқасын тура келтіріңкірей, сырғыңқырап отырды. Иығына қармақтың бауы қатты батып, қайықты, әйтеуір, бір бағытқа сүйреп әкетіп бара жатқан алып балықтың күші сезіліп тұрды.

– Мен жасаған зұлымдықтың салдарынан осы күйге тап болды бұл балық. О, ғаламат!

«Тағдыр оған мұхиттың терең түбін мекендеуге, тұзақтан да, жем шаншулы алдауыш қармақтан да, қысқасы, адам жасар қастандық атаулының бәрінен де жырақ жерде жүруге жазған. Сол тағдыр мені мұның соңына жападан-жалғыз түсіріп, оны жан баласы келмеген жерден барып ұстауға душар етті. Сәске түстен бері екеуміздің тағдырымыз бір-біріне сабақталды. Балыққа жәрдем жасар, маған да көмек көрсетер еш пенде жоқ».

«Өлде балықшы болмауым керек пе еді, бірақ мен осы үшін жаралған адаммын ғой, – деп ойлады шал. – Таң қылаңда жайынды жеп алуды ұмытып кетпесем, жарар еді тек».

Таңға жуық арт жақтағы қармақтың бірін балық қапты. Шалдың құлағына қармақтың сабының сырт етіп сынып, жібінің планшир бойымен сырғи жөнелген дыбысы естілді. Қарт дереу қыннан пышағын шығарып алып, судағы балықтың бар салмағын сол жақ иығына аудара, шалқая берді де, планширдің бойымен сырғанаған жіпті қиып жіберді. Оған тақау екінші қармақтың бауын және қиды да, екеуін бір-біріне ұштастырып байлады; сонсоң запас ұршықтардың жіптерін бір-біріне жалғауға кірісті. Маңайы қап-қараңғы боп тұрса-дағы, епті қимылдады, жіптің бір ұшын аяғымен басып тұрып, екінші ұшын қолымен жылдам тартып, бәрін де тастай ғып түйіп тастады. Енді оның жіп оралған қосымша ұршығы алтау болды: әлгі қиылған екі баудың әрқайсысынан екі-екіден қалған төрт ұршық және алып жайын ілінген қармақтың бауына сабақталған екі ұршық бар: барлық ұршық бір-біріне жалғаулы.

«Қармақбаудың біреуін қырық сажын тереңге бойлатып жіберіп ем, оны да таң атқан соң, бері тартып алып, ұршықтарының жібін біріне-бірін жалғастырамын да, бауды қиып жіберемін, – деп, іштей ұйғарым жасады шал, – рас, бауларға тағылған қармақтың ілгектерімен тастарын есептемегенде, екі жүз сажындай берік кендір жіптен айырылармын. Ештеңе етпес, орны толар, табылар. Судағы бос қармаққа тағы да бір балық ілініп, соның кесірінен мына үлкен жайын қармақтан сытылып шығып кетсе, енді ондай ірі олжаны менің қолыма кім түсірер? Жаңағы қармақты қандай балық қапқанын білмеймін. Мүмкін марлин болар не қылыш балық, не акула шығар. Байқап та үлгірмедім. Одан тезірек құтылу керек болды».

– Өттең, шіркін, қасымда серік балам болмады ғой! – деп сөйледі шал.

«Иә, қасыңда серік балаң жоқ, – деді ішінен, – сондықтан өзіңе ғана сен. Қазір қараңғы болса да, анау ұзын қармақты өзіңе қарай тартып алып, бауын қиып жіберуді ойла. Сосын қосымша ұршықтарының жібін бірін-біріне жалғастыруға кіріс».

Ол осылай жасады да. Қараңғыда бұл жұмысты орындау оған оңай да тимеді, жайын балық бір рет бұлқынып қалғанда, шал етпетінен жығылып, қабағын жарып алды. Қан бетін қуалай ағып, иегіне төмен барып, ұйып қатып қалды. Қария қайықтың тұмсық жағына қарай қайтадан жылжып келді де, азырақ дем алу үшін, ернеуге сүйеніп, отыра кетті. Қапшықты арқасына түзеңкіреп жамылып, қармақтың жібін иығына батып тұрған орнынан ақырын ғана сәл сырғытты да, жайынның күшін байқамақ боп, сәл шалқайып, тартып көрді. Содан соң қайықтың қандай жылдамдықпен жылжып бара жатқанын білу үшін суға қолын салып қарады.

«Бұл балық әлгінде неге бұлқынып қалды екен, ә? – деп ойлады шал. – Тұзақша сым мұның дүңкиген арқасынан сусып кетті. Қармақтың бауы батып тұрған менің арқама қарағанда, оның арқасы, әрине, онша ауырған жоқ. Бірақ қанша алып жайын болса-дағы, қайықты сүйретіп әкете бермес. Өзіме залал салар нәрсенің бәрінен де құтылдым қазір, қармақбауға жалғар жібімнің запасы мол, адамға бұдан артық не керек?»

– Ау, жайын, – деп, ақырын ғана дыбыс берді шал. – Өлмесем, мен сенен тіріде айырыла қойман.

«Иә, бұл да менен айрыла қоймас», – деп ойланды да, ол таңның атуын күтті. Таң алдындағы осы бір шақ суық еді, аз да болса, денесін жылыту үшін шал қайықтың тақтайына тақала түсті. «Балық шыдаса, мен де шыдап бағармын».

Тереңге бойлап, керіле тартылып тұрған қармақбау таң шапағы түскенде, ағараңдап көрінді. Қайық бір тынбастан жылжып келеді, көкжиектен күннің шеті көрінгенде, шалдың оң жақ иығына сәуле түсті.

– Балық солтүстікке қарай жүзіп келеді, – деді шал. – Судың ағыны бізді шығысқа қарай ойыстырыңқырап, көп жерге сырғытып әкеткен болуы керек. Балық ағынның ыңғайына бұрылса, тәуір болар еді. Бұйтсе – оның қалжырағаны да.

Күннің көзі арқан бойы көтерілді, ал жайын балықтың әлі шаршайтын түрі көрінбеді. Шалдың көңіліне бір ғана нәрсе жұбаныш боп келеді: қармақбаудың қазіргі көлбей созылған қалпы балықтың аса тереңде емес, беріректе жүзіп келе жатқанын аңғартады. Бұған қарап, әрине, балық қайткенде де, су бетіне атып шығады деуге болмас. Дегенмен де оның бүйтуге әлі мұршасы бар.

– Тәңірім, су бетіне секіртіп шығаршы осы балықты! Бұны байлап-матап алуға жібім-бауым жетеді, – деді шал. «Қармақтың бауын қаттырақ тартып көрейінші, сонда балықтың жанына батар да, ол мүмкін жоғары ыршып, секіріп қалар, – деген ой келді шалға. – Таң атты ғой, енді секіре берсін. Сонда қыр арқасына жабысып жүрген торсылдақтардың ішіне ауа толар еді де, сосын тереңге қайтадан бойлай алмас еді бұл».

Шал бауды тартыңқырай түскісі кеп, кейін шалқайыңқырап еді, онсыз да қатты керіліп тұрған жіп арқасына батып кетті, ештеңе өндіре алмасын қария түсіне қойды. «Қармақбауды жұлқып тартуға болмайды, – деп ойлады ол, – жұлқыған сайын, қармақтың имек басы жараның орнын ұлғайта түсер де, егер балық ыршып, секіріп қалса, қармақтан біржола сытылып шығып кетуі ықтимал. Қазір күннің көзі шұғыла төгіп тұр, көңілімнің де жайлана түскен қалпы бар; енді балық та жоғары атылып, секірмей-ақ қойсын, оның түрі-түсін мен де көрмей-ақ қояйын».

Қармақтың бауына сары балдырлар шырматылып оралды, осы шыр-мауық қайықтың жүрісін тежеңкіреген соң, шал бұған қуанып қалды. Түнде су бетінде жылтырап көрінген заттар – осы сары балдырлар болатын.

– Әу, балық, – деді шал, – мен сені өте жақсы көремін һәм құрметтеймін. Бірақ сені қас қарайғанша өлтіремін.

«Бұл қарекет қолымнан келетініне шәк жоқ», – деді ішінен.

Су бетін жанай, төмен ұшып, теріскей жақтан бір кішкене құс қайыққа жақындап қалды. Оның қалжырағанын шал бірден аңғарды.

Құс тыныстау үшін қайықтың құйрығына кеп қонды. Содан соң шалдың төбесінен айналып ұшып өтті де, өзіне жайлырақ орын тауып, қармақбауға келіп қонды.

– Сенің жасың қаншада? – деп сұрады шал одан. – Бұл бірінші сапарың болар?

Құс бейне жауап бергендей, шалдың бетіне қарады. Қармақбаудың қаншалық берік екенін байқауға оның әл-дәрмені жоқ, қанаты талып қатты шаршаған құс бауды нәзік аяқтарымен қысып ұстап, жіп үстіне тербетіліп қана отырды.

– Қорықпа, жіп қатты тартылып керіліп тұр, – деді шал оған. – Тымық түнде осынша қалжырағаның не? Осы күнгі құстардың өзі не боп кеткені?

«Теңіз өрінде самғап, қарсы алдыңнан қаршыға шығады әлі», – деп ойлады ішінен. Бірақ бұл ойын құсқа айтқан жоқ, айтқанмен де, құс оны, бәрібір, ұқпас еді. Уақа емес, қаршығаның қандай болатынын көп кешікпей, өзі де көрер.

– Кішкентай құс, жақсылап тұрып тынығып ал. Содан кейін жағалауға қарай ұш, тіршілік үшін әр адам немесе құс, яки балық қалай күрессе, сен де дәл солай күрес, – деді шал.

Құспен сөйлескені оған демеу болды, қармақтың бауын иығына сап, түні бойы қарысып тартып отырғандықтан, арқасы ағаштай сіресіп қалып еді, енді сыздап ауырғаны анық білінді.

– Иә, құсым, қаласаң, қасымда отыра бер, – деді қарт. – Желкенді құрып жіберіп, сені жағаға, құрғаққа жеткізіп салуыма болар еді, қазір аздап жел де тұрып келеді, бірақ бұлтаруға мұршам жоқ. Мына су ішіндегі досымды тастап кете алмаймын.

Осы мезетте жайын балық бұлқынып қалды да, шалды етпетінен түсірді; қария қайықтың ернеуінен қос қолдап тіреп қалмағанда және бауды қоя бермегенде, балық оны қайықтан жұлып әкететін еді.

Қармақтың бауы сілкініп қалғанда, үстінде отырған құс ұшып кеткен, оның қай жаққа ғайып боп кеткенін шал байқамай да қалды. Қария оң қолымен бауды қайтадан ештеп ұстай бергенде, алақанының сорғалаған қанын көрді.

– Балықтың да жанына батты білем, – деді үн қатып. Балықты басқа бағытқа бұруға шамасының келер-келмесін байқап, бауды тағы да тартты. Барынша керіп тартты да, бастапқы қалпынша сіресіп отырып қалды.

– Әу, балық, жағдайың нашарлады ма? – Құдай куә, маған да оңай тиіп отырған жоқ.

Қарияның, әйтеуір, бір тіршілік иесімен сөйлескісі келді де, жан-жағына көзін аударып, кішкентай құсты іздеді. Бірақ құс көрінбеді.

«Сен менің қасымда аз уақыт қана болдың ғой. Сенің ұшып кеткен жағыңда жел қаттырақ соғып тұр, қашан құрлыққа жеткеніңше, осы жел бөсеңдемейді, – деп ойлады шал. – Мына балықтың бір рет бұлқынып қалғанына қолымды жаралап алғаным қалай? Мәңгіп кеттім білем. Әлде

өлгі кішкентай құсқа қарап, бар ойым соған ауып, қаннен-қаперсіз отырдым ба? Қой, енді өз жағдайымды ойлайын, әлденіп алу үшін жайынды жейін».

– Серік баланың қасымда жоғын қарашы, менде тұз да жоқ екен, – деді ол күбірлеп.

Қармақтың бауын сол жақ иығына аударып, абайлап қана қозғалып, тізерлеп отырды да, қолын жуды. Алақанының қанын судың қалай шайғанына көзін салып, қолын суға малып, біраз отырды.

– Балық қазір тым ақырын жүзіп келеді, – деп сөйледі.

Қолын тұзды суға малып отырыңқырағысы келіп еді, бірақ балық тағы да жұлқынып қала ма деп қорықты, орнынан бойын жазып түрегелді де, бауды арқасына салып тартып, қолын күнге тосты. Қармақтың бауы оның алақанының қалың етін тіліп кеткен еді, бүгін әлі де көп қызмет атқаруға тиісті қолдың ең күш алатын жеріне, іске кіріспей жатып, жарақат түскені жақсы болмады, шал осыған қынжылды.

– Енді жайынды жеп алайын, – деді қолының суы кепкен соң. – Жайынды жатқан жерінен багормен іліп, бері тартып алайын да, жақсылап тұрып жейін.

Шал қайтадан тізерлеп отырды да, багормен түрткілеп, қайықтың арт жағынан жайынды іздеді. Қармақтың бауын шайқалтып алмауға тырысып, абайлап қана жайынды өзіне қарай тартып алды. Арқасына түскен бар салмақты сол жақ иығына қайта аударып, сол қолымен қайықтың ернеуіне сүйеніп тұрып, жайынды имек ілгектің басынан шығарып алды да, багорды орнына қойды. Жайынды тізесімен басып тұрып, оның жон арқасының қызыл күрең етін желкесінен құйрығына қарай сыдыра тілді. Тілшелеп алты бөлек етіп кесті де, бұларды қайықтың тұмсық жақ тақтайының үстіне қатарлап жайды, сонсоң пышағын шалбарына жанып сұртті де, жайынның қаңқасын құйрығынан алып, теңізге лақтырып жіберді.

– Мұның бір кесегін тұтас тауыса алмаспын, – деп, кесек еттің біреуін қаққа бөлді.

Қармаққа ілінген балық қайықты іркілмей, сүйреп келеді. Мұның әлі шаршар түрі жоғын шал сезіп отыр, бауды тарта-тарта, сол жақ қолы мүлде қарысып қалды. Қолының қалтырағанына қария ұнатпаған пішінмен қарап қояды.

– Құдай-ау, бұл неғылған қол! – деді ол, – Мейлің, қалтырасаң, қалтыра. Керек десең, құстың аяғынша бүрісіп қал, бұдан келер, бөрібір, жеңілдік жоқ саған.

«Өзің жүрек жалғап алшы, сонда қолыңа да әл кіреді, – деген ойға кетті ол, тереңге көлбей бойлаған қармақбауға, тұңғиық суға көз жіберіп отырып.

– Қолда не жазық бар? Балық ілінген қармақбауды сіресіп ұстап отырғаныңа бірнеше сағат болды ғой. Бұл балықтан айырылар түрің жоқ. Сөзді доғар да, тамақтанып ал!»

Ол балық етінің бір тілігін алды да, аузына салып, ақырын ғана шайнай бастады. Дәмі онша жаман көрінбеді.

«Бар нәрін түгел алып қалу үшін жақсылап шайна. Мұны лимонмен қосып немесе үстіне тұз сеуіп жесе, қандай тәуір болар еді?» – деп ойлады қария.

– Иә, халің қалай, қолым? – деді ол, өлген адамның қолындай боп сіресіп, құрысып қалған қолына қарап. – Саған әл кірсін, балық етінің тағы да бір тілігін жеп көрейін.

Шал қаққа бөлінген кесектің екінші тілігін де аузына салды. Еттің әбден дәмі кеткенше шайнады да, сыртқы қабығын түкіріп тастады.

– Ал енді қалай, қолым, аздап әл кірді ме? Әлде әлі де еш нәрсені сезген жоқсың ба?

Шал балық етінің тағы бір кесегін жеп алды.

«Бұл – дені сау, еті тығыз жақсы балық, – деп ойлады ол. – Қолыма макрель түспей, жайынның іліккені жақсы болды. Макрельдің еті қант татып тұрады. Ал мына балықта ондай дәм жөнді жоқ, бар нәр-жұғымы бойға жақсы сіңеді. Жә, мұндай көлденең ойды қайтесің? – деді шал ішінен, – тым болмаса, бір шөкім тұздың жоғын көрдің бе? Мына балықтың қалған еті күңсіп яки борсып, сасып кетпесін қайдан білем? Сондықтан мұны, аш болмасам да, бұзылмай тұрғанда, сыпырып-сиырып жеп алайын. Жайын балық қайықты ақырын ғана сүйреп, жайымен жүзіп келе жатыр. Жайынның қалған етін түгел жеп алған соң, кірісермін айқасқа».

– Шыда, қолым, – деді ол. – Сен үшін ғой жанды салып жатқаным.

«Жайынды да жемдегенім жөн болар, – деген ой келді оған. – Өзімнің ет жақыным ғой. Бірақ мұны өлтіруге тиістімін, ол үшін маған күш жинау керек».

Шал жайынның қалған етін асықпай, баппен жеді. Сонсоң қолын шалбарына сүртті де, бойын жазып, түзеліп отырды.

– Ал енді сен, сол қолым, қармақтың бауын қоя бер. Сен есінді жиғанша, бұл бауға оң қолыммен ие бола тұрармын, – деді қарт.

Шал сол қолына ұстаған бауды сол жақ аяғымен басты да, кейін қарай шалқайып, судағы балықтың салмағын арқасына аудара берді.

– Сол қолымның құрысқаны тезірек айыға гөр! – деп тіледі ол. – Кім біледі, бұл балықтың басына тағы да не ой келерін?

«Асылы, сабырлы балық болар өзі, – деп ойлады, – беталды бұлқынбайды. Бірақ сонда не ойлағаны бар?

Ал мен өзім не істемекпін бұған? Бұл аса ірі балық ыңғайына көшіп отырмасаң болмас, судың бет жағына жүзіп шықса, өлтірер едім. Бірақ өйтпей, төменде жүре берсе, қайтпекпін? Онда мен де осылай сіресіп отырамын да».

Ол жансызданған сол қолын шалбарына сұртті де, енді саусақтарын жазбақ болып еді. Қарысып қалған саусақтар жазылмады. «Күннің көзіне тоссам, жаны кірер мүмкін, – деп ойлады қарт. – Өлгі жеген шикі балықтың етін асқазаным қорытып, нәрі бойыма тараған кезде, оның да себі тиер. Бұның құрысқанын қайтсем де, жазамын. Бірақ қазір зорлық қылмайын бұған. Өз жайымен айықсын. Түнде бүкіл бауды, шумақ-шумақ жіптерді бір-біріне жалғағанда, бұл қолым көп қызмет атқарды ғой, оны ескермеуге болмайды».

Шал алысқа көз жіберіп, өзінің қазір жападан-жалғыз екенін ойлап өтті. Бірақ күн көзінің суда ойнаған сәулесінің неше түрлі түске боялып құбылғанына, қармақбаудың тереңге көлбей бойлап, керіле тартылып тұрғанына, теңіз бетінің біртүрлі тербеліп-шайқалып жатқанына қарап, көңілі бөлінді. Шығыс жақтан соғар қатты желдің ыңғайын білдіріп, бұлт көше бастады. Шал алдыңғы жаққа көз тігіп еді, аспанда шарлап топтала ұшқан бір топ үйректі көрді; топ құс бір мезет бұлдырап, алыстанқырап кетті де, сәлден соң қайтадан жақындап, шоғыры анығырақ көрінді. Теңіз-де жол шегіп жүрген шағында адамның көңілі осындай тіршілік иелерінің бәріне де бөлініп, ол өзінің жападан-жалғыз емес екендігін сезгендей болады; қазір қарт та бұл күйді ұғып отыр.

Ол кейбір адамдардың кішкентай қайықпен жарқыраған теңіздің ортасында жалғыз қалған шақтарында үрейге бой алдыратынын ойлап өтті де, күн райы құбылмалы маусымда олардың бұлай қобалжуы орынды деп санады. Ал қазіргі маусым – дауыл соқпайтын, жылдың ең бір жайлы мезгілі, әзірше дауыл болған жоқ.

Дауыл боларда оның аспандағы белгілерін теңізде жүрген кісі бірнеше күн бұрын-ақ көруіне болады. Ал бұл белгілерді құрлықтағы адамдар көре алмайды, – деп ойлады шал, – өйткені олар не нәрсеге көз тоқтатып қарау керектігін білмейді. Және де құрлықта тұрып қараған кезде, аспандағы бұлттың түрі мүлде басқаша болып көрінеді. Бірақ қазір бұл уақытта дауыл соға қоймайды.

Шал аспанға қарап еді, өзінің сүйсініп жейтін балмұздағы секілді ақ будақ бұлттарға көзі түсті, бұлардың үстіңгі жағынан қыргүйектің көгілдір биік аспанында қалқыған қазбауыр шарбы бұлттар көрінді.

– Көп кешікпей, аздап жел тұрар түрі бар. Бұл жел сенен гөрі маған тиімдірек болар, балығым, – деді шал.

Қарттың сол қолының қарысқаны әлі жазыла қойған жоқ еді, сонда да саусақтары ештеп қозғалуға келді.

«Қолымның құрысқанын сондай жек көремін. Өз денеңнің өзіңе бағынбай, сіресіп қалғаны қандай жаман! – деп, шал ойға шомды. – Кейде ішіңе ас тоқтамай немесе балықтан ұшынып, құсқың кеп, жұрт алдында састырса – қорлық. Бұл, әсіресе, жападан-жалғыз жүргеніңде, жаныңа қатты батады».

«Қасымда серік балам болғанда, қолымды шынтағымнан төмен қарай сылар еді ол, – деп ойлады қария. – Бірақ қайтер дейсің, құрысқаны бірте-бірте тарар».

Қармақбаудың жоғары қарай аз-аздап көтеріле бастағанын шал абайлап отыр еді, бауды тартып ұстаған оң қолына кенет біртүрлі жеңілдік сезілді. Қария шалқая беріп, құрысқанын жазу үшін сол қолымен санын салып салып қалды.

– Балық жоғарыға көтеріліп келеді. Қане, қолым, тіріл, жи есінді, – деді.

Қармақбау созыла тартылды да, қайықтың алдыңғы жағындағы су бір кезде томпая көтерілді. Балықтың жон арқасы көрінді. Жонының екі жағынан су сорғалай сырғанап, денесі судан бірте-бірте көтеріліп шыға берді, тіпті, ұшы-қиыры жоқтай көрінді. Жылтыр түсі күнге шағылысып, жалт-жұлт етті; басы мен арқасы көкпеңбек балық екен, бүйіріндегі жалпақ жолақтары мына ашық күн көзінде ақшыл көктеніп көрінді. Қайқиған ұзын сүйір тұмсығы бейсболдың доп қағатын таяғындай, ал тұмсығының дәл ұшы іп-істік найзадай. Балық судан бауырын жазып, шалқая көтерілді де, қайтадан ақырын ғана еңкейіп кеп, төмен сұңгіп еді, қол орақтың жүзіндей ирек-ирек үлкен айыр құйрығы суға зорға батты.

– Бұл балықтың тұрқы менің қайығымнан екі фут ұзын екен, – деді шал.

Қармақтың бауы шалдың қолынан шапшаң суси бастады, бірақ бір қалыппен созылды, балық үркіп, шошыған секілді. Шал бауды бос жібере бермей, қос қолдап, ақырын ғана тарта түсіп отырды. Қатты жұлқымай, осылайша ақырындап тартып, балықты ептеп-ептеп тежемесе, оның бүкіл бауды созып әкетіп барып-барып, үзіп кетуі хақ. Мұны шал біліп отыр.

«Бұл бір алып жайын екен, сыр бермейін бұған, – деп ойлады ол, – Бауды алға созып, әкете берсе, мені мерт етуі мүмкін ғой, сезбесін бұл жағдайды. Мұның орнында мен болсам, қашан бірдеме тарс етіп жарылғанша, алға сілтей берер ем. Бірақ, Құдайға шүкір, балықтар қанша епті, қанша алып болса-дағы, оларды өлтіретін адамзаттан ақылды емес».

Шал өз ғұмырында небір алып балықты көрген. Салмағы екі мың қадақтан асатын талай балықты кезіктірген, осындай балықтың екеуін өзі де кезіктірген, осындай балықтың екеуін өзі де ұстаған, бірақ онда жалғыз емес-ті, қасында серігі бар болатын. Ал қазір ол жарқыраған теңіз үстінде соншалық ғаламат алып балықпен жападан-жалғыз тіресіп келеді; мұндай зор балықты бұрын-соңды көрмек түгіл, естіген де жоқ еді; сол жақ қолының саусақтары, бүркіттің айқасып қалған тұяқтарынша, әлі құрысып отыр.

«Бұл қолдың құрысқаны жазылуға тиісті. Оның қолыма, тым болмаса, жәрдем беруі керек қой, – деген ой келді шалға. – Тіршілік еткен ағайынды үш жігіт бар еді: біреуі – балық, қалған екеуі – менің екі қолым еді... сол қолдың құрысқаны, қайткенде де, тарауға керек. Әйтпесе, тіпті, мұнысы ұят қой».

Жайын балық екпінін бөсеңдетіп, бастапқыдай бір қалыппен ақырын ғана жүзіп еді.

«Бұл әлгінде судан неге ырғып шықты екен? – деп ойлап көрді шал. – Өзінің денесінің соншалық зор екенін паш ету үшін сөйтті-ау, сірә. Ұқтық мәнісін. Мен де осал адам емес екенімді көрсетер едім бұған, өттең, сол қолымның құрысып қалғанын көрмеймісің? Сондықтан еш қайрат қыла алмай отырмын. Мейлі, бұл балық мені жақсы кісі екен деп ойласын да, тарта берсін; шындығында, ондай болмасам да, тып-тыныш отырғаннан кейін оған солай көрінсем керек. Мен осы жайын секілді балық та болуды қалар едім; оның еркіндігі мен сергектігі ғана емес, бойындағы бар қабілеті менде де болуын тілер ем».

Ол буын-буынының сырқырап ауырғанына шыдай көніп, тақтай жәшікке сүйеніп, жайғасып отырды, ал балық бір тынбастан, алға тарта берді, қара көк су бетімен қайық ақырын ғана қозғалып бара жатты.

Шығыстан білінген желден толқын сәл көтерілді.

Шалдың құрысқан қолы күн түске тырмыса әжептәуір жазылып қалды.

– Балығым, енді халің мүшкілдене түсер, – деді де, қармақтың бауын арқасына қарай аударды ол.

Буын-буынының сырқырап ауырғаны жанына батып отырса да, мұны елемеді, көңіл күйі жақсы көрінді өзіне.

– Мен Құдайға сенбеймін, – деді ол, – Бірақ осы балықты ұстау үшін «Жасаған, жар бола гөр» деп, дұға сөзін сан қайырып айтайын. Бұл балықты шын ұстасам, Құдайға құлшылық қылуға серт беремін. Ант етемін.

Шал дұға оқи бастады. Кей тұстарда дұғаның қайсыбір сөздерін ұмытып қалып, мұны өзінің титықтап, шаршағандығынан көрді де, ұмытылған сөздер ауызға өзінен-өзі түсе қалуы үшін дұғаны шапшаң оқуға тырысты.

– Жалғыз Хақ, өзің жар бола гөр. Біздей міскін пақырыңа мархабатыңды төк... – деді.

Шал дұғасын оқып, Құдайға сиынып алғаннан кейін, буын-буынының сырқырай ауырғаны бөсеңсімесе де, көңілі әлдеқайда жайланғандай болды, қайықтың тұмсық жақ ернеуіне арқасын шапшаң қимылдатып, жаттықтыра бастады. Күннің көзі күйдіріп тұр, жел ептеп күшейе берді.

– Жем шаншып, кішкене қармақты суға қайтадан салғаным мақұл болар, – деді шал. – Мына жайын балық судың бетіне бүгін түнде қалқып шықпаса, тағы да бір тамақтанып алуым керек, құмырадағы су да таусылуға жақын қалды. Бұл маңнан қармағыма макрельден басқа балық іліне қоймас. Ұстаған бойда жеп жіберсең, мұның еті де онша дәмсіз емес. Түнде қайығымның ішіне қанатты балық топ ете түссе, жақсы-ақ болар еді-ау. Жарықты жылт-жылт еткізіп, алдар едім оны, бірақ шырағданым жоқ. Қанатты балықтың жас еті тамаша қорек қой, өзінің қабығын аршудың да керегі жоқ. Мен әлсіремей, күш-қуатымды сақтауым керек. Қармағыма мынадай осынша ірі балық ілінерін білмедім ғой!.. Енді мұны, қайткенде де, соғып алуға тиістімін. Бұл балық қаншалық зор, қаншалық әсем болса да, өлтірмей тынбан, – деді шал.

«Мұным қиянат болса да, бұған адамның құдіретін танытамын», – деп, іштей ойын жалғастырды.

– Мен елден ерек шалмын деп, серік балама айтқам-ды. Сол сөзімді дәлелдейтін шақ туды енді, – деді қарт.

Ол бұл сөзін бұрын да сан мәртебе дәлелдеген-ді. Енді тағы да дәлелдеуге тура келді. Есеп дегенің ылғи басынан басталып отырмақ қой, сондықтан бұл қария бір іске кіріскен кезінде, өткенді есіне еш уақытта алмайтын-ды.

«Мына балық ұйықтаса, менің де көзім ілінер еді, сонда мен түсімде арыстандарды көрер ем, – деп, ойға берілді шал. – Жадымда осы арыстандардан басқа жақсы ештеме қалмағаны қалай?»

– Ойға берілме, шалым, – деді ол өзіне-өзі – Тақтайға сүйен-дағы, ептеп тынығып ал, еш нәрсені ойлама. Қазір қайықты балық сүйреп келеді. Сондықтан сен әзірше күшінді көп жұмсамай, тыныстай бер.

Күн батуға тақалды, қайық бір қалыппен баяу жүзіп келеді. Шығыстан ескен жел теңізді толқытып, шал қайық үстінде ақырын ғана тербетіліп отыр, арқасына жіптің батып, ауыртқанын да елемейді.

Түс ауа қармақбау тағы да аздап көтерілгендей болды. Бірақ балық бұл жолы үске шықпай, тек су бетіне таяу ғана жүзе берді. Күннің көзі шалдың арқасын, сол жақ иығы мен сол жақ қолын күйдіріп келе жатыр еді. Осыған қарап балықтың солтүстік-шығысқа қарай бұрылғанын аңғарды ол.

Ол бұл балықтың түр-тұлғасын бір рет көргендіктен, енді оның дәл қазір бауырындағы көгілдір қанаттарын құс қанатынша жайып жіберіп, қатты құйрығымен тұңғиықты айыра тіліп, су астында қалай жүзіп бара жатқанын көз алдыға келтіргендей болды. «Қап-қараңғы тұңғиықта қазір келе жатып, маңайындағының бәрін де көре ала ма екен бұл? – деп ойлады шал, – бірақ көзі шарадай ғой. Мұның көзінен көзі әлдеқайда кіші жылқы да қараңғыда тамаша көреді. Бір кезде мен де қараңғыда жақсы көретін ем. Әрине, тастай қараңғыда емес. Дегенмен көзім мысықтың көзіндей қырағы еді.

Әрі күн қыздырып, әрі саусақтарын тынымсыз қимылдатып жаттықтырған соң, шалдың сол қолының құрысқаны тарады, енді ол қармақтың бауы батып тұрған арқасына аз да болса, жеңілдік келтіру үшін балықтың салмағын осы қолына ештеп аударыңқырады.

– Өлі шаршамаған болсаң, сен, расында да, ғаламат балық екенсің, – деп сөйледі ол. Өзінің қатты қалжырағанын сезді, түннің де жақындап қалғанын біліп отыр, сондықтан ойын басқа бір жайларға аударуға тырысты. Өзі пір тұтатын әйгілі бейсбол лигалары хақында ойлап кетті, бүгін Нью-Йорктің «Янкилері» Детройттің «Жолбарыстарымен» ойнайтынын есіне түсірді.

«Спорт ойындарының барысынан бейхабар отырғаныма бүгін екінші күн, – деп ойлады қарт бір ауық. – Бірақ, қайткенде де, өз күшіме сенуім керек, ұлы Ди Маджионың мақтауына татитындай болуға тиіспін, ол – ерен ойыншы, өкшесінде қажалған мүйізі болса-дағы, оның батып ауырғанын елемей, спорт алаңында керім шапшаң қимылдап, тамаша өнер көрсетеді. Өкшедегі мүйіз дегеннің өзі не нәрсе екен? Біздің балықшыларда мұндай мүйіз болмайды. Төбелеске үйретілген өтеш табаныңа теуіп қалса, ауыртатын еді, өкшедегі мүйіз де солай батып, ауырта ма екен? Төбелеске үйретілген өтештер төбелескен кездерінде бір көзі түгіл, екі көзі ағып түссе де, оған қарамай, сарт-сұрт тебісіп, соғыса береді. Мұндай төбелеске мен шыдай алмас едім. Адам темір емес, аңдар мен құстар секілді оның да

кеудесінде жаны бар. Менің қазір мына тереңде жүзіп келе жатқан балық болғым келер еді».

– Иә, тек акулалар тап бермесін де, – деп үн қатты шал, – акулалар тап берсе, мына балықтың да, менің де аман қалуым екіталай!

«Ұлы Ди Маджио осы балықпен сен құсап дәл осылай тіресіп отыра алар ма еді? – деп, ол өзіне-өзі сұрақ қойды.

– Иә, оның да дәл осылай тіресе алатынына көміл сенемін, ол менен гөрі жасырақ әрі күштірек, сондықтан маған қарағанда, басымдау қимылдауы да мүмкін, өзінің және әкесі балықшы болған адам... Өкшесіндегі мүйізі қатты батып, ауырта ма екен?»

– Қайдан білейін, менің өкшем мүйіз боп көрген емес, – деді ол күбірлеп.

Күн ұясына батқан кезде, сергіп, еңсесін көтеру үшін өткен бір оқиғаны есіне түсірді. Бір жолы Касабланка тавернасында оның порттағы ең мықты адам деп саналатын, Сьенфуэгостан келген бір зор негрмен күш сынасқаны бар еді. Үстелдің үстіне бормен сызылған сызыққа шынтақтарын тіреп, алақандарын қатты айқастырып алып, бірінің қолын бірі қайырып, бүге алмай, екеуі бір тәулік бойы тірескен-ді. Жұрт жағалай бәс тігіскен; керосин шам күңгірттеу жарық түсіріп тұрған бөлмеден бірі шығып, бірі кіріп жатты; шал екі көзін негрдің қолынан, шынтағынан, бетінен тайдырмады. Алғашқы сегіз сағаттан соң, төрешілер кезектесіп ұйықтап алу үшін төрт сағатта бір алмасып тұрды. Екеуінің тырнақтарының көбесінен қан білінді, сонда да олар бірінен-бірі көздерін тайдырмастан тіресіп, отыра берді. Бәс тігіскен жұрт бөлмеге бірі кіріп, бірі шығып жатты; олар қабырғаға тақау қойылған биік отырғыштарға жағалай отырып алып, ақыры, немен тынарын күтулі. Бөлменің ағаш қабырғалары ашық көгілдір сырмен боялған еді, қазір бетіне көлеңке түсіп тұр. Негрдің қабырғаға түскен көлеңкесі өте үлкен боп көрінді, жел аспалы шамды шайқаған кезде көлеңкесі бірге қозғалады.

Бірде шал, бірде негр басымдау шығып, екеуі түні бойы жеңісе алмады... Шалдың ол кезде қазіргідей қартайған кезі емес, Сантьяго чемпион атанған жігіт шағы болатын. Ол тіресіп, қолын қайтадан түзеп алды. Осыдан кейін оның негрді жеңетініне күмәні қалмады; негр де ерен күшті жақсы жігіт еді. Таң ағарып атып, жұрт енді екеуіне теңбе-тең түсті деп, төрелік айту керек десіп, ұсыныс жасай бастағанда, негр жаңа ғана иығын көтеріп, мейілілерің дегендей, әлпет білдірді. Шал кенет бар күшін сап, негрдің қолын қайырып өкетті, бірте-бірте шалқайтып апарып, үстелге бір-ақ тигізді.

Сөйтіп, жексенбі күні таңертең басталған тірес дүйсенбі күні таңертең аяқталып еді. Бәс тігіскен жұрт екеуіне теңбе-тең түсті деп, төре беруді та-

лап етті, өйткені бәрінің портқа жұмысқа баратын уақыттары болып қалған еді, бұлар Гавана көмір компаниясына көмір және қап-қап қант тиеп жатқан болатын. Жұмысқа шығатын уақыттары боп қалмағанда, бәсекені соза беретін түрлері бар еді. Бірақ шалдың жеңгеніне дау айтуға дәлел жоқ еді, өйткені ол жүк тиеушілердің жұмысқа шығатын уақыты болғанша, жеңіп шыққан-ды.

Осы оқиғадан кейін жұрт оны көпке дейін чемпион деп жүрді. Шал көктем шыға, негрдің ұпай қайтаруына келісім қылды. Бірақ тігіскен бәстің мөлшері онша жоғары болмады; бұл жолы шал оп-оңай жеңді негрді.

Өйткені Сьенфуэгостан келген негр жігіттің шалмен алғашқы бәсекеде жеңіліп қалғаннан кейін-ақ тауы шағылып қалған еді. Сантьяго осыдан кейін де бәсекеге бірнеше рет түсті, бірақ, көп ұзамай, бұл кәсіпті тастап кетті. Бәсекеге түскен қарсыласы қандай адам болса да, шалдың оны жеңгісі келсе, жеңетініне көзі анық жетіп еді, бірақ балық аулағанда, өзінің бар сенер оң қолына бұл секілді тіресудің залал келтіретінін ұғып, осылай етті. Ол бәсекеге сол қолымен де бірнеше рет түсіп байқаған-ды. Бірақ сол қол ырыққа көнбей, опық жегізе берген соң, шал оған сене алмады. «Бұл қолды күн бүгін жақсылап-ақ қыздырды, – деп ойлады қария. – Енді құрыса қоймас, түн де тым суық болар деймісің? Бұл түннің маған не сый тартарын білер ме ем, шіркін!»

Шалдың төбесінен Майамиға бет алған ұшақ ұшып өтті. Аспандағы ұшақтың су бетіне түскен көлеңкесінен үркіп ұшқан қанатты балықтарды байқады қарт.

– Бұл тұста қанатты балықтардың көп болуына қарағанда, жақын маңда макрель жүзіп жүруі де хақ, – деді де, қармақ жұтқан жайын балықты аздап болса да, жақынырақ сүйреп әкелуге болмас па деп, байқағысы кеп, иығына салған қармақбауды шалқайып тартыңқырай түсіп еді, ештеме өнбесін ұға қойды; қармақбау қатты бұралған сым шектей тырсылдап, үзіліп кетердей діріл қақты. Қайық алға қарай ақырын ғана сырғып келеді. Шал ұшақты қашан қарасы үзілгенше, көзімен ұзатып салды.

«Ұшақтан қарағанда, жер-көктің бәрі біртүрлі боп көрінетін шығар, – деген ойға берілді ол. – Сондай биіктен теңіздің беті қандай боп көрінеді екен, ә? Ұшақ осынша жоғары ұшпағанда, оның ішіндегілер менің балығымды анық байқай-тұғын еді. Өз балығымға жоғарыдан қарау үшін екі жүз сажын биіктікте ақырын ғана қалықтап ұшар ма едім? Теңіз тасбақасын аулауға аттанып бара жатқан баяғы бір күндерімде, кеме үстіндегі биік тұғырға шығып алып, төңірекке көз салғанымда, көзіме көп нәрсе шалынатын еді. Сонда макрель балығының түсі жасылданып көрінетін, бүйіріндегі көкшіл

жолақтары мен теңбіл таңбаларын анық байқап, макрельдің қалың тобының шоғырланып жүзіп жүргенін айқын көруге болатын. Тұңғыық тереңде жүзетін ұшқыр балықтардың жон арқасы көгілдір келетіні және көкшіл жолақтары мен теңбіл дақтары болатыны несі екен? Макрельдің арқасы жасылданып көрінгенімен, ол – сарғылт түсті балық. Бірақ ол әбден ашыққанда, жемін аулаған кезінде, қос бүйірінде марлиннің жолағындай көкшіл жолақтар білінеді. Өлде ызаның белгісі ме бұл? Болмаса жайшылықтағы қалпынан шапшаңырақ жүзгендіктен, осылай көріне ме екен?»

(Жалғасы бар)

СӨЗДІК

Ай қорғалаған – айдың кеми тұатын шағы.

Битенг – кемеңі тіркеуге алып сүйрегенде, трос ілу үшін оның тұмсық жағына орнатылған жуан темір діңгек.

Галанос (испан) – акуланың бір түрі.

Дентусо (испан) – акуланың бір түрі.

Миль – ұзындық өлшемі. Теңіз милясы – 1852 метрге тең.

Планшир – қайықтың үстіңгі ұзына бойына орнатылған арқалық.

Рефрижератор – тоңазытқыш орнатылған машина.

Румпель – рульді бұратын рычаг.

Таверна – дүкен.

Фут – саженнің жетіден бір бөлігі.

Шақат – қызыл шақа.

Ілдала – ептеп, бірдеме етіп амалдау.

Әдебиет теориясы

Аллегория (көне грек. *allēgoria* – пернелеп айту, пернелеу) – оқырманның не көрерменнің санасына, қиялына ерекше әсер ететіндей, образ жасаудың бейнелеуші құралы, көркемдік тәсіл. Бұл – көркемдік тәсілдердің ең көнесі, бастауын мифтен алып, фольклорда ерекше дамыған. Түлкі – қулық, арыстан – зорлық, қасқыр – қастық, қоян – сужүректік, есек – ақымақтық, аққу – адалдық, махаббат, т.б. түрінде бейнеленетін персонаждарда адамдарға тән мінез пернелеп айтылса да, бірден санаға, қиялға әсер етіп, көз алдыға елестейді.

1. Шетел ақын-жазушылардан кімдерді оқыдыңдар?
2. Эрнест Хемингуэй туралы осы кезге дейін естіп пе едіңдер? Қай шығармасын білесіңдер?

1. 84 күн теңізде жалғыз шал табиғат құбылыстарымен арпалысып, жеңімпаз болуы мүмкін бе?
2. Қазіргі заманда балық аулаудың қандай озық тәжірибелері бар? Жалғыз адамның мұхиттан балық аулауы мүмкін бе?

1. Кестені толтырыңдар.

Шығарманың әсер еткен тұсы	Өз пікірім

1. Туындының идеялық, тақырыптық-мазмұндық құндылығы қандай?
2. Шығармадағы оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелдеңдер
1	Оқиғаның басталуы (Экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

3. Автордың бейнесі қалай көрінеді?

1. Э.Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесіндегі өмір шындығы, адамзаттық құндылық туралы тұжырымдар жасаңдар.

1. Э.Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін идеялас басқа туындылармен салыстырып, әдеби сын жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1. Шал аспанға қарап еді, өзінің сүйсініп жейтін балмұздағы секілді ақ будақ бұлттарға көзі түсті, бұлардың үстіңгі жағынан қыргүйектің көгілдір биік аспанында қалқыған қазбауыр шарбы бұлттар көрінді.

Сұрақ: Шарбы бұлт деген не?

- a) селдір, сирек бұлт
 - b) сұр түсті бұлт
 - c) жеңіл бұлт
2. – Өзіммен-өзімнің сөйлесіп бара жатқанымды біреу сыртымнан тыңдап тұрса, ол мені есі ауысқан екен деп ойлауы хақ, – деді шал, – Бірақ есімнің ауыспағаны өзіме аян болғаннан кейін, басқада шаруам қанша?

Сұрақ: Шалдың бұлай сөйлеуінен көркемдік тәсілді байқауға бола ма? Шығармада қай тәсіл жиі қолданылған?

- a) Қиналып кеткенде айтылған сөз. Жазушы соны көрсеткен.
 - b) Көркемдік тәсіл ретінде монолог жиі қолданылған. Шалдың ойлары монолог арқылы берілген.
 - c) Шал теңізбен де сөйлескен, сондықтан шығармада әр жанр да қолданылған.
3. – Құс – балықшының адал серігі ғой, – деді шал.
Сұрақ: Сантьяго шалдың бұлай айтуының себебі неде? Шығармадағы кейіпкер сөзін белгілеңдер.
- a) Жалғыз жүрген адам болған соң, құс та болса, серік екен.
 - b) Құс барлық жерде де бар, ол – тіршіліктің белгісі.
 - c) Шал аспанға көз салып еді, фрегаттың теңіз үстінде қайтадан үйіріліп жүргенін көрді.
– Балықты аңдыды, – деп үн қатты шал.

4. Қала оттарының аспанға түскен шапағы оған түнгі сағат онның шамасында көрінді. Ай туып келе жатқан кездегідей, әуелі бозалаң сәуле білінді де, бірте-бірте айқындала берді.

Сұрақ: Бозалаң сәуле деген қандай түсті білдіреді?

- а) Боз деген.
 - б) Ақшыл түс, ағара бастады дегенді білдіреді.
 - с) Қоңырқай түс болу керек.
5. Ол рульдің қасына жөнделіңкіреп отырғысы кеп, қозғалып көріп еді, тұла бойы қақсап қоя берді, өзінің, шынында да, тірі екендігіне шалдың көзі енді ғана анық жетті.

Сұрақ: Шалдың тұла бойының қақсауы және ол өзінің тірі екеніне сенуі деген сөздердің арасындағы байланыс нені білдіреді?

- а) Шалдың шаршағанын білдіреді.
- б) Денесі ауырған, осылайша шал өзінің тірі екеніне көзі жетті. Өйткені тек тірі ағза ғана ауырғанды сезеді.
- с) Шалдың іс-әрекетін айтқаны.

Оқушы күнделігі

«Шал мен теңізді» оқыдыңдар, енді «Мен қандай адаммын? Мен қиындыққа қарсы тұра аламын ба? Сантьяго жасаған 84 күндік қиындықты жеңе алар ма едім? Ең болмаса, Маналин бола аламын ба?» Осы сұрақтар бойынша ойланып көріңдер, қандай ойға келдіңдер, соны жазыңдар.

Фаламтор

Қазақ режиссері Ермек Тұрсынов түсірген «Шал» фильмін тамашалап, сюжеттегі айырмашылықтар мен кейіпкерлердің сомдалуы бойынша салыстырулар жасаңдар.

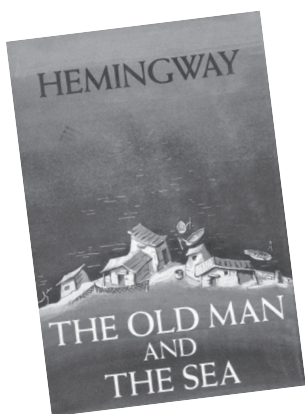
Ойталқы

Сендер қазақ әдебиетінің асыл қазынасымен таныстыңдар. Елімізде көрнекті ақын-жазушыларымыз құнды шығармалары үшін Мемлекеттік сыйлық иегері атанады. Ал сендер сыныпта өз бағалауларыңды жасаңдар, Нобель сыйлығына қай туындыны ұсынуға бола-

ды деп ойлайсыңдар? Сыныпта өз ойларыңды дәйекті түрде ортаға салып, талқылаңдар.

1. Елімізде көрнекті жазушыларымыз құнды шығармалары үшін Мемлекеттік сыйлық иегері атанады. Сондай-ақ әлемде Нобель сыйлығы да бар. Сендер қазақтың қай көркем туындысын Нобель сыйлығына лайық деп ойлайсыңдар? Қазақ әдебиеті бойынша Нобель сыйлығын қай жазушыға қай шығармасы үшін берер едіңдер? Осы туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Осы оқу жылында ең көп асық (ұпай) жинаған кім, қай топ екенін анықтап, жеңімпазды құттықтауларыңа болады.

Э.Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесінің ағылшын тілінде шыққан нұсқасының мұқабасы

БАЛЫҚ АУЛАУ ҚЫЗЫҚТАРЫ ПАЙДАЛЫ ДЕМАЛЫС

Түркістан облысы балықшыларының жарысы

Шотландияның Lamb Holm аралындағы балық шаруашылығы фермасы

IV бөлім бойынша
ТЕСТ

1. ... сусып тұрған құрағы,
Жаз айының тамылжиды шуағы.
Ойнап жүріп, тайып кетіп Нұрсұлтан
Домалап кеп сайдан бір-ақ шығады.

О, өргісін атай көрме, атама,
Сайдың түбі құжынаған, о, тоба...
Ордасы екен, ұясы екен жыланның –
«Қандай сұмдық қатер төнді ботама?!»

Өлжан ана шырыл қағып жылады,
Әбіш ұлын құшақтай кеп құлады.
Өн бойына оратылған жыланды
Қағып тастап, күліп бала тұрады...
Үзінді қай шығармадан алынған? Көп нүктенің орнындағы сөзді табыңдар.

- A) «Бәйтерек», Астананың
B) «Туған жер», Алматының
C) «Көшбасшы», Жыландыойдың
D) «Көшбасшы», Қастектің
E) «Көшбасшы», үңгірдің
2. О, менің халқым ақын, халқым хакім
Түсінген аналардың парқын жақын.
Өз ана – Өлжан ана сезді ме екен:
Ішінде ат басындай алтын барын.

Ішінде ұл жатқанын ұлағатты,
Тізгіндеп ерттеп мінер пырақ атты.
Әулие-әнбиеден тілек тілеп,
Нұр жүзді бір перзентті сұрап апты.
Өз ана – Өлжан ана деген кім?

- A) Қасым Аманжоловтың анасы
B) Сәкен Сейфуллиннің анасы
C) Нұрсұлтан Назарбаевтың анасы

- D) «Жалған дүние» романының кейіпкері Үміттің анасы
- E) Ақын өзінің анасын айтқаны

3. Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін қазақ тіліне аударған кім?

- A) Қасым Аманжолов
- B) Сәкен Сейфуллин
- C) Маралтай Райымбекұлы
- D) Нығмет Ғабдуллин
- E) Мәлік Ғабдуллин

4. «– Ата, түнде жақсы ұйықтадың ба? – деп сұрады бала. – Өзі ұйқысы шайдай ашылса да, есеңгіреп отырды.

– Өте жақсы ұйықтадым, Бүгін олжалы қайтармын деп ойлаймын. – Бұған сөз жоқ, – деді бала. – Ал енді мен уәде еткен балықтарымды алып келейін. Біздің қайықтың иесі құрал-жабдықтарын өзі алып келеді. Ол өзінің заттарын басқа біреудің көтеріскенін жақтырмайды». Диалог қай кейіпкерлердің арасында болған? Көп нүктенің орнына жасырылған сөзді табыңдар.

- A) Манас шал мен Еңсеп
- B) Сантьяго мен Маналин
- C) Бұқар жырау мен Абылай хан
- D) Ожар мен Қарақұлжа
- E) Ожар мен Қоңырқұджа

5. «Әкеммен әңгіме», «Менің анам», «Жеңеше», «Өшпей қалған сәуелер», «Атантай ата» шығармаларының авторы кім?

- A) Қасым Аманжолов
- B) Сәкен Сейфуллин
- C) Тұманбай Молдағалиев
- D) Нығмет Ғабдуллин
- E) Маралтай Райымбекұлы

**6. Қауқылдасып қалдық-ау, есендесіп,
Таңнан тағы тербетті шешем бесік...
Қарсы алуға дайын тұр бауырларың,
Өз жеріңе бөрің де келсең көшіп...**

Үзінді қай ақынның шығармасынан алынған? Туынды қалай аталады?

- A) Қасым Аманжолов, «Туған жер»
- B) Сәкен Сейфуллин, «Сыр сандық»

- C) Тұманбай Молдағалиев, «Бауырлар»
D) Оразақын Асқар, «Шетте жүрген бауырларға»
E) Қабдеш Жұмаділов, «Тағдыр»
7. Өнұран – менің оттай Ар-намысым,
Намысым зау биіктен аңғарылсын.
Өнұран айтылғанда кеудемдегі,
Жүрегім дайын тұрар самғау үшін!
Үзінді қай шығармадан алынған? Авторын анықтаңдар.
A) Қазақстан Республикасының Гимні, Ш.Қалдаяқов, Н.Назарбаев
B) Сәкен Сейфуллин, «Сыр сандық»
C) Маралтай Райымбекұлы, «Көшбасшы»
D) Оразақын Асқар, «Шетте жүрген бауырларға»
E) Тұманбай Молдағалиев, «Елім менің»
8. 1957 жылы «Студент дәптері» деген атаумен алғашқы жыр жинағын шығарған кім?
A) Смағұл Елубай
B) Сәкен Сейфуллин
C) Маралтай Райымбекұлы
D) Оразақын Асқар
E) Тұманбай Молдағалиев
9. «Шал мен теңіз» повесінде Сантьяго ұйықтап жатқан кезде түсінде не-лерді көреді?
A) Акулаларды
B) Дельфиндерді
C) Маналинді
D) Шал өзін көреді
E) Арыстандарды
10. Төрткүл дүниенің төрт құбылысынан тұрақты дос, айнымас әріптес, са-парлас серіктес, қонысы бұзылмас көрші тапқан Қазақстан жаңа мың-жылдықтың ұлы көшінде керуен тартып келеді.
Бұл эпиграф қай шығармадан алынған? Бұл кімнің сөзінен алынған?
A) Смағұл Елубай, «Жалған дүние», Едіге
B) Сәкен Сейфуллин, «Сыр сандық», автор сөзі
C) Маралтай Райымбекұлы, «Көшбасшы», Н.Назарбаев сөзі
D) Оразақын Асқар, «Шетте жүрген бауырларға», Құрылтай қаулысы
E) Тұманбай Молдағалиев, «Бауырлар», Құрылтай қаулысы

БІЛІМІҢДІ ТЕКСЕР

1. – Әй, керім!.. Әй, керім!– деп, Ербол да сұқтанып, тамсанудың үстінде еді. Абай: «Қалай айттың, қалай айттың?» – деп, жолдасының жаңағы айтысын қайта-қайта қайыртты да:
– Ал мен бір нәрсе айтайын ба? Бұның ... деген аты сұлу емес. Сай емес! Жаңа ат қоямыз. Оны дәл осы арада сен таптың. ... аты қалсын, шын аты «Әйгерім! Әйгерім» болады!– деді...
Көп нүктенің орнына тиісті сөзді табыңдар.
2. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, ... деген бір жеңгесі:
– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау!– деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі – Ызғұттының қатыны Тобжан да сүйді...
Көп нүктенің орнына тиісті сөзді тауып, Абайды Телғара деген кім екенін анықтаңдар.
3. ... есіне Сыздық төре айтты деген сөз түсті. Оқи-оқи миында жатталып қалған сол монологты Кенесары ұрпағы – Сыздық төренің өзі келіп, құлағына сыбырлап тұрған тәрізді. “Арқа сүйер асқар тауың – өз мемлекетің болмаса, асыранды итсің. “Ит қарны тойған жерде жүреді” дейді...”
...Темір есік сарт-сұрт ашылып, камераға әлдекімдер кірді.
Сыздық төренің сөзін есіне алған кім екенін ойлап, қай шығармадан алынғанын анықтаңдар.
4. – Өзге-өзгенді не қылайын, Біржан аға, – деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жалдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Өн қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныға ғана қуанам... Осының-ақ қадір-қасиетінді тануға жетіп тұр!.. – деді.
Біржан құп тыңдап, өзі де сүйсіне көтеріліп:
– Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай! – деді. Әйгерім де, өзге жиын да екеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап күлісті.

Роман ықшамдалып берілген, сондықтан мына диалог қай тарауда айтылуы мүмкін екенін оймен табыңдар.

5. Құдайдың құдіретімен омарташы араға айналды... бірақ бал арасына емес, малға тыныштық бермейтін көкбас сонаға айналды. Айналуы сол екен, арғы жиектегі Қызға зымырай ұшқан. Ұшқан қалпы ғашығына жетіп, иығына қонды. Не болғанын білмей, сасып қалған Қыз қолындағы екі бүктелген қамшымен сескене салып қалғанда, енді ғана арманына жеткен... қанатын серпуге шамасы жетпей, тырапай асып, домалап түскен... мәңгілікке...

Үзінді қай шығармадан алынған? Құбылуға түскен қай кейіпкер екенін анықтаңдар.

6. Тірі болсаң –
Тірісің сен ауылмен,
Ұлы болсаң –
Ұлыңмен сен ұлысың!..

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

7. Қашқан кезде адамнан
Ізін қандап,
Тау ешкісі өтеді құзыңды аңдап.
Қызыл кітап –
Тірі жан тимесін деп,
Хайуанатқа берілген қызыл мандат.

Баяғыдай көбінің халі бірақ –
Мойындарын үзеді әлі бұрап.
Қызыл кітап –
Бұл өзі қызық кітап:
Тысы жұқа,
Астары қалыңырақ!

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

8. Маған қонар –
Саған бақыт қонса кеп,

Менен алар –
Сенен біреу алса көп...
Ұлым менің,
Құлың емес тек қана –
Қиялдаймын
Қожайының болса деп!..
Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

9. «Бел-белесте», «Қияда», «Тайғақта», «Асуда», «Жайлауда», «Өрде», «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Оқапта», «Биікте», «Шытырманда», «Еңісте».

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы қай тараулардың аты жазылмай қалғанын анықтап, дәптерлеріңе жазушы орналастырған ретпен жазыңдар.

10. ...Иә, жалғыздық. Сол жалғыздықтан тағы да Көкен мен Аналық құтқарып еді. Бұл өмірде бар-жоғы белгісіз дарбазасыз дара үйде ішерге ас, киерге киім таба алмай, зар еңіреп, зар жұтып жатқанында, тумасынан бетер бәйек болып қамқор қолын созды... «Халық жауының» әйеліне қыл аяғы қара жұмыс та бермей, қаңтарып тастағанда, тағдырдың осы бір дағдарысынан аман-есен алып шыққан да – солар. Бір күні жұмыстан әдеттегіден тым ерте оралған Көкен:

– Ойбай, Нүрке, саған жасырыну керек, – деді өңі боп-боз болып. – Ауданнан адам шығып, сені қамауға алатын көрінеді. Шолаққолдың айқайлап айтқан бұйрығын есіктің сыртынан естіп қалған бір сенімді кісі айтты...

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

11. – Кенесары атамыз әділет үшін, қазақ халқының бақытты ғұмыры, азаттығы үшін басын бәске тігіп, ақыры, жат қолынан ажал тапқан жоқ па?! – деді Аяған. Шал көзін кең ашып, жаутаңдап, жігітке қарады. – Оның жеңілісінің өзі ұлы жеңіс деуші едіңіз ғой. Ол бақыт дегеннің не екенін білген жоқ, қысқа ғұмыры жанталасқан күреспен, азаппен өтті. Кенесарыдай ардагер ұлдарының арқасында қазақ халқы бақыттың шын бағасын білді, аға. Ал Кенекемнің ұлы Сыздықтың өмірі ше? Ол да

өке жолын таңдады. Оның өмірі де кілең жеңілістерден тұрмай ма,аға??
Үзіндіде қай кейіпкердің сөзі берілген? Бұл сөздерді ол кімге айтты?
Шығарманың жанрын және авторын анықтаңдар.

12. Қатын суының айлағындағы керемет үй, көл-көсір байлық, қора толған мал, бал аралары иен қалды. Қалса – қалсын, көп ұзамай, Қатынға тоған орнатылып, су көтерілгенде, бөрібір, шіріп астында қалады...
Су астында Нюра Фадеевнаның жетімсіреген зираты да қалады...
«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Бұл сөздер кімге тиесілі? Оның бұлай айтуының себебі неде? Шығарманың жанрын және авторын анықтаңдар.

13. Мылтық көрсем төрлерден іліп қойған,
Менің мазам кетеді күдікті ойдан.
Жұртпен бірге мәз болып,
Ду-ду етіп,
Қайта алмаймын одан соң күліп тойдан.

Аңшылыққа қалай жұрт қызығады?!

Қан жуады олардың ізін өлі.

Көргеннен-ақ мылтықты

Менің үшін

Дүниенің дидады бұзылады.

Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

14. ... Осылайша 1887 жылдың қысында орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахарасына ең алғаш рет қадам басты...

ЭПИЛОГ

...Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән көшіріліп, жатталып, Мұхаметжан әуенімен Ұлжан ауылына жеткен еді.

Көп нүкте арқылы жасырылған тараудың атын және оның қосымша тақырыбын табыңдар.

15. Сендік арды,
Сендік намыс, ұятты
Ардақ тұтып,
Жұлдыздарың жиі ақты!..

Туған дала,
Түсінгенге –
Тағдырың
Эстафета таяқшасы сияқты...

Қайран бабам
Бірақ оны
Өкеме
Аман-есен өз қолымен тапсырды!..

Сондықтан да
Мен оны
Салтанатпен ұсынамын ұлыма!
Үзінді қай шығармадан алынғанын, оның жанрын және авторын анықтаңдар.

16. «Құтты біліктің» үш қолжазбасы сақталған. Бұлар көшірушілер арқылы жетіп отыр. Бұлардың бірі – Вена нұсқасы, мұны көшірушінің есімі ... болу керек деп болжанады. Ал екінші нұсқа ... нұсқасы, үшіншісі – ... нұсқасы. Бұл нұсқа толық және жақсы сақталған деп есептеледі.
Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді тауып жазыңдар.

17. «...». Бұл жыр алғаш рет 1875 жылы С.Жантөрин мен Т.Сейдалиннің аудармасымен «Записки Оренбургского географического общества» журналының 3-бөлімінде кирилл әрпімен, бірақ қазақ тілінде басылды. 1912 жылы Қазан қаласындағы университет баспаханасында Жүсіпбек Шайхысламұлы жарыққа шығарған «Қисса-Наурызбай төре Қасымұғлы Қасым Абылайханов» деген атпен жарық көрді. 1923 жылы Халел Досмұхамедұлы Ө.Диваевқа Жүсіпбек Басығарин берген «...» нұсқасын Ташкент қаласынан жариялатқан.
Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді тауып жазыңдар және бұл жырдың жанрын, авторын анықтаңдар.

18.

.....
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің
Ақырып теңдік сұрарға.

Берілген өлеңнің атауын, алдыңғы екі жолын және авторын табыңдар.

19. Сыншының келіп көрді отыз-қырқы,
Күреңбай көріп деді: «Жаман сұрқы,
Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас,
Артынан жөнелгенде жетпес жылқы!»

Сөзіне Күреңбайдың жұрт таңғалды,
Не сыншы, не сұңғыла ортаға алды.
Жылқының қырағысы, шежіресі –
Күреңбай көзін сүзіп тұрып қалды.

Күреңбай көзі тұнып көп қадалды,
Айналып алды-артына көзін салды.
Естуге Күреңбайдың байлау сөзін,
Тарқамай көптің тобы тұрып қалды.

Күреңбай көріп тұрып артын, алдын:
– Жануар жүйрігі екен жылқы малдың,
Жері ұзақ, күші алдында, өрен жүйрік,
Бітімі өзі айтып тұр жануардың.

Күреңбай сыншы қай атқа сипаттама бергенін ойлап табыңдар. Аттың сипаттамасын өз сөздеріңмен жалғастырыңдар.

20. ... – әдеби шығармадағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы тұлға.
... – көркем шығармада суреттелген оқиғаны рет-ретімен жүйелеу, мазмұндау.

... – өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі. Оның негізі – өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс.

... – заттың немесе құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз.

... – екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі.

Көп нүктенің орнына тиісті атауларды тауып жазыңдар.

21. Жалынды күй, көздің майы, тәтті күй, іші күйіп, жүректің көзі, дүние есігі, жылатқан күй.

Берілген мысалдардан эпитет пен метафораны бөліп жазыңдар.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

I бөлім

ТАРИХТЫҢ ШЕРТІП ПЕРНЕСІН

Сәкен СЕЙФУЛЛИН.....	5
Сыр сандық (<i>Досқа жазған хаттан</i>).....	13
Ілияс ЕСЕНБЕРЛИН.....	21
Қаһар (<i>Роман-трилогия. Басы. Ықшамдалған</i>).....	24
Асқар СҮЛЕЙМЕНОВ.....	68
Бесатар (<i>Повесть. Басы. Ықшамдалған</i>).....	69
I бөлім бойынша тест.....	86

II бөлім

ПАРАСАТ ПЕН ПАЙЫМ

Смағұл ЕЛУБАЙ.....	89
Жалған дүние (<i>Роман. Басы. Ықшамдалған</i>).....	91
Қасым АМАНЖОЛОВ.....	107
Өзім туралы (<i>Өлең</i>).....	109
II бөлім бойынша тест.....	117

III бөлім

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

Мұхтар ӘУЕЗОВ.....	120
Абай жолы (<i>Роман-эпопея. Бірінші кітап. Ықшамдалған</i>).....	127
III бөлім бойынша тест.....	205

IV бөлім

ӘДЕБИЕТТЕГІ СЫН-САРЫН

Тұманбай МОЛДАҒАЛИЕВ.....	208
Бауырлар (<i>Өлең</i>).....	213
Таласбек ӘСЕМҚҰЛОВ.....	219
Бекторының қазынасы (<i>Өңгіме</i>).....	222
ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ	
Эрнест ХЕМИНГУЭЙ.....	235
Шал мен теңіз (<i>Повесть. Басы. Ықшамдалған</i>).....	236
IV бөлім бойынша тест.....	277
Білімді тексер.....	280

Учебное издание

**Алмуханова Риза Таскынғалиевна
Раушанов Есенғали Абдижапбарович
Омарханов Ернур Аханович**

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебное пособие общественно-гуманитарного направления
для 11 классов общеобразовательных школ

(на казахском языке)

Редакторы
Техникалық редакторы
Мұқабаның дизайнері
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

***Ғұсман Жандыбаев
Зайра Бошанова
Ермек Мейірбеков
Гүлмира Өтенова***

ИБ № 7464

Басуға 25.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90¹/₁₆.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсетті басылым.
Баспа табағы 18,0. Шартты б.т. 21,06.
Таралымы 1000. Тапсырыс №

Жазушы баспасы
050009, Алматы қ., Абай даңғылы, 143-үй,
тел. (727) 394 41 55; факс: (727) 394 41 64.
e-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-699-5

9